

STUDIA INTERKULTUROWE EUROPY ŚRODKOWO-WSCHODNIEJ

TOM 18

STUDIA INTERKULTUROWE
EUROPY ŚRODKOWO-WSCHODNIEJ

TOM 18

Rada Naukowa

Madina Aleksejewa, Paweł Bukowiec, Jerzy Grzybowski, Magnus Ilmjärv, Eriks Jekabsons, Peter Kaša, Andrej Liuby, Dangiras Mačiulis, Izabella Malej, Juraj Marusiak, Wiktor Mojsijenko, Ljudmila Popovic, Wanda K. Roman, Monika Rzczycka, Anatol Wialiki

Kolegium redakcyjne

Iwona Krycka-Michnowska (Redaktor Naczelna), Joanna Getka (Zastępca Redaktor Naczelnej), Joanna Kozłowska (Sekretarz Redakcji), Monika Grącka, Marcin Niemojewski

Adres redakcji

00-312 Warszawa, ul. Dobra 55, pok. 3.033, Polska
tel.: (+ 48) 22 55 34 219; tel./faks: (+ 48) 22 55 34 229
e-mail: iekrycka@uw.edu.pl, jm.kozłowska@uw.edu.pl

Projekt okładki

Jakub Rakusa-Suszczewski

Ilustracja na okładce: obraz Małgorzaty Kozbiał *Nostalgia*

Redaktor prowadzący

Dorota Dziedzic

Redaktorzy

Małgorzata Sulęta-Sildatke (język angielski)
Tetiana Trofymenko (języki ukraiński i białoruski)
Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego (język polski)

ISSN 1898-4215, e-ISSN 2544-3143

© tytułu: *Studia Interkulturowe Europy Środkowo-Wschodniej* by Jan Kozbiał, Warszawa 2025

Copyrights © by Authors, 2025

Some rights reserved

Publication under the Creative Commons Attribution 4.0 (CC BY 4.0) license
(full text available at: <https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>)

Wszystkie artykuły w tomie zostały recenzowane, a szczegółowy tryb recenzowania oraz lista recenzentów dostępne są na stronie internetowej czasopisma.

Publikacja została sfinansowana przez Rektora UW w ramach programu IDUB.

Wersja elektroniczna czasopisma jest wersją pierwotną

Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego

02-678 Warszawa, ul. Smyczkowa 5/7, e-mail: wuw@uw.edu.pl

Dział Handlowy WUW: tel.: (0 48) 22 55 31 333, e-mail: dz.handlowy@uw.edu.pl

Księgarnia internetowa: www.wuw.pl

Studio DTP *Beata Stelegowska*

Druk i oprawa: POZKAL

Studia Interkulturowe Europy Środkowo-Wschodniej 18

ISSN 1898-4215; e-ISSN 2544-3143

Copyright © by Viktor Yakubau 2025

Creative Commons: Uznanie Autorstwa 4.0 (CC BY 4.0)

<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>

<https://doi.org/10.31338/2544-3143.si.2025-18.1>

Віктар Якубаў

Uniwersytet Warszawski

yakubau@yahoo.com

<https://orcid.org/0000-0002-5239-1598>

УДЗЕЛ ГРАМАДЗЯН ВЯЛІКАГА КНЯСТВА ЛІТОВСКАГА
Ў ВАЕННЫХ КАМПАНІЯХ РЭЧЫ ПАСПАЛІТАЙ
НА ТЭРЫТОРЫІ МАСКОЎСКАЙ ДЗЯРЖАВЫ 1609–1613 ГГ.

**Participation of Citizens of the Grand Duchy of Lithuania
in Military Campaigns of the Polish-Lithuanian Commonwealth
on the Territory of the Moscow State in 1609–1613**

Abstract

The main objective of the article is to establish the participation of citizens of the Grand Duchy of Lithuania during the period of the greatest success of the Polish-Lithuanian Commonwealth in the military campaigns against the Muscovite State in 1609–1613 (the capture of Smolensk, the Battle of Klushino, the holding of Moscow by a garrison of soldiers from the Polish-Lithuanian Commonwealth 1610–1612) and their consequences for the GDL society. Based on the analysis of sources, the conclusion was drawn about the uneven participation of captains and individual soldiers of the “Lithuanian and Ruthenian people” of the Grand Duchy of Lithuania and the Polish Crown in all these campaigns. Since in November 1609 the main army of the Grand Duchy of Lithuania was fighting a war with the Swedes over Inflanty, only the private companies

of Sapiecha, Wołłowicz, Wiesiołowski and Gąsewski led the king to Smolensk, therefore initially, at Kluszyno and in the Moscow garrison, most of the field armies of the Commonwealth consisted of people of Polish and Ruthenian origin from the Crown of Poland. The situation changed after November 1610, when first S. Żółkiewski left Moscow, and at the end, in spring 1613, when Z. Silnicki left Smolensk. The authority and responsibility for saving the garrison in the Kremlin and Smolensk and securing the war against the general Muscovite movements fell on the shoulders of the representatives of the Grand Duchy of Lithuania (A. Gąsewski, J.P. Sapieha, J.K. Chodkiewicz, J. Budziłło, E. Strawiński, A. Lisowski). Since the society of the Grand Duchy of Lithuania suffered greatly from the invasions of the enemy, both the Crown and its own soldiers, confederates and bands of rioters, without waiting for the decision of the general Sejm, in 1613–1614 it introduced and collected extremely high taxes on its territories, paying the enormous bills of its own army, organized itself at the district level and began to effectively repel the invaders on its own.

Keywords: Grand Duchy of Lithuania, Klushino 1610, Moscow 1610–1612, Smolensk 1609–1611, tsar, army, sailor

Галоўнай мэтай знешняй палітыкі Жыгімонта Вазы было вярнуць сабе ўладу над Швецыяй. Зыходзячы з сітуацыі працяглага дынастычнага крызісу ў Маскве і падтрымкі Гадуновымі і Шуйскімі войска Карла IX (які пазбавіў Жыгімонта Вазу ўлады ў Швецыі і веў вайну з войскам Вялікага Княства Літоўскага [далей – ВКЛ. – В. Я.] у Інфлянтах з 1600 г.), планы караля прадугледжвалі, як мінімум, аслабіць ці зрабіць саюзнікам Вялікае княства Маскоўскае [далей – ВКМ. – В. Я.] праз атрыманьня царскай шапкі „царэвічам” Дзмітрыям або, як максімум, цалкам інтэграваць суседа праз унію ці захапіць сілай. З пачаткам Смуты авантурысты і насельніцтва памежных рэгіёнаў уключылася ў рабаванне суседзяў і войска Самазванцаў¹, але сенатары ад ВКЛ на чале з Радзівіламі, Хадкевічамі і Сапегамі працягвалі блакіраваць напад на Вялікае княства Маскоўскае, аргументуючы сваю адмову вайной са Швецыяй у Інфлянтах і небяспекай удара ў адказ па іх тытульных уладаннях і трыманьнях на Беларусі (Нясвіж, Слуцк, Шклоў, Быхаў, Чарэя, Магілёў).

¹ Нацыянальны Гістрычны Архіў Беларусі (НГАБ), КМФ-18, спр. 289, воп. 1, арк. 188, 320, 338, 375.

Падчас рокашу 1606–1609 г. у межах Рэчы Паспалітай знаходзілася блізу 20 000 жаўнераў², якія моцна прыціскалі насельніцтва ў складзе канфедэрацый інфлянцкага войска, каралеўскіх і магнацкіх рот: як ракашан (А. Лісоўскі, К. Стаброўскі, С. Казімерскі, С. Тышкевіч, П. Руцкі), так і рэгалістаў (М. Мяхоўскі, Я. П. Сапега, А. Збароўскі, М. Харлінскі). Пасля развязкі збройнага супрацьстаяння ў ВКЛ летам 1608 г. большасць з іх хвалямі зышлі ў войска Ілжэдзітрыя II, але частка заставалася ў краіне³. Таму Варшаўскі вальны сойм (15.01.1609 – 26.02.1609) скіраваў ухвалення падаткі на выплату войскам у Інфлянтах, іх канфедэрацыям і прадухіленню іншых небяспекаў, але не на пачатак новай вайны з Масквой⁴. Ужо вясной 1609 г. антываенны настрой паслоў і сенатараў змяняецца. Стомленыя рабаўніцтвам былых ракашан і вайсковых канфедэратаў, літоўскія сенатары прапанавалі каралю вывесці жаўнераў ці ў Інфлянты, ці пад Пскоў і Вялікія Лукі⁵. Асноўнае войска ВКЛ (роты Хадкевічаў, Радзівілаў, Валовічаў, Кішак, Нарушэвічаў, Глябовічаў)⁶ знаходзілася ў Інфлянтах да кастрычніка 1609 г.

Да жніўня 1609 г. Жыгімонт Ваза прыехаў у Вільню, дзе спрабаваў пераадолець унутрыпалітычны супраціў магнатаў ВКЛ яго планам інтэрвенцыі на усход. Толькі атрымаўшы звесткі аб перамогах войска ВКЛ у Інфлянтах вясной – летам 1609 г. і аб поспехах 8000 шведаў, немцаў і французаў, дасланных Карлам IX Васілю Шуйскаму супраць сіл тушынцаў, а так сама абяцаннях яго ворагаў у далейшым падтрымліваць адно аднаго супраць ВКЛ, кароль без афіцыйнага дазволу вальнага сойму

² В. Якубаў, *Удзел Грамадзян ВКЛ у войску II Ілжэдзітрыя 1608–1610 г.*, „Przegląd Środkowo-Wschodni”, 2024, № 9, s. 9–49, А. Пшэпюрка, *Поляки на службе Самозванцев, [в:] Смута в России и Потоп в Речи Посполитой: опыт преодоления государственного кризиса в XVII столетии. Материалы Российско-польской научной конференции. Москва, 24–26.10.2012 г.*, Москва 2016, с. 188.

³ А. Пшэпюрка, *Поляки на службе Самозванцев...*, *op. cit.*, с. 192.

⁴ А. Дземідовіч, *Вялікае Княства Літоўскае ў адносінах Рэчы Паспалітай з Расіяй і Швецыяй у першай трэці XVII ст.*, Мінск 2021, с. 61.

⁵ Archiwum Narodowe w Krakowie (byłe Archiwum Państwowe na Wawelu), Archiwum Sanguszków (APW, AS), №51.

⁶ Archiwum Główne Akt Dawnych, Archiwum Radziwiłłów (AGAD. AR.), dz. II. Supplement., sygn. 238, s. 2–3.

і сенату Рэчы Паспалітай абвясціў аб пачатку паходу на Смаленск і вырушыў з Вільні на Маскву⁷.

16 верасня 1609 г. жаўнеры ВКЛ, прадстаўленыя ротамі, аплочанымі Львом Сапегам, Пятром Весялоўскім і Аляксандрам Гасеўскім, першымі з'явіліся пад мурамі Смаленска. Пад Воршай 17 верасня 1609 г. Жыгімонт Ваза заклікаў смялян сустракаць яго „хлебам-соллю”, бо як „бліжэйшы родзіч Рускага гаспадарства”, паабяцаў вярнуць спакой Маскоўскаму гаспадарству і суцішыць „Гнеў Гасподні”, які праліўся на „народ рускі маскоўскі” з-за заняцця стальца людзьмі „не царскага роду” пасля смерці Федара Іванавіча, у выглядзе братазабойчай вайны ўсіх са ўсімі і „немцаў, якія ідуць забіраць замкі і веру праваслаўную рускую замяніць на сваю ерытычную”⁸. 19 верасня 1609 г. з каралём падышлі каронныя сілы. Да іх па шляху далучыліся роты іншых паноў ВКЛ: Дарагастайскіх, Весялоўскіх, Скумін-Тышкевічаў, Валовічаў⁹, пазней – мазырскага пісара Пятра Аскеркі¹⁰, Марціна Горскага і Багдана Катла¹¹.

Агульныя сілы Польскага каралеўства і магнатэрыі ВКЛ, маючы каля 8450 кавалерыі і 4530 пяхоты (пазней падышло каля 10 тысяч запарожцаў), з верасня 1609 да 3 чэрвеня 1611 г. беспаспяхова штурмавалі Смаленск – выдатна забяспечаную сучасную крэпасць з 38 вежамі, 5000 расейска-шведскай залогі, каля 15000 узброеных мяшчан, 170 гарматамі і запасам пораха, якога маскоўцам хапіла да канца аблогі.

Восенню 1609 г. войскі Жыгімонта Вазы цяжкой артылерыі не мелі зусім. Каралеўскія жаўнеры амаль год чакалі бурачых муры гармат з Полацку, бо тыя, што былі ўзятыя з Вільні, „зваліліся”. Пад кіраў-

⁷ Biblioteka książąt Czartoryskich (BCzart), sign. 104, № 189, 188.

⁸ Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz. XX Herzogliches Briefarchiv (GStA XX НВА (Н). Kasten). Сакрэтны дзяржаўны архіў Прускай культурнай спадчыны, Архіў лістоў князёў, скрыня №850.

⁹ GStA XX HA Königsberg Ostpreußische Staatsarchive. Kriegssachen. Folianten (GStA XX HA Ostpr. K. Fol.). Сакрэтны дзяржаўны архіў Прускай культурнай спадчыны. Кёнігсбергскі Усходнепрускі Дзяржаўны Архіў. Справы вайны, фаліант № 815, арк. 321.

¹⁰ НГАБ КМФ-18, спр. 293, воп. 1, арк. 26–26а.

¹¹ НГАБ КМФ-18, спр. 86, воп. 1, арк. 851, 866. Прывілеі Марціну Горскаму і Багдану Катлу ў 1611 г. вызначаны юргельды (1400 коп і 700+120 зл. штогод) з прыбыткаў ВКЛ за службу у тл. пад Смаленскам; BCzart, sign. 104, № 216.

ніцтвам французскіх і нямецкіх інжынераў яны капалі валы і падкопы пад бастыёны цверджы. Толькі летам 1610 г. пад муры была прывезена штурмавая артылерыя, якую па просьбе Я. К. Хадкевіча дала Рыга¹². Смаляне яе падарвалі. Наступную батарэю са свайго Слуцка, ужо па просьбе Л. Сапегі, восенню 1610 г. на паслугі дзяржаве прадставіў былы маршалак рокашу Януш Радзівіл. Менавіта яна прабіла муры Смаленска 3.06.1611 г. Увесь час аблогі праца была мазольнай, а баі – зацятымі. За гераізм і раненні пад Смаленскам і ўдзел у трох штурмах раней асуджанаму забойцу Яну Бернацкаму кароль вярнуў літоўскае шляхецтва¹³. Апроч упартасці гарнізона, менавіта артылерыя і запасы абложаных сталі прынцапова важным фактарам, бо колькасць гармат і ў першай, і ў другой штурмавой батарэі ВКЛ не перавышала 30.

Сродкі для працягу аблогі зімой 1611 г. скарбу ВКЛ прадставілі не толькі магнаты, але і купцы. Гданьскія фактары Ф. Шрэк і Г. Хейн (12000 і 8000 зл.) пад пераняцце ў нябожчыка Пятра Казімірскага, які вадзіў мясцовых стральцоў на войны, гарадзенскіх Адэльскай і Крын(каў)скай пушчы і бязмытны сплаўу Каралявеці Гданьск, арыжскія фактары (Э. Ван Карпен, М. і Б. Любарты) узялі ў арэнду смаленскія пушчы за Касплей на 4 гады з аплатай 7000 гатовых злотых за год¹⁴.

Пакуль войска караля і магнатаў двору захраслі амаль 2 гады пад Смаленскам, на іншых тэатрах баявых дзеянняў разгорнуліся дынамічныя падзеі. Прыгадаем, што ў гэты час на тэрыторыі Маскоўскага вялікага княства ў складзе армій Самазванца знаходзіліся найміты з Кароны і ВКЛ, гетманамі якіх былі Р. Ружынскі і Я. П. Сапега. Жыгімонт Ваза і яго паслы, што прыязджалі да ваяроў з Рэчы Паспалітай у Тушына і Троіцу, ніколі не прызнавалі Ілжэдзімтра II царом. Яны спрабавалі пераманіць сваіх суайчыннікаў да сябе пад Смаленск, але не прызнавалі даўгоў, які нарабіў Самазванец перад наймітамі. Калі аб'яднанымі палкамі Я. П. Сапегі, Р. Ружынскага і Э. Стравінскага не ўдалося спыніць прасоўванне 1330 шведскай кавалерыі, 900 пяхоты і 50 000 расейскіх апалчэнцаў М. Скопіна Шуйскага да Масквы, Ілжэдзімтры II уцёк ў Калугу. Абодва гетмана войска Самазванца

¹² *Pamiętniki Samuela Maskiewicza*, Wilno 1838, s. 13, 16.

¹³ НГАБ КМФ-18, спр. 293, воп. 1, арк. 52.

¹⁴ НГАБ КМФ-18, спр. 86, воп. 1, арк. 832, 834, 841, 843.

(Я. П. Сапега і Р. Ружынскі), „каб тое, што ўзялі не згубіць” і ў спадзяванні, што „Рэч Паспалітая, як матка сваіх дзеці, ня будзе замест кроўю заробленага імі хлеба каменнем карміць”, даслалі паноў Рудога, (Мікалая) Мархоцкага і Дудзінскага да Жыгімонта Вазы на перамовы аб пераходзе пад яго ўладу разам з іх зонамі кантроля¹⁵.

Калі 4 кастрычніка 1609 г. першы штурм Смаленска праваліўся¹⁶, войска Жыгімонта Вазы перайшлі да аблогі. У лістападзе 1609 г. Петр Весялоўскі, які асабіста быў там, праз мур чуў „бунты, плач, крык і стрэлы”. Ён лічыў, што толькі пастаўленыя з Масквы смаленскі метрапаліт і ваявода ўпяраліся, і калі Шуйскі не прыйдзе праз пару тыдняў – горад здасца. Тым больш, смаляне „плакаліся, што хаця літва ім усе забярэ, але ім абы з дзецьмі і з жонкамі застацца”, палонных з Рэчы Паспалітай у вязенні „ня сільна мучаць”, нават „па некалькі дзенега даюць ім на страву”. Паслы ад Жыгімонта Вазы, „ў справах маскоўскіх беглыя”, на чале з перамышльскім кашталянам Станіславам Стадніцкім паехалі да палкоўнікаў ілжэдзмітравага войска на месцы іх дыслакацыі, паабяцалі пераканаць і прывесці трохтысячны полк А. Збароўскага, палкі Л. Вэйгера, Скумін Тышкевіча, Дамарацкага, а да таго ж вялі перамовы аб далучэнні з А. Млоцкім, які меў 4000 капійнікаў, 6000 казакоў, што з’ехалі „ад Дмiтрыя”, сталі пад Белаі і Вязмай, пачалі іх здабываць і папрасілі караля даслаць ім харугвы¹⁷. На вясну 1610 г. каралеўскія войскі занялі Белую, Старыцу, Дарагабуж, Вязьму, Мажайск. Полк князя Януша Парыцкага¹⁸, які быў накіраваны з пад Смаленска збіраць харчаванне, захапіў Бранск і Раслаўль.

Канфедэрацыі інфлянцкага войска 1604–1609 г. разаралі каралеўскія эканоміі і блакавалі зборы з іх, разлікі вычэрпвалі скарб, а соймы ня ўхвалялі агульнадзяржаўных падаткаў на вайну з Масквой: ня маючы фінансавых рэзерваў, Жыгімонт Ваза ня мог выканаць жаданне тушынцаў і ўзяць на сабе гіганцкія запасычанадзі, якія нарабіў Самазванец перад наймітамі з Рэчы Паспалітай. Пасля шэрагу

¹⁵ AGAD. AR. II. Supplement., sygn. 243.

¹⁶ R. Szcześniak, *Kłuszyn 1610*, Warszawa 2004, s. 31–32.

¹⁷ GStA XX HA Ostpr. K., fol., №815, арк. 321, арк. 323.

¹⁸ У жніўні 1606 г. Януш Парыцкі атрымаў юргель у 1000 зл. за ваенныя паслугі ад скарбу (ВКЛ. НГАБ КМФ-18, спр. 86, воп. 1, арк. 633).

перафарматаванню ў красавіку 1610 г. на службу караля ўсё ж прынялі полк А. Збароўскага (каля 4000 шабляў), але войска Я. П. Сапегі (2056 коні гусараў, 1600 пяцігорцаў, 1100 казакоў) дамовіліся аб пераходзе на службу каралю толькі 6.09.1610. Каб не паўтарацца¹⁹, варта пагадзіцца з А. Пшэпюркам, які лічыць, што сярод нанятых з удзельнікаў Дзмітрыядаў пераважную колькасць не толькі сярод пахолкаў і казакоў, але з таварыства гусарскіх рот складалі выхадцы з рускіх (беларускіх і украінскіх) земляў ВКЛ і Кароны²⁰.

Складанасці ў перамовах з каралём аб аплаце службы на Самазванца сталі прычынай таго, што частка жаўнераў засталася ці вярнулася да Ілжэдзітрыя ІІ. 24.06.1610 г. войска наемнікаў Ілжэдзітрыя ІІ абрала Я. П. Сапегу сваім гетманам. Праз месяц 2 палкі запарожцаў (Касцінецкага і Друшлага) і 2 палкі капіўнікаў (Хруслінскага і Я. Скуміна Тышкевіча) сталі асноўнай сілай, якая дапамагла тушынцам вярнуцца другі раз пад Маскву²¹.

У канцы вясны 1610 г. у лагеры каралеўскага войска пад Смаленскам Ян Патоцкі і Л. Сапега пачалі бунтаваць таварыства, незадаволеннае доўгім стаяннем пад мурамі, але самі адмовіліся ісці, таму кароль вылучыў палявую армію (1130 вершнікаў і 400 пяхоты) і перадаў кіраванне ёй кароннаму польнаму гетману С. Жалкеўскаму²². У сітуацыі, калі кароль не прызначаў вялікага кароннага гетмана (а яна цягнулася з 1605 г.), а на тэатры баявых дзеянняў з'явіўся вялікі гетман літоўскі, ён становіўся паводле пасады старэйшым над польным гетманам каронным. Але Я. К. Хадкевіч у гэты час быў у складзе гарадзенскіх канфедэратаў. 8.06.1610 Жыгімонт Ваза накіраваў іх на дапамогу аддзелам ВКЛ і тысячы запарожцаў А. Гасеўскага, якіх абклалі ў Белай маскоўскай ваявода І. Хаванскі і „немцы” (шведы) Э. Хорна. „Немцаў” пад Белай 14 чэрвеня С. Жалкеўскі не застаў, бо на чуткі аб набліжэнні караняжаў

¹⁹ В. Якубаў, *Удзел Грамадзян ВКЛ у войску ІІ Ілжэдзітрыя 1608–1610 г....*, *op. cit.*, с. 37–39.

²⁰ А. Пшэпюрка, *Поляки на службе Самозванцев...*, *op. cit.*, с. 189–191.

²¹ *Дневники Яна Петра Сапегі*, [в:] *Памятники Истории Восточной Европы. Источники XV–XVII в.*, сост. И. Тюменцев и др., Москва 2012, т. IX, с. 204.

²² Т. Bohun, *Moskwa 1612*, Warszawa 2005, s. 31.

шведы адышлі насустрач асноўным сілам Дзмітра Шуйскага, якія рухаліся з Масквы на Смаленск, а Хаванскі адвеў свой полк за Ржэў і Волгу.

Пасля разблакіроўкі Белай, А. Гасеўскі забраў з гарнізона казакоў Збароўскага, Пяскоўскага і Іванішы і выйшаў на Шуйск (в. Шуйскае) за Вязьму, дзе пачаў будаваць апорны лагер для далейшага руху на ўсход. Полк А. Млоцкага з 2000 казакоў, схадзіўшы ў набег пад Ржэў, далучыўся да іх. Маскоўскі авангард войска Шуйскіх у 4000 жаўнераў на чале з Г. Валуевым, спыніўся насупраць Шуйска каля Царовага Займішча і збудаваў там астрог. Менавіта ў Шуйску, негледзячы на ранейшыя асабістыя канфлікты правадыроў, да палявых сілаў С. Жалкеўскага далучыліся палкі тушынцаў-караняжаў А. Збароўскага, М. Казаноўскага, С. Дунікоўскага, заблакаваўшы астрог у Царовым Займішчы сіламі 700 вершнікаў, 800 пяхоты і 3000 запарожцаў на чале з Якубам Бабоўскім²³. Выведачная чата пад зверхнасцю Шчаснага/Фелікса Невяроўскага ці Яна Невядомскага²⁴ 3 ліпеня даставіла кароннаму гетману інфармацыю аб лакалізацыі варажых войскаў²⁵. На падмурку гэтых дадзеных С. Жалкеўскіх прыняў рашэнне разбіць арміі ворага паасобку. Вялікі каронны гетман патаемна ад абложаных рушыў на асноўныя маскоўскія сілы з блізу 5556 гусараў, 279 пяцігорцаў, 679 казакоў ВКЛ і Кароны і 400 казакоў-запарожцаў, 200 пяхоты і 2 гарматамі²⁶.

24 чэрвеня/4 ліпеня 1610 г. пад Клушынам палявое войска Рэчы Паспалітай узяло ўмацаванні і разграміла па розных звестках ад 23 000 да 35 000 войска Шуйскіх і шведскіх наймітаў Я. Дэлагардзі²⁷. Вельмі важную ролю ў бітве адыгралі роты ўдзельнікаў Кірхольмскай бітвы

²³ Караняж, род з кракаўскага і люблінскага (S. Uruski, *Rodzina. Herbarz szlachty polskiej*, Warszawa 1905, t. I, s. 247).

²⁴ Ротмістры абодва з Падляшша. Ш. Невяроўскі, жанаты на літвінцы Ганне Езерскай (?), асеў у троцкім ваяводстве, другі – Я. Невядомскі гербу Прус – асеў у аршанскім і навагрудскім павеце (S. Uruski, *Rodzina. Herbarz szlachty polskiej*, Warszawa 1915, t. XII, s. 135, 138–140).

²⁵ R. Szczeńniak, *Kłuszyn 1610*, op. cit., s. 50–59.

²⁶ *Pamiętniki Samuela Maskiewicza*, op. cit., s. 23–24; R. Szczeńniak, *Kłuszyn 1610*, op. cit., s. 61.

²⁷ L. Podchorodecki, *Stanisław Żółkiewski*, Warszawa 1988, s. 162; R. Sikora, *Niezwykłe bitwy i szarże husarii*, Warszawa 2011, s. 38–39.

А. Млоцкага і Пятра Баркоўскага²⁸ і палкі былых тушынцаў А. Збароўскага і Людвіга Панятоўскага з ротамі Я. Скуміна Тышкевіча, А. Гасеўскага і Я. Парыцкага. Яны правялі 8-10 атак, злавілі варожую рэйтарыю на перабудове караколю і на іх храбтах прарварваліся за ўмацаванні²⁹. Паводле спіску страт пасля бітвы сярод тых пераможцаў, хто атрымаў кампенсацыі, з агулам, 23 рот гусарыі, роты пяцігорцаў і 8 рот казакоў – мінімум у шасці сярод гусарскага таварыства былі абывацелі ВКЛ: у роце А. Млоцкага – забіты ў баі невядомыя па імю Пуцята і „шкадліва паранены” (Адам ці Ян?) Кернажыцкі³⁰, а так сама Міхаіл Корсак, Андрэй, Себасціян і Вячаслаў Млоцкія, якім забілі коней; у роце Марка Вілямоўскага быў паранены (?) Стэцкевіч; рота Людвіга Вэйгера страціла забітым Якуба Сыцінскага; з роты Януша Скуміна Тышкевіча страцілі коней няназваныя Уніхоўскі, Масальскі і Гедройц, у палку Крыштофа Збароўскага пабіта коні (Тэадор ці Ян Альфонс?) Ляцкаму, а ў палку Януша Парыцкага згубілі коней (?) Юндзіл і Самуіл Маскевіч³¹. Разлік з гэтымі ротамі, як і з інфлянцкімі і смаленскімі залогамі за 1613 г., быў даручаны скарбу ВКЛ³², што сведчыць аб тым, што ў іх складзе збольшага былі прадстаўнікі ВКЛ.

Баярская дума 17.07.1610 г. скінула Васіля Шуйскага з царства і пачала перамовы з гетманам пераможцаў, каб нацкаваць таго на тушынцаў. Пад уладу Жыгімонта Вазы, які абяцаў „вярнуць законнаць”, адчыніла брамы Цвер і шэраг іншых маскоўскіх гарадоў³³. Па згодзе баярскай думы і з захаваннем колькаснай перавагі ўзброенных сілаў мясцовага баярства ў іх сталіцы туды ўвайшлі войскі з Рэчы Паспалі-

²⁸ П. Баркоўскі-Дунін сандамірскі харужы, абозны каралеўскі ў 1616 (S. Uruski, *Rodzina. Herbarz szlachty polskiej*, Warszawa 1904, t. I, s. 329; R. Szcześniak, *Kluszyn 1610*, op. cit., s. 63).

²⁹ T. Bohun, *Moskwa 1612*, op. cit., s. 33–35.

³⁰ Род у Менскім ваяводстве (S. Uruski, *Rodzina. Herbarz szlachty polskiej*, Warszawa 1909, t. VI, s. 323).

³¹ Biblioteka Polskiej Akademii Nauk w Kórniku (BK PAN), rkps. 1591, sygn. 57–64, № 58. Спіс страт жаўнераў пад Клушынам 4 ліпеня 1610; *Pamiętniki Samuela Maskiewiczza*, op. cit., s. 25–27.

³² Volumina legum, St. Petersburg 1860, t. III, p. 114.

³³ Biblioteka Litewskiej Akademii Nauk imienia Wróblewskiego (Lietuvos Mokslu Akademijos Vrublevskiu Biblioteka (LMAVB), f. 9–431, aprk. 143.

тай (ад 5675 да 6583 гусараў і панцырных казакоў, а таксама 800 драбаў „іншаземнага строю” і 400 гайдукоў)³⁴. Яны размясцілася наступным чынам: на Крамлі – палкі С. Жалкеўскага (самага гетмана, Балабана і Малыньскага) і А. Гасеўскага (Аляксандра і Сымона Гасеўскіх і Станіслава Канецпольскага 3 гусарскія і 1 казацкая, Абрахама Асанавіча – татар ВКЛ), 800 „нямецкай” пяхоты і 400 гайдукоў (камандваў імі Пётр Баркоўскі і французскі найміт Жак Мажарэт); у Кітай-горадзе – полк А. Збароўскага (палкоўнікавы „чырвоная”, „чорная”, „белая”, „блакітная” і роты А. Млоцкага, Марка Вылямоўскага, Мікалая Касакоўскага, Якуба Бабоўскага, Шымона Капычынскага, Мікалая Мархоцкага, Адама Ружынскага, Касцюшкоўскага³⁵, Хадкоўскага, Рудзінскага, Размаўніцкага – гусарскія Аляксандра (Паўла) Ручкага – гусарская і казацкая); у Белым горадзе – палкі Марціна Казаноўскага (палкоўнікава, Януша Парыцкага, Януша Скумін Тышкевіча, Андрэя Фірлея, Гоздзікоўскага – гусарскія, Васічынскага – казацкая) і Людвіга Вэйгера (палкоўніка, Севярына Васічынскага, Самуэля Дунікоўскага, Рагоўскага – гусарскія); Навадзевічы манастыр занялі 4 харугвы з палкоў А. Гасеўскага (Яна Хлюскага³⁶, Яна Грэчыніна³⁷) і А. Збароўскага (Аршанскага³⁸ і Катоўс-

³⁴ Т. Бохун, *Польско-литовский гарнизон в Кремле (1610–1612 гг.)*, [в:] *Смута в России и Потоп в Речи Посполитой: опыт преодоления государственного кризиса в XVII столетии. Материалы Российско-польской научной конференции*. Москва, 24–26.10.2012 г., Москва 2016, с. 194 – 195.

³⁵ Хутчэй усяго полк сфармавалі сыны Федара (Мікалай, Рыгор, Петр) ці Івана Касцюшковічы – нашчадкі Касцюшкі Саханавіцкага з Берасцейскага ваяводства, або нехта з Касцюковічаў з Хабалтова на Валыні (К. Niesiecki, *Herbarz polski*, Lipsk 1840, t. V, s. 284; S. Uruski, *Rodzina. Herbarz szlachty polskiej*, Warszawa 1910, t. VII, s. 268).

³⁶ Вяргодна ВКЛ (К. Niesiecki, *Herbarz polski*, Lipsk 1839, t. III, s. 37).

³⁷ Вяргодней усяго Ян Война Грычына, дзяржаўца мерацкі і краснасельскі, 1615 г. ці нехта з грэкаў (?) берасцейскага ваяводства (К. Niesiecki, *Herbarz polski*, Lipsk 1839, t. IV, s. 277).

³⁸ Магчыма, Багдан Аршынінскі, служылы літвін Табольскага астрога (А. Малов, *Выходцы из Речи Посполитой на службе Михаила Федоровича на завершающем этапе Смуты 1613–1619*, [в:] *Смута в России и Потоп в Речи Посполитой: опыт преодоления государственного кризиса в XVII столетии. Материалы Российско-польской научной конференции*. 24–26.10.2012 г., ред. А. В. Юрасов, А. В. Малов, Москва 2016, с. 241).

кага³⁹)⁴⁰. Атрымліваецца, што Навадзевічы манастыр абаранялі роты ратмістраў ВКЛ, а з 35 рот, якія дума ўпусціла ў Маскву, мінімум ў 12 ротмістраў і частка таварыства былі грамадзянамі ці звязанымі з ВКЛ (дзе Гасеўскіх, Асановіча, Скумін Тышкевіча, Вілямоўскага, Рудзікі, Касцюшковічаў, Хлюскага, Грычыны, Аршанскага, Катоўскага і ў ротах караняжаў – Збароўскага, Ружынскага).

Падчас стаяння пад Масквой з 1 жніўня до 6 верасня 1610 г. паміж рыцарамі з Рэчы Паспалітай з тушынскіх і каралеўскіх войскаў, дзякуючы намаганням і сустрэчам Я. П. Сапегі і С. Жалкеўскага ўдалося пазбегнуць сутыкнення⁴¹. У выніку перамоваў „уся зямля”⁴² на чале з думай пацалавала крыж Уладзіславу Жыгімонтавічу і прызналі яго маскоўскім вялікім князем і царом. Самазванец ўцёк, а „сапезынцы” 6.09.1610 г. перайшлі на службу новага вялікага князя маскоўскага і яго бацькі. Ужо Жыгімонт Ваза і „Сямібаяршчына” (цалкам легітымная баярская дума) скіравалі полк Я. П. Сапегі на Тулу і Калугу збіраць харч для Масквы і блакіраваць сілы Самазванца на поўдні ВКМ.

Першы саюзна баярам і верны цару Уладзіславу гарнізон Масквы склалі войскі пераможцаў з пад Клушына, але пераважалі мясцовыя пасадскія і баярскія палкі. Жалаванне ім павінна было выплочвацца з маскоўскага скарбу, а паколькі той афіцыйна быў пусты – дума вылучыла землі сваёй дзяржавы пад прыстаўствы – „кармленні” жаўнераў. Напрыклад, ротам С. Маскевіча пад зімовы пастой далі Суздаль і Кастрому⁴³. Я. П. Сапега працягваў прасіць караля выплаціць яму і яго войску запазычанасць па аплаце за службу на баку Ілжэдзімтрыя II, а Сямібаяршыну – пачаць іх поўнае забеспячэнне, але Жыгімонт

³⁹ Хутчэй усяго Станіслаў Катоўскі гербу Памян з Жамоіці, ці яго сыны ротмістры Ян, Станіслаў ці Андрэй, якія палеглі ў бітвах 1618–1621 з туркамі, але авалодалі значнымі наданнямі на Старадубшчыне (S. Uruski, *Rodzina. Herbarz szlachty polskiej*, Warszawa 1910, t. VII, s. 337).

⁴⁰ Т. Вохун, *Moskwa 1612*, op. cit., s. 62–63; Т. Вохун, *Польско-литовский гарнизон в Кремле (1610–1612 гг.)...*, op. cit., с. 196, Biblioteka Raczyńskich (BRacz.), rkps. 33, k. 254.

⁴¹ *Дневники Я. П. Сапегі...*, op. cit., с. 226–228.

⁴² Б. Флоря, *Русское общество в Эпоху Смуты. Смута в России и Потоп в Речи Посполитой...*, op. cit., с. 65–66.

⁴³ *Pamiętniki Samuela Maskiewicza*, op. cit., s. 33.

Ваза доўга адмаўляўся браць на дзяржаву чужыя даўгі. Толькі калі вайсковыя канфедэраты вярнуліся ў межы ВКЛ, пад ціскам соймакаў кароль прызнаў такую магчымасць. Палепшыў палітычныя пазіцыі сапежынцаў і асабісты канфлікт, які пачаўся паміж каралём і С. Жалкеўскім. У выніку яго польны каронны гетман ў канцы кастрычніка 1610 г. з'ехаў з Крамля праз Смаленск. Ён звез з сабой у палон былога цара Васіля Шуйскага, яго братоў і царскую казну. Разам са сваім гетманам з'ехала шмат караняжаў. Полк караняжаў старасты Хмельніка, што пад Вінніцай, Мікалая Струся (роты Ланцкронскага, Валчкевіча, Каліноўскага) і рэштка гетманскага палка спынілася каля Мажайска. Яшчэ перад ад'ездам „губернатара” С. Жалкеўскага па згодзе з баярамі „старастам” Масквы і кіраўніком гарнізона (ад 5575 да 6583 ваяроў) быў прызначаны А. Гасеўскі⁴⁴.

Зімой 1611 г. на Рязаньшчыне і верхнім Паволжы пачало ўтварацца першае расійскае паспалітае рушанне (апалчэнне). На чале яго сталі Пракоп Ляпуноў, які прадставіў дваран (земства) поўначы, а поўдзень – данскіх казакоў, узначаліў Іван Заруцкі. Пры падыходзе рушання да Масквы 29.03.1611 г. пачалося паўстанне масквічоў і баі на вуліцах горада. На дапамогу гарнізону прыйшоў полк М. Струся з Мажайска. Увесь наступны тыдзень, выконваючы парады думных баяр і загады каменданта гарнізона, падаўленне бунта суправаджалася выпальваннем маскоўскіх пасадаў⁴⁵. Колькасць нелаяльных уладзе зменьшылася, а тэрыторыя вакол умацаванняў была ачышчана ад драўняных пабудоў, што для доўгатэрміновай абароны было абавязковай умовай. Аднак полымя вынішчыла і запасы харчавання, а масавае рабаванне і гвалт адштурхнулі масквічоў. Выпад палкоў М. Струся і А. Збароўскага разграміў апалчэнцаў А. Прасавецкага, але ўжо праз тыдзень ад пачатку паўстання тры войскі апалчэнцаў, казакоў і васальных цару татарскіх ханаў (агулам каля 100 000) злучыліся пад Масквой. Пазбягаючы бітваў у полі⁴⁶, яны пачалі аблогу сваёй сталіцы.

⁴⁴ Т. Bohun, *Moskwa 1612*, op. cit., s. 62–63.

⁴⁵ *Pamiętniki Samuela Maskiewicza*, op. cit., s. 50–53.

⁴⁶ Т. Бохун, *Польско-литовский гарнизон в Кремле (1610–1612 гг.)...*, op. cit., с. 198–199.

Восенню 1610 г. сапежынцы засталіся асобнай ад гарнізона і каралеўскага войска палявой сілай з нявызначаным статусам, бо кароль цягнуў з іх наймам. Яны працягвалі захоўваць арганізацыйную форму канфедэрацкага кола, а свайго маршалка-палкоўніка імянаваць гетманам. У гэты ж час А. Лісоўскі, дзякуючы пратэкцыі Л. Сапегі, паступіў на службу ВКЛ. Вальны сойм 1611 г. афіцыйна зняў з яго баніцыю, на няў на службу ВКЛ і далучыў зону яго кантроля (Краснае, Завалочча, Вароніч)⁴⁷ да ВКЛ⁴⁸. Ад'езд караняжаў вымушаў улады ВКЛ пашыраць выклік на службу іншых небяспечных ў плане дысцыпліны вайсковыя кантэнгенты. Яшчэ ў прыбочным палку караля, які рушыў з Вільні пад Смаленск у 1609 г., было 300 літоўскіх татар, але ўжо летам наступнага года адбыўся ўсеагульны выклік „татараў і ўсіх зямянаў, якія землі ў тых харуствах набылі” на службу вялікаму князю. У верасні 1611 г. усе сцягі татараў ВКЛ былі скіраваныя пад зверхнасць Я. К. Хадкевіча „ў Маскоўскую зямлю пад Белую” (еланскі сцяг (? уланскі) – Шчасны Якубовіч, наваградскі сцяг – харужы Магамет Давлет Бахметавіч, мурза Барынскі (?), мерэшлянскі сцяг – харужы Ібрагім Завацкі, троцкі сцяг – харужы Хацьбей мурза, віленскі сцяг – харужы Ібрагім Ясіновіч (Асанавіч), гарадзенскі сцяг – харужы Багдан Фурсавіч Улан), а праз год кароль перанакіраваў татар на абарону Полацкага і Віцебскага ваяводства пад каманду А. Лісоўскага⁴⁹.

Перад вальным соймам 1611 г., нягледзячы на наяўнасць гарнізона на Крамлі і абаронны буфер ад лісоўчыкаў, полацкі павятовы соймік патрабаваў знайсці асобы, з-за якіх пачалася вайна, каб наказаць, усклаўшы на іх пошук грошай на ваенныя патрэбы, і, адначасова, ён бачыў магчымасці працягу вайны і заключэння міра⁵⁰. Менскі і ашмянскі соймікі звязалі сваю згоду на збор падаткаў з пачаткам мірных

⁴⁷ *Памятники смутного времени. Тушинский вор: личность, окружение, время. Документы и материалы*, [в:] *Труды исторического факультета МГУ*, сост., вст. статья и комментарии В. Кузнецова и И. Кулаковой, Москва 2001, серия 1. Исторические источники, № 10, с. 223.

⁴⁸ *Volumina Legum...*, op. cit., p. 25.

⁴⁹ BCzart, sign. 2073, №69; НГАБ, КМФ-18, спр. 293, воп. 1, арк. 66 аб.–67. Лісты татарскім сцягам ВКЛ. 28.09.1611, Вільня.

⁵⁰ BN PAN PAU w Krakowie (Biblioteka Naukowa Polskiej Akademii Nauk i Polskiej Akademii Umiejętności), rkps. 360, арк. 224.

перамоваў дыпламатычным шляхам⁵¹. Толькі 27.03.1611 г. кароль паабяцаў Я. П. Сапегу разлічыцца за папярэднюю службу яму і Самазванцу і фармальна наняў яго войска. Назіраючы за адносінамі і магчымасцямі абодвух дзяржаў, увесь наступны год сканфедэраванае сапежынскае войска, лісоўчыкі і іншыя палкі збіралі харчаванне для сябе і залогі на Маскве, чакалі выплаты або ад караля, або ад цара. Яны ваявалі супраць першага расійскага апаўчэння (сакавік-чэрвень 1611 г.), але ня ішлі на генеральныя сражэнні, штурмы баз і сур'езных варожых умацаванняў.

Вясной 1611 г. Я. П. Сапега адышоў з пастояў пад Калугай у ВКЛ, каб месяц адпачыць у сваіх Усвятах, але ўжо ў траўні вярнуўся на службу. Атрымаўшы весткі аб паўстанні ў Маскве, ён рушыў са смаленскага табара на падтрымку сталічнага гарнізона⁵². Паралельна „гетман” веў перамовы з П. Ляпуновым і не дасылаў вестак абкладзеным, аб тым, на чым баку ён дзейнічае. Стаўшы 17.01.1611 г. асобным лагерам пад Навадзевічым манастыром, ён хоць і разблакаваў горад, але сам не нападаў на лагер апалчэнцаў і забараняў гэта рабіць залозе. У якасці закладнікаў пад перамовы „гетман” даслаў да П. Ляпунова сваіх ротмістраў – Януша Тышкевіча, Пабядзінскага і Подгародыньскага⁵³. Генеральнае кола сапежынскай канфедэрацыі выправіла пасольства да караля з патрабаваннем наняць іх на наступныя 2 чвэрці службы. Кароль зацягнуў з адказам. Недачакаўшыся, пасля ваеннага савета Я. П. Сапегі з А. Гасеўскім і А. Збароўскім, праз паўмесяцы пастоя пад сталіцай, каб прымусіць апалчэнне адысці ад сталіцы і сабраць харчаванне абаронцам Крамля, сапежынцы выправіліся ў рэйд на тылы ворага⁵⁴.

Аднак, скарыстаўшыся з іх адыходу, 31.05.1611 г. апалчэнцы ўзялі Мікулскую вежу, якую бараніла рота Бабоўскага і Млоцкага, і замацаваліся ў Белым горадзе. Залозе дапамагла хітрасць і весткі аб ўзяцці каралём Смаленска 3/13.06.1611 г. Выдатна арыентуючыся ў навінах

⁵¹ Т. Амбразяк, *Отношение литовских сеймиков к Смуте и интервенции Речи Посполитой в Москве*, [в:] *Смута как исторический и социокультурный феномен. Материалы всероссийской научной конференции 22.04.2013*, Москва 2013, с. 182–183.

⁵² *Дневники Я. П. Сапегі...*, op. cit., с. 288–290.

⁵³ *Pamiętniki Samuela Maskiewicza*, op. cit., s. 63.

⁵⁴ *Ibidem*, s. 58–59, *Дневники Я. П. Сапегі...*, op. cit., с. 304–306.

і расейскіх рэаліях, дзе казакі і сяляне-ўцекачы поўдня супрацьстаялі прыгоннікам-земцам поўначы і баярам Масквы, А. Гасеўскі пераканаў аднаго з палонных у сваёй змове з кіраўніком апалчэння П. Ляпуновым, пасля чаго вызваліў вязня. Той „здрадзіў змову баяраў” казакам⁵⁵. 11/22.07.1611 г. данскія казакі выклікалі на кола і забілі П. Ляпунова. Апалчэнне распалася. Казакі І. Заруцкага засталіся пад горадам, але земскія атрады зышлі.

За сярэдзіну ліпеня-жнівень 1611 г. сапежынцы захапілі Аляксандраву Слабаду, заблакавалі Пераяслаўль Залескі і Троіцу. З абложных лагераў выправіліся па правізію чаты пана (Войцэха?) Сумы на Растоў, а (Балтазара) Стравінскага і Стэцкевіча пад Троіцу⁵⁶. Загоншчыкі паспяхова выканалі заданне, але іх метады збору харчавання далёка не заўсёды былі дапушчальнымі для рыцарства. Як і ў выпадку з крадзяжамі, гвалтам і абразай рэлігійных пачуццяў мясцовых жаўнерамі гарнізона ў Маскве, загоншчыкі падлягалі вайсковаму суду па законах Рэчы Паспалітай. А яны былі нават больш суровыя, чым маскоўскія. Так, 4 жніўня, выслушаўшы сведкаў (растаўчан і таварышаў-папличнікаў), канфедэрацкі суд прысудзіў да смерці ротмістра Бедрыцкага, якога абвінавацілі ў разрабаванні растоўскай царквы і катаванні тамашняга святара. Калі абоз і харч сабраўся 6.08.1611 г., сапежынцы вырашылі з Пераялаўля на Маскву⁵⁷.

14.08.1611 г. ударам з двух бакоў залогі і палка сапежынцаў Касакіўскага⁵⁸ былі занятыя ўсе маскоўскія брамы. Апалчэнцы выйшлі з Белага горада і Навадзевічага манастыру, але засталіся ва ўмацаваных астрогах пад горадам. Назаўтара Я. П. Сапега правёў з І. Руцкім абмен

⁵⁵ *Pamiętniki Samuela Maskiewicza*, op. cit., s. 65.

⁵⁶ Усе яны атрымлівалі разлічэнне ад ВКЛ у складзе Берасцейскіх канфедэратаў у 1613 г.

⁵⁷ *Дневникъ событий, относящихся къ Смутному времени (1603–1613 гг.), известный под именемъ истории ложнаго Димитрія (Diariusz J. Budziły)*, [в:] *Русская историческая библиотека*, Спб. 1872, т. 1. *Памятники, относящиеся к Смутному времени*, с. 252–153.

⁵⁸ Геранім і Францішак (Франц) Нікадзім Касакіўскія з Польшчы, ротмістры, жанатыя на літвінках, слугі Я. К. Хадкевіча і Валовічаў (K. Żojdź, *Wszyscy ludzie króla: Zygmunt III Waza i jego stronnicy w Wielkim Księstwie Litewskim w pierwszych dekadach XVII wieku*, Warszawa 2019, s. 309, 333).

палоннымі і прыняў пасла з ВКЛ, даверанага слугу Л. Сапегі – (Яна) Грыдзіча, які запэўніў у хуткім падыходзе падмацаванняў з Літвы на чале з Я. К. Хадкевічам. Вялікі канцлер ВКЛ у жніўні 1611 г. таксама прапаноўваў падмацаваць „бедакоў на Крамлі” жаўнерамі чарговай інфлянцкай канфедэрацыі, гарматамі і выбранцамі з ВКЛ⁵⁹. План Л. Сапегі ня быў рэалізаваны. Маскоўскія баяры спрабавалі матываваць Я. П. Сапегу на далейшую супрацу і на застаў запазычанасці па аплаце перадалі яму царскія рэгаліі са скарбу: „два рогі адзінарога” і карону⁶⁰.

Войска сапезынцаў і залогі бунтавала, але сталічны камендант А. Гасеўскі заявіў на іх патрабаванне жолду ад царскага скарбу за 2 чвэрці службы, што ў маскоўскім скарбе няма грошай. На генеральным коле таварышы пастанавілі „гэтыя 40 000 зл.” ці шукаць у скарбе, або „без грошай цярэць і да Польшы ісці”. Выбару накірунку маршу спрыяла не толькі грамадзянства часткі жаўнераў, але і тое, што ВКЛ было вынішчана маршамі і канфедэрацыямі. У пачатку верасня 1611 г. з Крамля з’ехала рота Я. Парыцкага і частка свавольнага таварыства, а Казаноўскі, Баркоўскі і Мархоцкі паехалі пасламі на сойм ад канфедэрацкага кола⁶¹.

4 верасня асноўныя сілы першага расейскага апалчэння ізноў заблакавалі гарнізон Масквы. 15.09.1611 г. Я. П. Сапега правёў чарговы канвой з харчаваннем, але захварэў і 15.10.1611 г. памёр на Крамлі. Яго цела здолелі вывезці і, паводле запавета, пахаваць побач з бацькам, у Лейпунскай радавой царкве⁶². Пакуль восенню 1611 г. Я. К. Хадкевіч збіраў харчаванне з ВКЛ у сваіх падняпроўскіх уладаннях Рагачове і Шклове, на мяжы кастрычніка-лі-стапада 1611 г. на Маскве пачаўся голад, а праз месяц сярод нямецкіх наймітаў там былі ўпершыню зафіксаваныя выпадкі канібалізма⁶³.

10 кастрычніка 1611 г. Я. К. Хадкевіч выйшаў з Масквы да паддзімітраўскай вёскі Рагачова з часткай маскоўскай залогі і разаслаў фуражныя каманды на ўсход і поўнач, да Волгі⁶⁴. Рота (Аляксандра?) Камінскага

⁵⁹ BRacz, rkps. 77, №173.

⁶⁰ Дневники Я. П. Сапегі..., *op. cit.*, с. 296.

⁶¹ Ibidem, с. 314–327.

⁶² Х. Граля, *Возрождение из небытия...*, *op. cit.*, с. 47.

⁶³ Т. Бохун, *Польско-литовский гарнизон в Кремле (1610–1612 гг.)...*, *op. cit.*, с. 202.

⁶⁴ *Patimietniki Samuela Maskiewiczza*, *op. cit.*, s. 69–70.

19.11.1611 г. ня здолела захапіць зняцаку Суздаль. 22.11.1611 г. набер роты Зязюлінскага на Растоў быў адбіты, але 2 снежня полк Будзілы з ротамі Сямашкі, Падгарадынскага і Вярбіцкага занялі паблізкі Угліч. Негледзячы на супрацьдзеянні растоўцаў, яраслаўцаў і апалчэнцаў Прасавецкіх, жаўнеры ВКЛ сабралі правіянт і ў палове снежня, скарыстаўшыся з моцнага марозу, адправілі яго на Маскву⁶⁵. 18.12.1611 г. у Крэмль з боем прабілася яшчэ 200 вазоў і 500 жаўнераў з паўднёвых рэгіёнаў Рэчы Паспалітай і заволжскіх земляў, сабраных Самуэлем Карэцкім⁶⁶ і аддзеламі Я. К. Хадкевіча на верхняй Волзе і ВКЛ⁶⁷.

Аднак тое, што доўгачаканага „інфлянцкага войска з Літвы” аказалася ўсяго 1500, спрычынілася да краху надзей і шмат хто з абаронцаў пачаў думаць аб новай канфедэрацыі. Рыцарства даслала найбольш прадстаўнічае пасольства да караля (палкоўнікі Казаноўскі і Баркоўскі, ротмістры Мархоцкі і Грычына, паручнікі Вайкоўскі і Шчэдзінскі і 2 таварышы), а так сама сойма і соймакаў з пратэстацыяй на адсутнасць забеспячэння і шантажуючы абяцаннем службыць толькі да 06.01.1612 г.⁶⁸

На Маскве Я. К. Хадкевіч правеў суды, вылучыў з гарнізона экспедыцыйны корпус, а тым 3000 ваяраў, хто застаўся на „мурах сталіцы”, павялічыў жолд. Уведзеныя „муравыя” склалі па 20 зл. таварышам і па 15 зл. пахолку за месяц, а не за чвэрць года, як было раней. Маскоўскія баяры запусцілі некаторых таварышаў паглядзець на царскі скарб і заклалі ім, пад гарантыю выплаты заслужанага, царскія шапкі Б. Гадунова і Дзмітрыя I, царскі посах, сядло і „два ці тры рогі адзінарога”. Той частцы войска ВКЛ, якой вялікі гетман ВКЛ загадаў на чале з Я. Будзілам ісці зімаваць і збіраць харчаванне на Растоў і вярхі Волгі, даручылі забраць і адкарміць частку коней гарнізона⁶⁹.

⁶⁵ Т. Bohun, *Moskwa 1612*, op. cit., s. 160; *Pamiętniki Samuela Maskiewicza*, op. cit., s. 71.

⁶⁶ С. Карэцкі быў пляменнікам па сястры Я. К. Хадкевіча, яго шваграмі – С. Валовіч, В. Фрэнсбах, К. Манівід Дарагастайскі, а шваграм С. Карэцкага – М. Глябовіч, пратэставаны тым жа гетманам ВКЛ (К. Żojdź, *Wszyscy ludzie króla...*, op. cit., s. 291–293).

⁶⁷ Т. Бохун, *Польско-литовский гарнизон в Кремле (1610–1612 гг.)...*, op. cit., с. 202.

⁶⁸ *Pamiętniki Samuela Maskiewicza*, op. cit., s. 68.

⁶⁹ Т. Бохун, *Польско-литовский гарнизон в Кремле (1610–1612 гг.)...*, op. cit., с. 200–201; *Pamiętniki Samuela Maskiewicza*, op. cit., s. 68.

Вырашальнай дапамогі ці грошай у вызначаны тэрмін ад караля не паступіла. Негледзячы на спробы вялікага гетмана ВКЛ асабіста і прыслаўшы свайго кліента – Юзафа Цэклінскага – адгаварыць жаўнераў ад канфедэрацкага кола, 6.01.1612 г. войска Я. К. Хадкевіча з'ехалася ў поле. Замест таго, каб выканаць гетманскі загад і разысціся, сабраныя абралі сваім кіраўніком-палкоўнікам згаданага вышэй гетманскага пасланца, а галоўнакамандуючым (?) – Капыцінскага⁷⁰. Дзеля таго, каб канчаткова абвесціць канфедэрацыю і абраць маршалка, ім трэба было ісці на злучэнне з маскоўскім гарнізонам. Замест афіцыйных, войска абрала сабе новых палкоўнікаў: гетманскі полк – Валента Плаўскага⁷¹; полк А. Забароўскага – Рыгора Сянькевіча⁷², (?) Слаўскага, (?) Касцюшковіча, Балінскага⁷³; полк М. Струся – Тэадора Вароніча⁷⁴; Л. Вэйгера – Багдашэўскага⁷⁵; полк М. Казаноўскага – Людвіка Панятоўскага⁷⁶.

14.01.1612 г. жаўнеры палкоў А. Збароўскага, С. Жалкеўскага, М. Казаноўскага, Л. Вэйгера, А. Гасеўскага і шэрагу іншых дайшлі да сталіцы з прыпасамі і ўжо афіцыйна абвесцілі ў Маскве „Сталічную” канфедэрацыю. Абраныя раней палкоўнікі і маршалак Юзэф Цэклінскі засталіся на кіруючых пасадах, але кола прыставіла да іх яшчэ 7 жаўнерскіх дэпутатаў-канцыляраў (Яркоўскі, Сулішоўскі, Свежынскі, Вуякоўскі, Трылятоўскі, Сняжоцкі і сын А. Гасеўскага – Сымон). Каб выратаваць сітуацыю, Я. К. Хадкевіч абяцаў тым жаўнерам, якія засталіся на Маскве,

⁷⁰ Род у ваколіцах Пшэмышлю (S. Uruski, *Rodzina. Herbarz szlachty polskiej*, Warszawa 1910, t. VII, s. 199–200).

⁷¹ Род гербу Плятэр у Слонімскім павеце ці герба Радван у Варшаве (S. Uruski, *Rodzina. Herbarz szlachty polskiej*, Warszawa 1917, t. XIV, s. 91–92).

⁷² Яраш, ротмістр і войскі мазырскі, або Грыгоры Сянкевіч, давераны слуга і ротмістр Я. К. Хадкевіча (K. Żojdź, *Wszyscy ludzie króla...*, op. cit., s. 303, 305, 320–321).

⁷³ Род у Лідскім і Ковенскім павеце ў 1700 г. (K. Niesiecki, *Herbarz polski*, Lipsk 1840, t. II, s. 379).

⁷⁴ Кіеўскае ваяводства, род меў уладанні каля Жытоміра, Валыні і Ашмянскім павеце (K. Niesiecki, *Herbarz polski*, Lipsk 1842, t. IX, c. 428).

⁷⁵ Род на Валыні (S. Uruski, *Rodzina. Herbarz szlachty polskiej*, Warszawa 1904, t. I, s. 269).

⁷⁶ *Pamiętniki Samuela Maskiewicza...*, op. cit., s. 72; Панятоўскія род разгалінаваны на Падляшшы, Любліншчыне і Берасцейшчыне (S. Uruski, *Rodzina. Herbarz szlachty polskiej*, Warszawa 1917, t. XIV, s. 223–232).

замяніць іх 14 сакавіка 1612 г., а яны паграбавалі, каб з імі цалкам разлічыліся да 24.06.1612 г., пагражаючы акупаваць каралеўшчыны ў Рэчы Паспалітай⁷⁷.

Два тыдні адбыўшы ў Маскве, вялікі гетман ВКЛ здолеў дамовіцца аб узмацненні гарнізона адзелама былых сапежынцаў. 27.01.1612 г. гэты добра забяспечаны полк В. Будзілы і Э. Стравінскага ў 1500 ваяроў з абозам, здолеў прарвацца ў Маскву з Паволжжа. Да сакавіка 1612 г. на Крамлі, Белым і Кітай-горадзе знаходзілася 6392 жаўнеры з Рэчы Паспалітай (палкі Будзілы, Гасеўскага, Збароўскага, Казаноўскага, Жалкеўскага, Вейгера)⁷⁸. Палкі Я. К. Хадкевіча і М. Струся ў канцы студзеня выйшлі збіраць харч да Ржэва і Старыцы. Канфедэраты чарговы раз заграбавалі ад Жыгімонта Вазы выплаты запазычаннасці па жолдзе за службу не толькі Рэчы Паспалітай, але і Ілжэдзімтрыю II. 14.03.1612 г. нагадаць вялікаму гетману ВКЛ абяцанне забраць гарнізон выправіўся палкоўнік Касцюшкоўскі і С. Маскевіч. Вясна 1612 г. прайшла ў чаканні адказаў і збору рэсурсаў абодвума варагуючымі бакамі.

27 траўня сталічныя канфедэраты на чале з А. Гасеўскім няўдала паспрабавалі самастойна атагнаць казакоў апалчэнцаў І. Заруцкага ад сталіцы. 15.06.1612 г. Я. К. Хадкевіч з абозам і 2500 ваяроў (17 рот вершнікаў, 4 запарожскіх казакоў 2 роты пяхоты) дабраўся да Масквы і пачаў баі з апалчэнцамі на маскоўскіх прадмесцях. Пасля ўдара з горада палка А. Збароўскага ўдалося стварыць калідор і 22 чэрвеня правесці абоз і купцоў у сталіцу. Пад ціскам Я. К. Хадкевіча, нягледзячы на пачатковае нежаданне, камендант А. Гасеўскі 27.06.1612 г. перадаў уладу над гарнізонам М. Струсю, свайму суперніку ў гонцы за ласку каралевіча Уладзіслава Вазы⁷⁹. У гарнізоне засталіся запарожцы, Аляксандр Каліноўскі і Сымон Харлінскі⁸⁰, аднак перамовы з каралем у жніўні і другім расейскім апалчэннем у верасні 1612 г. ад імя залогі правод-

⁷⁷ *Pamiętniki Samuela Maskiewicza*, op. cit., s. 73; T. Bohun, *Moskwa 1612*, op. cit., s. 175.

⁷⁸ T. Bohun, *Moskwa 1612*, op. cit., s. 176–177.

⁷⁹ T. Бохун, *Польско-литовский гарнизон в Кремле (1610–1612 гг.)...*, op. cit., с. 202.

⁸⁰ T. Bohun, *Moskwa 1612*, op. cit., s. 182–183; С. Харлінскі – ротмістр асеў на Літве, род з Любэльшчыны і Вальні (S. Uruski, *Rodzina. Herbarz szlachty polskiej*, Warszawa 1905, t. II, s. 151).

зілі не караняжы, а Восіп Будзіла і Эразм Стравінскі з літоўскай часткі гарнізона⁸¹. У той жа дзень, 27.06.1612 г., палкі Гасеўскага, Вэйгера, кароннага і літоўскага гетманаў з'ехалі з Масквы ў накірунку ВКЛ. Па дарозе новыя канфедэраты скантактаваліся з сапежынцамі, якія сталі ў Берасці, Гародні і Магілёве яшчэ зімой. Яны дамовіліся аб узаемападтрымцы, калі кароль надумае расправіцца з імі, як са свавольнікамі, як пагражаў у звароце ад 28 красавіка 1612⁸².

Тыя ваяры, што засталіся, ізноў апынуліся ў аблозе. Некалькі вазоў збожжа здолеў падвезці 25 ліпеня пад аховай запарожцаў Якуб Бабоўскі. Але абаронцам дасталося ўсяго „па шапцы жыта”. Ужо 27.07.1612 г. запарожцы разам палком Збароўскага зышлі з Масквы⁸³. У апошні перыяд існавання залогу пад кіраўніцтвам М. Струся і В. Будзілы складала ад 1500 да 6000 чалавек з ВКЛ, Кароны і Маскоўскай дзяржавы ўключна з будучым царом – Міхаілам Раманавым. Менавіта гэты склад маскоўскага гарнізона патрапіў у трохмесячную поўную блакаду, калі ў пачатку жніўня пад горад падышлі асноўныя сілы другога маскоўскага паспалітага рушання К. Мініна і Д. Пажарскага. Другое расейскае апаўчэнне паглынула рэшткі першага, а яго кіраўнік І. Заруцкі 7.08.1612 г. ўцеў у Калугу.

Спраба Я. К. Хадкевіча 23–25.08.1612 г. (1–3.09.1612 г.) яшчэ раз прабіцца вуліцамі Масквы ў Крэмель скончылася правалам. Кавалерыю яго арміі складалі 1427 вершнікаў збольшага інфлянцкага войска ВКЛ (роты Томаша Дамбровы (153 гусарскіх коні), Альбрэхта Уладзіслава Радзівіла (112), Грыгора Глябовіча (93), Януша Кішкі (85), Самуэля Валовіча (63); інфлянскія рэйтары (Вальтэра) Плятэнберга (71) і Мікалая Корфа (61); татары ВКЛ (Царэвіча (100), Акаловіча (100), Багдана (100); з Кароны паходзілі гусарскія роты – С. Карэцкага (50), А. Збароўскага (150), С. Канецпольскага (67–89) 2 казацкія па 100 коні Васічынскага і Я. Бабоўскага). Дзеля гарадскіх баёў у яго арміі была пяхота: 400 гетманскай і Фабіяна Руцкага, 800 венгерскай Ш. Невяроўскага, 400 польскай Пятра

⁸¹ *Дневникъ событий, относящихся къ Смутному времени (1603–1613 гг.)...*, оп. cit., с. 326–338, 341–346.

⁸² *Pamiętniki Samuela Maskiewicza*, op. cit., s. 78.

⁸³ Т. Bohun, *Moskwa 1612*, op. cit., s. 183, 191.

Граеўскага, 200 нямецкай А. Млоцкага і каля 6000 запарожскіх казакоў Андрэя Налівайкі⁸⁴.

Пасля двух дзен бесперапынных цяжкіх штурмаў, 3 верасня вялікі гетман ВКЛ быў вымушаны спыніцца ў 200 метрах ад брамы Крамля і адысці, згубіўшы 400 вазоў з харчаваннем. Некаторыя сучаснікі-маралісты абвінавачвалі каменданта Крамля М. Струся (звязанага з Патоцкімі) у адмысловай пасіўнасці з-за зайдрасці літвінам, якая прывяла да гібелі і палону 1500 (!) жаўнераў Я. К. Хадкевіча і правалу ўсёй аперацыі⁸⁵. Больш таго, калі Ш. Невяроўскі прабіўся з 600 вянгерскіх і нямецкіх пехацінцаў на Крэмель, але без абоза, яны толькі падхлыснулі голад. Пасля чаго Д. Пажарскі, які этнічны склад абкладзенай залогі класіфікаваў як „русінаў, літвінаў і немцаў”, засведчыў: „літва” пачала есці катоў, псоў і людзей⁸⁶.

Пачакаўшы пакуль голад стане нясцерпным, Д. Пажарскі 25.09.1612 г. запрапанаваў В. Будзілу і Э. Стравінскаму скінуць М. Струся і адчыніць брамы. Літвіны засталіся вернымі прысязе. Калі ж кн. Пажарскі і Трубяцкі звярнуліся з аналагічнай прапановай да каменданта Вязьмы Паўла Ручкога, той адказаў, што ўжо канваяваў абранага імі цара (В. Шуйскага) ў палон, а новага, не давозячы – павесіць⁸⁷. Нягледзячы на цвердасць духа, у пачатку кастрычніка сітуацыя абложаных стала катастрафічнай. Іх даканаў голад, а апалчэнцы падвязлі бурачую артылерыю пад мury. Абаронцы адбілі шэраг штурмаў, але ўсё ж былі вымушаны здаць Кітай-горад 22.10.1612 г. Камандаванне пачало перамовы аб капітуляцыі.

Асноўную частку маскоўскага баярства разам з М. Раманавым выпусцілі з абложанай Масквы напярэдадні здачы. Іх адразу ўвялі падалей ад чэрні пад аховай дружыны Пажарскага. Пад гарантыю жыцця абаронцам 27 кастрычніка/6 лістапада 1612 г. Крэмель адчыніў брамы і залага вышла на літасць пераможцаў. Большасць капітуляваўшых

⁸⁴ Ibidem, s. 204–207.

⁸⁵ Ibidem, s. 252.

⁸⁶ Т. Бохун, *Польско-литовский гарнизон в Кремле (1610–1612 гг.)...*, op. cit., с. 203; Т. Бохун, *Moskwa 1612*, op. cit., s. 267.

⁸⁷ *Дневникъ событий, относящихся къ Смутному времени (1603–1613 гг.)...*, op. cit., с. 326–338; Т. Бохун, *Moskwa 1612*, op. cit., s. 268–271.

апалчэнцы перабілі. Кагосці адразу, як пераважную частку палка М. Струся, кагасці ў палоне, як жаўнераў рот Стравінскага ва Ундоры і Будзілы ў Галічы⁸⁸.

Пад час першага абмену ваеннапалоннымі пасля заключэння перамір'я, у лютым 1619 г., расіяне вярнулі ў Рэч Паспалітую 190 былых жаўнераў, рамеснікаў, іх жонак і дзяцей на чале з М. Струсём. Кіравалі абменам А. Гасеўскі і камендант Смаленска, брат Эразма і ўдзельнік бітвы пад Кірхгольмам⁸⁹ – Балтазар Стравінскі. У адрозненні ад першай групы, якая ўтрымлівалася ў Маскве, другую частку вярталі са ссылкі па расейскіх правінцыях (Ніжні Ноўгарад (В. Будзіла, Э. Стравінскі, Альберт Падбільскі), Яраслаўль (ротмістры Каліноўскага, Якуб Хоцімскі), Балахна (А. Каліноўскі, Вальнец). Толькі ў траўні 1619 г. у Вязьму прыбыла другая партыя з 96 вязняў на чале з В. Будзілам і Э. Стравінскім (41 шляхціца і 49 баявых халопы і 6 цывільных). Абмен адбыўся 10.06.1619 г. каля рэчкі Палянаўкі. З прыблізна 1500 ваяроў крамлёўскай залогі апошняй ратацыі дамоў вярнулася 286 чалавек. Праз некалькі дзен было выпушчана яшчэ некалькі дзесяткаў палонных разам з А. Млоцкім⁹⁰.

Некаторыя з палонных інтэгрваліся ў маскоўскае грамадства, як, напрыклад 38 „ніжагородскай літвы”, якія ўдзельнічалі ў захопе І. Заруцкага і Марыны Мнішак з сынам на Яіку летам 1614 г. – не вярнуліся на радзіму⁹¹.

Ведаючы аб катастрафічным стане залогі на Крамлі, у верасні 1612 г. Жыгімонт Ваза асабіста рушыў з Оршы да Смаленска. Стымулюючы жаўнерства, ен выдаў юргельды заслужаным у Інфлянтах былым канфедэратам, якія працягвалі ваяваць у Маскве (Адаму Кендзерскаму і Станіславу Керсноўскаму). Больш таго, наняў 100 конную гусарскую роту Мікалая Вільчкоўскага прыпаведнымі лістамі на рэкордныя стаўкі ў 30 зл. за чвэрць і 100 зл. кухенных і 100 пяцігорцаў Станіслава

⁸⁸ Ibidem, s. 282.

⁸⁹ НГАБ, КМФ-18, спр. 86. воп. 1, арк. 663.

⁹⁰ Т. Bohun, *Wymiana Jeńców w Ramach Rozejmu Dywilińskiego*, „Вестник Волгоградского государственного университета. История. Регионоведение. Международные отношения”, Волгоград 2019, т. 24, серия 4, № 2, с. 177, 180–181.

⁹¹ А. Малов, *Выходцы из Речи Посполитой...*, оп. cit, с. 233–234.

Багушэўскага за 24 зл., а таксама вызваліў мсціслаўцаў ад выстаўлення выбранцоў і дазволіў падскарбію ВКЛ дзеля разліку з войскам шукаць любых крэдытараў⁹². Яму ўдалося пераканаць жаўнераў не завязваць новую канфедэрацыю. Калі кароль 9.10.1612 г. прыбыў у Смаленск з 4000 ваяроў да іх далучылася яшчэ 1500 кавалерыі і пяхоты. Не чакаючы на падыход абяцаных 7500 драбаў, кароль рушыў праз Вязьму на ратаванне Маскоўскага гарнізона⁹³. Яны не паспелі.

У канцы лістапада 1612 г. войска стала на зіму ў Вязьме. Даведаўшыся аб жаданні некаторых баяр на Земскім саборы захаваць вернасць і царскі тытул за яго сынам Уладзіславам, Жыгімонт Ваза даслаў у Маскву на перамовы з Мініным і Пажарскім дэлегацыю з дзвюма маскоўскімі баярамі, А. Збароўскім і А. Млоцкім, пад аховай 1200 жаўнераў. Паслы асабіста пераканаліся ў дарэмнасці царскіх надзей каралевіча, наслухаліся абразаў, паўтары гадзіны біліся з масквічамі і вярнуліся ані з чым⁹⁴.

Прадстаўнікі Польскага каралеўства, якія з'ехалі з Масквы зімой-вясной 1612 г., размясціліся на лежах у Рускім, Валынскім і Бэлзкім ваяводствах⁹⁵. „Сапежынцы” пад маршалкоўствам Яна Заліўскага ў снежні 1612 г. праслужылі даўжэй за „сталічных” і адмовіліся да іх далучацца. Яны прыйшлі ў Берасцейскую эканомію і папрасілі забеспячэнне не толькі з ВКЛ, але і ад Княжаскай Прусіі⁹⁶. Берасцейскія канфедэраты звярнуліся да прускага князя, каб яго жаўнеры не нападзілі на іх, а Ян Жыгімонт Гагенцолерн у адказ папрасіў іх не ў'язджаць у край і паабяцаў выдаць ім забеспячэнне, фактычны выкуп, грашыма⁹⁷.

⁹² НГАБ, КМФ-18, спр. 293, воп. 1, арк. 155, 155аб, 175, 176, 177, 189–189аб.

⁹³ T. Bohun, *Moskwa 1612*, op. cit., s. 269.

⁹⁴ Т. Бохун, *Польско-литовский гарнизон в Кремле (1610–1612 гг.)...*, op. cit., с. 209.

⁹⁵ Полк пана Харлінскага – стаў у Хэлме, Красным ставе, Дубне, Яворове і яшчэ 5 мястэчках вакол, полк пп. Сенковічаў (Сенькевічаў) – вакол Бэлза, полк Касюшковичаў заняў Ковель, Уладзімір, Городлю і яшчэ 4 лежа, полк Вароніча – Луцк, Крэменец і 2, Полк Слаўскага – Стрый, Дорогобыч і ваколіцы, полк Вейгера – Вішню, стары горад Самбор і ваколіцу, полк Панятоўскага – Перамышль, Санок і ваколіцы (Latvijas Valsts vēstures arhīva (LVVA), f. 673-1-1224, арк. 79).

⁹⁶ GStA XX HA Ostpr., fol. №818, арк. 13; Ibidem, арк. 18.

⁹⁷ GStA, XX HA Ostpr., fol. №818, арк. 13.

Пасля ўзяцця Смаленска Жыгімонт Ваза выдаў прывілей, які далучыў горад да Польскай Кароны. У ВКЛ гэтага не чакалі, таму ў 1611 г. толькі віленскі соймак запатрабаваў вярнуць страчаныя стагоддзе таму Смаленскае і Северскае ваяводства ВКЛ, а Полацкае і Менскае ваяводства абмежавалася просьбай вярнуць уласнасць былым гаспадарам, але пакараць вінаватых у развязванні вайны⁹⁸. Зыходзячы з аб'ектыўных магчымасцяў, уцягнутасці ВКЛ ў абарону межаў ад Інфлянтаў да Гомеля і спробу вярнуць Маскву, большасць войска вакол Смаленска ў 1611–1612 гг. складалі роты караняжаў пад кіраўніцтвам брацлаўскага ваяводы Якуба Патоцкага. Паколькі спроба вярнуць Маскву восенню 1612 правалілася, Патоцкія так і ня атрымалі ад караля гетманскай булавы, а войска сваечасовай аплаты жолда – пачаліся бунты смаленскага войска. На вайскавай нарадзе 6.01.1613 г. у Смаленску Жыгімонт Ваза асабіста пераканаўся ў расшчэпленні караняжаў. Карыстаючыся крызісам адносінаў з палякамі, Я. К. Хадкевіч і Л. Сапега прапанавалі перадаць горад пад адміністрацыю і абарону ВКЛ, якую б падмацавала 1500 інфлянца-нямецкай пяхоты Тэадора Дэнхофа. Далейшы ход падзей паказвае, што кароль прыняў прапанову ВКЛ. Калі Я. Патоцкі раптам памёр, караняжы сканфедэраваліся і пад маршалкоўствам Збігнева Сільніцкага ў траўні 1613 г. зышлі з пад Смаленска⁹⁹ на Быдгашч, Каралеўскую і Княжаскую Прусію. З імі разлічваўся выключна скарб Кароны. Шмат дзе яны прыехалі на месца „берасцейскіх” канфедэратаў, якія дагэтуль збіралі стачыню на поўначы Польшчы¹⁰⁰.

Верагодна, інтрыгай з перадачай Смаленшчыны кароль шукаў рэсурсы на правядзенне вайны, такім чынам стымулюючы караняжаў і літвінаў актыўней удзельнічаць у дзяржаўных выдатках. Разам з тым, калі памёр былы смаленскі ваявода Пётр Манівід Дарагастайскі, кароль праз пару тыдняў пасля ўзяцця Смаленска, яшчэ ў жніўні 1611 г., прызначыў новым ваяводам Мікалая Глябовіча¹⁰¹.

⁹⁸ BN PAN PAU w Krakowie, rkps. 365, арк. 41, арк. 49, арк. 52.

⁹⁹ А. Przepiórka, *Liczebność i organizacja załogi Smoleńska w latach 1613–1618*, „Res Historica” 2024, t. 57, s. 804–805.

¹⁰⁰ GStA, XX HA Ostpr., fol. №819, арк. 51.

¹⁰¹ *Urządnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego. Spisy, Ziemia smoleńska i województwo smoleńskie. XIV–XVIII wiek*, Warszawa 2003, t. IV, s. 216.

Калі стала відавочна, што караняжы ня будуць укладацца ў абарону, перад вальным соймам 1613 г. магнатэрыя ВКЛ арганізавала палітычную кампанію сярод сваёй шляхты, у выніку якой усе вядомыя інструкцыі павятовых соймаў ВКЛ, паўтараючы адну і тую ж фразу, запатрабавалі вярнуць Смаленшчыну і Севершчыну „як член да цела” да ВКЛ і на пасады там прызначаць выключна літвінаў. Выкананне гэтага патрабавання ставілася ўмовай падтрымкі далейшай вайны з Масквой, на якую менскі, ашмянскі, віленскі, троцкі, вількамірскі соймакі ў цэлым пагадзіліся. Менскі соймак працягваў настойваць на завяршэнні вайны перамовамі, а вількамірскі і ашмянскі – знайсці і судзіць яе завадатараў¹⁰².

Дзякуючы актыўнай пазіцыі літвінскай шляхты і намаганням Л. Сапегі, Вальны сойм 1613 г. абвясціў Смаленскае ваяводства частай ВКЛ¹⁰³. Сойм прызначыў камісію дзеля рэвізіі тамашніх замкаў на чале з мсціслаўскім кашталянам Канстанцінам Галоўчынскім. Апроч старшыні ў яе склад увайшлі: пісар ВКЛ Ян Друцкі Саколінскі, стараста цеханавецкі Ян Падорскі, стараста аршанскі Андрэй Сапега, харужы ленчыцкі Станіслаў Вітоўскі, скарбовы пісар ВКЛ Павел Якімавіч Галаўня, харужы полацкі Ян Корсак Галубіцкі, каралеўскі сакратар Ян Рыдзіцкі. Сойм загадаў палякам вярнуць зброю і прыпасы, якія тыя маглі пабраць са Смаленшчыны, зыходзячы дамоў, і ўсклаў далейшае забеспячэнне ўсіх патрэбаў іх абароны на падскарбія і вялікага гетмана ВКЛ¹⁰⁴. 14–17.04.1613 г. Аляксандр Каменскі быў прызначаны капітанам 200 пешцаў на Смаленск, Георгі Валугеў на Невелі, А. Лісоўскі – на Завалоччы¹⁰⁵. Больш таго, на наступны дзень кароль запатрабаваў ад Гераніма Ціханавецкага, каталіцкіх рад і мяшчан горада Смаленска, каб ніякіх шкод „народу рускаму рэлігіі грэцкай” не рабілі, а гвалтаўнікам права выпісваліся глейты і дзейнічалі працэдурны „па праве паспалітым, у законе прапісаныя”. Больш таго, смаленскім камісарам на чале

¹⁰² Т. Амброзьяк, *Граница между Речью Посполитой и Московским государством в выступлениях литовских сеймиков в первой половине XVII в.*, „Метаморфозы истории” 2022, №19, s. 13–14; Т. Амброзьяк, *Отношение литовских сеймиков...*, op. cit., s. 184.

¹⁰³ LMAVB, f. 9–431, арк. 158.

¹⁰⁴ VL, t.III, s. 95–97.

¹⁰⁵ НГАБ, КМФ-18, спр. 293, воп. 1, арк. 217–219.

з К. Галоўчынскім было загадана знайсці кампенсцыю ўдзельнікам смаленскай выправы – маскоўцам Івану, Даніле, Кірылу Міхайлавічам і Грыгорыю Хрыпуновым, якім „рыцарства заняло маёнткі”¹⁰⁶.

Кіраўніцтва абаронай Смаленска кароль даручыў Я. К. Хадкевічу, а ў яго адсутнасць ваяводзе смаленскаму М. Глябовічу. На практыцы вялікі гетман ВКЛ разам з А. Гасеўскім каардынаваў палявую армію, забеспячэннем цверджы у 1613–1618 г. займаўся Аляксандр Сапега, які арганізоўваў канвой і абозы з харчаваннем, ен жа з падаткаў аршанскага павета, М. Глябовіч, Юры Шчуцкі, Ян Такарскі, пазней Януш Кішка, праплочвалі каля 1500 жаўнераў, якія, не атрымаўшы ад скарбу сродкаў нават на латанне штурмавых праломаў у мурх, вытрымалі аблогі і захавалі Смаленск ВКЛ¹⁰⁷.

29.07.1613 г. камісары ад Польскай Кароны зафіксавалі патрабаванні жаўнераў „Сталічнай” вайсковай канфедэрацыі па ўзнагародзе за службу ад 6 студзеня 1610 да 6 ліпеня 1612 г. (10 чвэрцяў года да выхада з Масквы плюс 11 „чвэрць прыбышова”, 12-я дароўная за Клушынскую перамогу). Жаўнеры прасілі лічыць грошы, ўзятыя з маскоўскага скарба, „кармавымі”, а не „жолдам”, то бок ізноў заплаціць ім за першых 6 чвэрцяў службы (6.01.1610 – 6.08.1611) ўжо са скарбу Кароны, хаця са 1 студзеня 1612 г. камісары лічылі іх пасправаздачнымі вялікаму гетману літоўскаму. Больш таго, прасілі выплаціць ім прэміяльныя „дароўныя” чвэрці: 12-ю за Клушынскую перамогу (194351 фларынаў) і 13-ю „царскую”, на якую, праўда, не пагаджаўся Жыгімонт Ваза¹⁰⁸.

¹⁰⁶ НГАБ, КМФ-18, спр. 293, воп. 1, арк. 223–224.

¹⁰⁷ A. Przepiórka, *Liczebność i organizacja załogi Smoleńska w latach 1613–1618...*, op. cit, s. 807–824.

¹⁰⁸ „Першая чвэрць 6.01.1610–6.04.1610 – 192515 зл. полк Збароўскага 2 чвэрць (чв.) 6.04.1610–6.07.1610, 3 чв. – 6.08–6.10.1610, 4 чв. – 6.10.1610–6.01.1611, 5 чв. – 6.01.1611–6.04.1611 з казны маскоўскай узялі, але хочучь каб ім ізноў заплацілі, бо тое што ўзялі сабе ў кармавыя пенёнды запісваюць, 6 чвэрць (6.04.11–6.08.1611) – 201457 тыя таксама ўзялі з казны маскоўскай і не прызнаюцца, кажуць іх сабе ў кармавыя грошы палічыць, 7 чв. (6.07–6.10.1611) – 203 716, 8 чв. (6.10.11–6.01.1612) – 194968, калі ўзнялі канфедэрацыю. 9 «чвэрць муровая» (6.01.1612–6.04.1612) тым, што засталіся ў сталіцы за асекурацыяй (пацверджаннем) пана гетмана вялікага літоўскага 83369, 10 «чвэрць муровая» па той жа асекурацыі акта 6.04–6.07.1612 па выхадзе са сталіцы 82792. 11 «чвэрць прыбышова», бо сабе лічаць кожную чвэрць па 12 нядзель. Разам

Максімальную колькасць ваяроў, якія ўдзельнічалі ў вайне 1609–1612 г., падае „Сумарыюш войска сталічнага Маскоўскага”: 75 047 ваяроў (67 506 гусараў, 2 981 пяцігорцаў, 4 560 казакоў) з аплатай на 2 835 853/20 зл.¹⁰⁹. Іншую агульную колькасць ваяроў – удзельнікаў ваенных кампаній з Кароны і Літвы ў Маскве – даюць львоўскія камісары, якія на ўзгаданую 13 чвэрць фіксуюць 3 269 гусар, 396 пяцігорцаў і 26 казакоў з Польскага каралеўства (у спісе адсутнічаюць нізавыя казакі), а з ВКЛ у берасцейскіх сапежынцах налічваюць 4 397 коні гусар, пяцігорцаў, казакоў¹¹⁰. Канфедэрацкае кола „сапежынцаў” у Берасці увосень складалі 12 ротаў з ВКЛ і Кароны¹¹¹, поўны разлік з якімі адбыўся раней за „сталічных” – 1.11.1613 г. С. Маскевіч гаворыць аб 7000 вершнікаў і столькі ж пяхоты пад Львовам і Берасцем¹¹².

Афіцыйна канфедэрацыі войска ВКЛ павінны былі стаяць ў эканоміях на землях ВКЛ, але частка рот, каб паслабіць ціск на ВКЛ і заняць яшчэ не разрабаваныя землі, заходзілі в Карону і Прусію ці абіралі каронных таварышаў у маршалкі і палкоўнікі. Апроч таго, грамадзяне ВКЛ, кшталту С. Маскевіча, служылі ў каронных ротах, а дзеля выканання баявых задач і выгоды маглі пераходзіць паміж ротамі і палкамі. Адпаведна з наяўнымі крыніцамі можам з упэўненасцю казаць аб прысутнасці грамадзян ВКЛ ў ротах „сталічных” канфедэратаў – караняжаў Я. Парыцкага, А. Збароўскага, Л. Вэйгера, Р. Ружынскага, Л. Панятоўскага, і літвінаў – Касцюшковічаў (Касцюшак), Я. Скуміна Тышкевіча, Ф. Руцкага, А. Млоцкага, М. Вілямоўскага, А. Гасеўскага¹¹³. Паводле справаздачы падскарбія ВКЛ Я. Валовіча сойму, 1613 г. скарб ВКЛ выплаціў „сталічным” канфедэратам

191831. 12 чвэрць дароўная за выйграную Клушынскую бітву – 194351, 13 чвэрць «Царская»... трэба яшчэ заплаціць войску 2 300 000 сапежынцам: гусарам, пяцігорцам і казакам 4397 коні 927 812” (LVVA 673-1-1224, арк. 78–79).

¹⁰⁹ LMAVB, f. 17–178, арк. 5–6.

¹¹⁰ LVVA 673-1-1224, арк. 78–79.

¹¹¹ В. Якубаў, *Удзел Грамадзян ВКЛ у войску II Ілжэдзітрыя 1608–1610 г....*, op. cit., s. 43–44.

¹¹² *Pamiętniki Samuela Maskiewicza*, op. cit., s. 85.

¹¹³ LVVA 673-1-1224, арк. 78–79.

833 252,25 зл.¹¹⁴ У выніку рашэнняў вальнага сойму 1613 г. падскарбі ВКЛ мусіў давезці на разлік з львоўскімі канфедэратамі 280 000 зл. з Вільні, а польскі яшчэ 80 000¹¹⁵. Дадатковай узнагародай канфедэратам сталі ўзятыя ў залог выплаты „муровага” царскія клейноты. Паколькі ні кароль, ні Брандэнбургскі князь, ні імператар, ні гданьчане не пажадалі іх купіць, жаўнеры разламалі каштоўнасці на часткі і падзялілі, толькі царскі посах цалкам дастаўся А. Гасеўскаму і С. Дунікоўскаму¹¹⁶. Разлік з львоўскімі канфедэратамі і спаленне акта сталічнай канфедэрацыі адбыўся 8.04.1614 г.

Увесь гэты час насельніцтва ВКЛ рабавалі ня так маскоўскія рэйды, як дэзерціры, бандыты і канфедэраты з уласнага і кароннага войска¹¹⁷. У 1611–1612 гг. запарожскія казакі сплюндравалі ваколіцы Ружанаў, Слоніма, Блудна, Магілева, Браслава, Іказьні і двойчы Слуцка¹¹⁸. Па прычыне панесеных шкод кароль вызваліў сялян магілеўскай эканоміі ад чынша і дзякла¹¹⁹, а віленская канвакацыя 1614 г. папрасіла сойм і караля ня браць з Я. Радзівіла, з-за вынішчэнняў у Слуцкім княстве, 5 валочных, ухваленых у 1613 г., і кампенсаваць менскаму харужаму Яну Гладкаму за спалення масквой пад Дуброўнам маёнткі¹²⁰.

Напады запарожцаў паўтаралася да 1614 г., калі казацкія загоны пагражалі Магілёву і Менску, а Я. К. Хадкевіч граміў іх аж пад Навагрудкам і Пінскам. Дзеля абароны ад свавольнікаў, казакоў і маскоўцаў вальны сойм 1613 г. абвесціў аб наборы павятовага жаўнера з традыцыйным для ВКЛ жолдам ў 18 зл. для гусар, 15 зл. для казакоў і татараў ВКЛ на чвэрць¹²¹. Віленскія канвакацыйныя з’езды 1613–1615 гг. пайшлі яшчэ далей: абвесцілі надзвычайныя падаткі і зборы дзеля разліку з інфлянцкімі, берасцейскімі, сталічнымі, аршанскімі канфедэратамі і папаўнення войска ВКЛ.

¹¹⁴ Российская национальная библиотека (РНБ), ф. 971, воп. 2, аўт. 63/2, арк. 39; LVVA 673-1-1224, арк. 78.

¹¹⁵ Volumina legum t. III, op. cit., p. 119.

¹¹⁶ *Pamiętniki Samuela Maskiewicza*, op. cit., s. 92–93.

¹¹⁷ AGAD, AR II, № 613.

¹¹⁸ LMAVB, f. 9–431, арк. 154, 156, 157.

¹¹⁹ НГАБ, КМФ-18, спр. 293, воп. 1, арк. 171.

¹²⁰ *Akta zjazdów stanów...*, op. cit., s. 195, 197.

¹²¹ VL, t. III, s. 122.

Мала таго, што збор сродкаў на разлік з жаўнерамі быў павольным працэсам, дык і самі канфедэраты стваралі праблемы з іх канцэнтрацыяй у скарбе, забіраючы грошы непасрэдна з рук дзяржаўных ураднікаў і трымальнікаў пасадак. Летам 1613 г. генеральнае кола берасцейскай канфедэрацыі даслала сваіх таварышаў Яна Парыцкага і Яна Лазоўскага ў Вільню, каб тыя канфіскавалі грошы з прыбыткаў ад мытаў у арандатары „віленскай каморы і ўсіх прыкаморкаў да яе належачых”. Жаўнеры спасылаліся на пастановы сойма і заклікалі скарбнікаў, каморнікаў і іх слуг „паводзіць сябе спакойна”¹²². Але найбольш скандальны выпадак адбыўся тым жа летам 1613 г. „Інфлянцкія” жаўнеры прыехалі на полацкую мытню і канфіскавалі ў залік „заслужонага” грошы, сабраныя тут дзеля выплаты ротам А. Лісоўскага, якія ў гэты час з базы ў Завалоччы абаранялі поўнач ВКЛ ад нападаў масквы і шведаў¹²³.

Выбрык кафедэратаў ледзьве не прывёў да агалення паўночнай мяжы ВКЛ, бо без забеспячэння і заробку лісоўчыкі збіраліся зыйсці з тэатру баявых дзеянняў. З імі ўдалося дамовіцца, але ўсё адно яны перабазаваліся поўднёвей, за Воршу, дзе па запрашэнні Я. К. Хадкевіча ўжо сталі роты палка А. Збароўскага. На поўначы ВКЛ засталіся роты Фабіяна Руцкага ў Гарадку і Габрыэля Тупальскага. Хаця частку свайго заслужанага гэтыя „збароўцы” атрымалі на Маскве ад царскага скарбу і з мясцовых падаткаў у Аршанскім павеце, канчаткова з імі разлічыліся камісары ВКЛ у Менску 18.03.1614 г.¹²⁴

Ухвалы віленскіх канвакацыі 1613–1614 гг. і карэспандэнцыя пацвярджаюць, што арганізаваць лініі абароны ВКЛ дзяржаве дапамаглі прыватныя асобы. 23.02.1612 г. Жыгімонт Ваза „Старадуб з уездам паручыў у заведванне і абарону” Самуэлю Зяновічу¹²⁵. Ва ўмовах пустога дзяржаўнага скарбу, маскоўскіх і казацкіх набегі ўвосенню 1613 г. Андрэй Пукель прывёз грошы ад Я. К. Хадкевіча да „жаўнераў у Воршу”¹²⁶. Атрыманыя грошы „аршанцы” прапілі, але засталіся на месцы. Горш

¹²² BRacz. Rkps. 75, арк. 5.

¹²³ BN PAN PAU w Krakowie, rkps. 363, арк. 29.

¹²⁴ Тупальскі у гэтай справаздачы безіменны і названы нябожчыкам, але ў 1616 полк Габрыэля Тупальскага разаб’юць і пакараюць за бандытызм сілы падчашага ВКЛ Я. Радзівіла і ротмістра Я. Сянкевіча (BRacz, rkps. 75, арк. 27–32).

¹²⁵ *Urządnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego. Ziemia smoleńska i województwo smoleńskie. XIV–XVIII wiek*, Warszawa 2003, t. IV, s. 308.

¹²⁶ LMAVB, f. 139–366, арк. 5.

было на Полаччыне. Там шмат ліха нарабіў полк Івашкоўскага, але як толькі ён адышоў на лежа ў Копысі, на каталіцкае Ражаство 1614 г. масква папаліла вёскі Сапегаў і Корсакаў у Падзвінні (Раманаў, Шышоў, Байкова, Андрэйкава, Бешанковічы, Чашнікі і інш.). Адначасова царскія ваяводы зрабілі рэйд пад Гомель і Буды Палявыя, а запарожцы парабавалі сялян аж да Чачэрска. Таму ў студзені 1614 г. той жа слуга гетмана ВКЛ А. Пукель, абараняючы Падняпроўскія ўладанні патрона, запрасіў роты „інфлянцаў” (Мікалая) Корфа на лежа ў Баркулабава пад Магілёў, а (Крыштофа) Роса з Любашан на ўзмацненне роты Акаловіча ў Быхаў¹²⁷.

У красавіку 1614 г. татары ВКЛ, роты вялікага маршалка ВКЛ К. Манівід Дарагастайскага, былыя берасцейскія і гарадзенскія канфедэраты з ВКЛ пайшлі на Маскву праз Княжаскую Прусію, атрымліваючы забеспячэнне дзеля пахода, але дапускаючы шматлікія злаўжыванні і рабуючы мясцовае насельніцтва¹²⁸. Але болей зла прыносілі сапраўдныя бандыцкія палкі, якія збіліся з былых канфедэратаў. Найбольш розгаласу нарабілі рабаўнікі Яна Карвацкага. Яны прайшліся летам 1614 г. ад Гомеля на захад, аж да Прусіі, злупіўшы Падляшша, Малапольшчу, і толькі калі вясной 1615 г. вярталіся з Валыні ў ВКЛ, іх разграміў на пераправе цераз Буг С. Жалкеўскі. Правадыра свавольнікаў пасадзілі на палю ў Львове¹²⁹. Рэагуючы на запіс у гарадзенскія гродскія кнігі, звароты прускага герцага і ўраднікаў дзеля „правядзення інквізіцыі і ўчынення справядлівасці”, падліку страатаў Прусіі і памежжа летам 1615 г. ад рабаўнікоў (палкоўніка Яна Карвацкага і яго малодшага брата (таварышы два Канцэвіча, Вітовіч), ротмістраў Свідзерскага (таварышы Вольскі, Грабоўскі, Ліпскі), братоў Янкоўскіх, Чыжа, паручніка Станіслава Свідзінскага, Камароўскага, К. Дарагастайскага) з удзелам шляхты і прасталюдзінаў гарадзенскага павету, Падляшша і татар ВКЛ). Кароль прызначыў камісарам у справе новаабранага маршалка ВКЛ Пятра Весялоўскага¹³⁰.

¹²⁷ LMAVB, f. 139–366, арк. 9.

¹²⁸ GStA, XX HA Ostpr., fol. №819, арк. 134–137; Ibidem, арк. 391–398.

¹²⁹ Akta zjazdów stanów..., op. cit., s. 186.

¹³⁰ GStA, XX HA Ostpr., fol. № 820, арк. 47. GStA XX HBA (H). Kasten 860.

Пасля таго, як іншы полк бандытаў пад зверхнасцю Г. Тупальскага, разрабаваў Копыль і забіў 130 чалавек, аб'яднання сілы Я. Сянкевіча і Я. Радзівіла 6.10.1616 г. пад Ігуменам разграмілі іх у сапраўднай бітве – „паклаўшы на пляцы трупам больш за 300”. Пастаянная пагроза ад „прамёрзлых канфедэрацый” і рабаўнікоў даводзіла да распачы грамадзян ВКЛ¹³¹.

Нават законнае забеспячэнне размяшчанага дзяржаўнага войска на лежах – стацыі, ці на маршры, не кажучы аб канфедэратах, суправаджаліся такім разрабаваннем маёмасці сялянаў і землеўласнікаў, што Г. Філіпчак Коцур пры агульным аблічэнні выдаткаў ВКЛ з 1609 г. па 1618 г. на вайну з Масквой у 2105227 зл. прызнае, што немагчыма ўявіць памеры рэальных стратаў эканомікі. Жаўнеры, змест традыцыйнай і прапісанай у соймавых пастановах бочкі аўса і карца жыта з валокі па кошце 1 зл., выгралі стацыі па 15–18 злотых з валокі¹³². На давесак бяды, злачынцы звычайна заставаліся непакаранымі, бо дзеля вяртання ўлады над войскам кароль у большасці выпадкаў дараваў жаўнерам ранейшыя злаўжыванні.

Разрабаванне стала прычынай таго, што на 12/23 лістапада 1613 г. быў скліканы першы надзвычайны вальны сойм з адзінай мэтай – каб прыняць падаткі на аплату канфедэратам з інфлянцкіх і маскоўскіх кампаній. Маршалкам яго быў абраны Аляксандр Гасеўскі. Перад вальным соймам Галоўны з'езд ВКЛ 9/18.11.1613 г. вызначыў на аплату інфлянцкім і Берасцейскім канфедэратам („сапежынцам”) усе свае падаткі, прычым загадаў іх сабраць ужо на 8.12.1613 г. і запатрабаваў адказу гвалтам на гвалт адносна нізавых казакоў і банд свавольнікаў. Дзеля гэтага пад павятовыя і гарадскія харутвы ўжо праз месяц, на Грамніцы, ваяводы, кашталянны, павятовыя маршалкі і гарадскія ўлады павінны былі сабраць атрады самааховы і абраць ім ротмісткі-

¹³¹ Г. Сагановіч, *ВКЛ і вайсковыя канфедэрацыі 1612–1614 гг.*, „Беларускі гістарычны агляд”, 2008, т. 15(28–29), с. 100–123; А. Przepiorka, K. Żojdź, *Dwa komputy wojska Wielkiego Księstwa Litewskiego z pierwszej połowy 1615 roku*, „Rocznik Lituaniistyczny” 2020, т. 6, с. 282.

¹³² А. Filipczak-Kocur, *Skarbowość Rzeczy Pospolitej 1587–1648. Projekty-ustawy-realizacja*, Warszawa 2006, с. 301.

страў. Кароль мусіў выдаць тым ротам прыпаведныя лісты, адрамантаваць памежныя замкі, забяспечыць іх войскам і зброяй, а так сама ўсе зрабіць, каб вызваліць палонных. Дзеля фінансавання мабілізацыі і разліку з канфедэратамі быў абвешчаны афіцыйна агульны дадатковы збор валочнага (замест звычайных 1 аж па 4 злотых з валокі), шосавы, падвойны пагалоўны жыдоўскі і татарскі¹³³.

Гэты рэкордны чатырохкратны збор дадаўся да раней ухваленых і сабраных у скарб ВКЛ з красавіка па лістапад 1613 г. экстаардынарных падаткаў: патройнага валочнага і шосавага, патройнага пагалоўнага жыдоўскага і падвойнага пагалоўнага з татар і шкотаў, данатывы са святарства ўсіх канфесій, чопавага, мыта з купецкіх і шляхецкіх тавараў і кварталы з каралеўшчын у ВКЛ на два гады. У выніку ВКЛ выплаціў жаўнерам агулам 833253 злотых, з якіх канфедэратам: берасцейскім – 541716, сталічным – 10741, смаленскім – 22923, інфлянцкім – 180535 зл. адпаведна, акрамя таго кампенсацыю за выдаткі і за тое „што да канфедэрацыі не ўвязаліся” ў 13525 зл. атрымаў А. Гасеўскі¹³⁴. Апроч вялізарных выплат удзельнікам маскоўскіх і інфлянцкіх кампаній, рашэннем варшаўскага сойму скарб ВКЛ у 1613 г. павінен быў кампенсаваць Я. К. Хадкевічу 29230 зл., якія той раней выдаў на аплату жаўнерам¹³⁵. Магнаты ВКЛ – Сапегі, Дарагастайскія, Валовічы, Тышкевічы – выдаткоўвалі таксама значныя сумы, а парнаўскі стараста Януш Кішка наняў на службу ў Маскве роту, заплаціўшы ім 4650 зл.¹³⁶

Злоўжыванні войска, нябывалыя семьякротныя падаткі, якія абвешчалі і сабралі за два гады, але разлік зацягваўся, злавала не толькі шляхту, але і Я. К. Хадкевіча. Вялікі гетман ВКЛ пісаў „вострыя лісты” да караля, якія той не хацеў чытаць¹³⁷. У адносінах паміж імі наступіла ахалоджанне. Я. К. Хадкевіч нават зышоўся ў ліставанні з крытыкай двара і антылітоўскіх дзеянняў палякаў са сваім былым ворагам – Я. Радзівілам, асабліва калі той пераняў вясной 1614 г. месца князеў слуцкіх у сенаце ВКЛ і дазволіў вялікаму гетману ВКЛ карыстацца

¹³³ *Akta zjazdów stanów...*, op. cit., s. 179–182.

¹³⁴ A. Filipczak-Kocur, *Skarbowość Rzeczy Pospolitej 1587–1648...*, op. cit., s. 291.

¹³⁵ *Volumina legum*, t. III, op. cit., s. 100–101.

¹³⁶ НГАБ, КМФ-18, спр. 293, воп. 1, арк. 189.

¹³⁷ LMAVB, f. 9–431, арк. 168–169.

з любых запасаў у сваіх ўладаннях¹³⁸. Пры двары адразу пачаліся інтрыгі, каб пасварыць нечаканых ал'янтаў. Я. Радзівілу ў траўні 1614 г. давялося вытлумачацца перад гетманам, што ён не мае стасункаў з былым маршалкам канфедэратаў 1607 г. Георгам Цыклінскім, які на той час ужо быў адным з хадкевічаўскіх ротмістраў на Магілёве і Воршы¹³⁹.

Віленская канвакацыя ў кастрычніку 1614 г. абвінаваціла палякаў у спробе пазбяганні супольных, згодна ўмовам ўніі цяжараў „у той нешчаслівай вайне ў якую разам зацягнутыя”¹⁴⁰. Пасламі ад смаленскіх жаўнераў на Віленскую канвакацыю ў кастрычніку 1614 г. прыехалі смаленскі стражнік Мікалай Варанец¹⁴¹, Адам Вішнеўскі і Андрэй Свейкоўскі. Нягледзячы на ранейшыя абяцанні і выдаткі, якія панеслі магнаты на яе ўтрыманне, залога ВКЛ на Смаленску служыла ў доўг, таму канфедэравалася і абяцала зыйсці з муроў ужо падчас канвакацыі – 10.10.1614 г. Паслы ад „смаленцаў” сустрэлі поўнае паразуменне сярод сенатараў і паслоў, былых ваяроў з інфлянцкіх і маскоўскіх войнаў (М. Глябовіч, Т. Скумін Тышкевіч, С. Маскевіч і інш.). Галоўны з'езд ВКЛ прасіў караля і сойм прызначыць смаленскай залозе дароўную чвэрць за цвёрдасць у абароне, а таксама кампенсаваць выдаткі Я. Кішку, А. Гасеўскаму і Аляксандру Даждзбогу Сапегу на залогі Смаленска і памежжа, Крыштофу Друцкаму Сакалінскаму – за адбудову Езярышчанскага замку (у 1612 г. ён там забяспечаў гарнізон у 100 пяхоты)¹⁴², Яну Войне Ясінецкаму – за наём гарнізона на Вялікія Лукі, Мікалаю Францкевічу Радзьмінскаму – за ўтрыманне Мсціслаўскага замку, а ротмістру Канстанціну Залескаму – за службу паўтары чвэрці на падмаскоўным Барысаве і Мажайску.

Станы ВКЛ звярнуліся да караля, каб той забяспечыў і адрамантаваў ўмацаванні Смаленска, Полацка і Віцебска, а іх ваяводаў (Мікалая Глябовіча, Міхаіла Друцкага Сакалінскага, Яна Завішу адпаведна) вызваліў ад падаткаў з-за іх ранейшых выдаткаў на абарону і разрабаванне іх

¹³⁸ BRacz, rkps. 77, №31, 38.

¹³⁹ BRacz, rkps. 77, №40.

¹⁴⁰ *Akta zjazdów stanów...*, op. cit., s. 185.

¹⁴¹ *Urządnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego. Ziemia smoleńska i województwo smoleńskie. XIV–XVIII wiek*, Warszawa 2003, s. 200.

¹⁴² НГАБ, КМФ-18, спр. 293, воп. 1, арк. 119–119 аб.

маёнткаў жаўнерамі. Канвакацыя папрасіла падскарбія ВКЛ не патрабаваць аддання ў скарб сродкаў: ад полацкага паборцы Мікалая Сакоўскага 100 зл., якія той з падатковых грошай выдаў на набыццё пораху і ремонт гармат на полацкім замку; ад наваградскага паборцы Рыгора Валадковіча 1170 зл., якія ў яго забралі канфедэраты; ад слонімскага паборцы Юрыя Мялешкі 1000 зл., выданых па загадзе павятовай шляхты з сабраных падаткаў на наём войска, якім паспяхова адбілі напад нізавых казакоў на павет; перазалічыць мсціслаўскай шляхце 1700 зл., выданых на ўтрыманне некалькіх сотняў кавалерыі ў ваяводстве. Дзеля разгрому банд свавольнікаў вялікі гетман ВКЛ Я. К. Хадкевіч атрымаў ад гэтай жа канвакацыі пацверджанне паўнамоцтваў на выстаўленне ўласных прыпаведных лістоў, не чакаючы на каралеўскія.

Нягледзячы на неабходнасць набору войска, галоўны з'езд ВКЛ пайшоў у фарватары інтарэсаў шляхты і магнатаў, аргументуючы кепскай якасцю выбранцоў і цяжкасцю іх выпраўлення, замяніла выданне рэкрутаў з маёнткаў на збор па злотаму і прапанаваў, каб гарады таксама выстаўлялі выбранцоў. Пасламі ад канвакацыі 1614 г. да караля сталі былыя ротмістры А. Гасеўскі і Ян Чыж¹⁴³. Варшаўскі вальны сойм павінны быў вырашыць шмат важных пытанняў і з лістапада 1614 г. па студзень 1615 г. займаўся справамі прускай спадчыны, міра з Масквой, судоў і пакарання злачынцаў, але раз'ехаўся без ухвал.

Такім чынам, шляхта ВКЛ не толькі фінансавала, але прысутнічала ў шэрагах ваяроў пад Клушынам 1610 г., пры аблозе і ўтрыманні Смаленска, Масквы і іншых гарадоў 1609–1614 г. Вайна ў Інфлянтах ў 1609 г. і нежаданне магнатэрыі ВКЛ уцягвацца ў вялікую вайну з Масквой прывяло да таго, што каронная шляхта разам з магнатэрыяй рускіх земляў Кароны і казакамі была больш шматлікай у вайсковых абозах і гарнізонах на пачатковым этапе вайны 1609–1611 г. Калі ж вайна пачала зацягвацца, вядучая роля ў забеспячэнні маскоўскага гарнізона перайшла да Я. П. Сапегі, В. Будзілы, А. Гасеўскага і Я. К. Хадкевіча. Спроба адблакіроўкі і ўтрымання Масквы ў 1612 г. праводзілася ўжо войскамі ВКЛ, „рускай” магнатэрыі і казацтва Польскага каралеўства. Карона і ВКЛ разлічыліся са сваімі грамадзянамі асобна ў Львове і Берасці за 1614 г. Пасля таго як у 1613–1614 г. Смаленскае ваяводства

¹⁴³ Ibidem, s. 182–202.

стала часткай ВКЛ, у Маскве абралі новага цара, а дзеля супакаення канфедэратаў з маскоўскіх кампаній, запатрабаваліся вайсковыя аперацыі – нясенне асноўнага цяжару вайны ў 1613–1618 г., нягледзячы на максімальныя да таго часу падатковыя высілкі літоўскай шляхты, лягло на плечы ВКЛ.

References

1. Архіўныя крыніцы

- Rasijskaâ Nacyónalnââ biblioteka ŭ Sankt-Pecârburgu (RNB)], f. 971, „Аўтографур. Р. Dubroŭskaga”, воп. 2, аўт. 63/2, арк. 39 [Российская Национальная библиотека ў Санкт-Пецярбургу (РНБ)], ф. 971, „Аўтографы П. П. Дуброўскага”, воп. 2, аўт. 63/2, арк. 39].
- Nacyjanalny Gistaryczny Archiu Belarusi. Нацыянальны Гістрычны Архіў Беларусі (НГАБ), КМФ-18, спр. 86, воп. 1. арк. 633, 663, 745, 832, 834, 837, 841, 843, 851, 866; ф. 289, воп. 1, арк. 188, 320, 338, 375; спр. 293, воп. 1, арк. 66аб.–67, 106, 108аб., 119, 149, 155, 153, а6155аб, 171, 176, 177, 189, 217–219, 220.
- Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz. XX HA Königsberg Ostpreußische Staatsarchive. Kriegssachen. Folianten (GStA XX HA Ostpr. K. Fol.) [Сакрэтны дзяржаўны архіў Прускай культурнай спадчыны. Кёнігсбергскі Усходнепрускі Дзяржаўны Архіў, Пытанні вайны (1600–1629). Фаліянты.] № 815, арк. 321, 323; fol. № 818, арк. 13, 18; fol. № 819 арк. 51, 134–137, 391–398; fol. № 820, арк. 47.; XX Herzogliches Briefarchiv (GStA XX HBA (H) Kasten) [Архіў лістоў князёў. Скрынкі] № 850, 860.
- Archiwum Główne Akt Dawnych. Archiwum Radziwiłłów (AGAD–AR), dział II, sygn. 613; AR II Supplement 243; sygn. 238, арк. 2–3.
- Archiwum Narodowe w Krakowie. Archiwum państwowe na Wawelu (APW), AS (Archiwum Sanguszków Sławuckie), rkps. sygn. № 51.
- Biblioteka książąt Czartoryjskich (BCzart.), sign. 102, № 117; sign. 104, № 216, 189, 188; sign. 2073, № 69 (295); sign. 2245, № 10.
- Biblioteka Kórnicka Polskiej Akademii nauk. Dział Rękopisów (BK PAN w Kórniku), rkps. 1591, арк. 57–64.
- Biblioteka Naukowa Polskiej Akademii Nauk i Polskiej Akademii Umiejętności (BN PAN PAU w Krakowie), rkps. sygn. 360, арк. 224; sygn. 363, арк. 23, № 29; sygn. 365, арк. 41, 49, 52.
- Biblioteka Raczyńskich (BRacz.) BRacz, rkps. 33, арк. 254; rkps. 75, арк. 5, 27–32, 38а, 40; rkps. 77, № 173.

- Lietuvos Mokslu Akademijos Vrublevskiu Biblioteka (LMAVB) [Бібліятэка Літоўскаай Акадэміі навук імя Урублеўскара], f. 17–178, арк. 5–6; f. 139–366, арк. 5, 9; f. 9–431, арк. 154, 156, 157, 158, 168–169; f. 9–431, арк. 143.
- Latvijas Valsts vēstures arhīva (LVVA) [Латвійскі дзяржаўны гістарычны архіў], f. 673–Ар. 1–Lietas, nr. 1224, арк. 78–79.

2. Літаратура

- Ambrozák T., *Granica između Reč' u Pospolitoj i Moskovskim gosudarstvom v vystupleniáh litovskih sejmikov v pervoj polovine XVII v.*, „Metamorfozy istorii” 2022, № 19, s. 7–26 [Амброзяк Т., *Граница между Речью Посполитой и Московским государством в выступлениях литовских сеймиков в первой половине XVII в.*, „Метаморфозы истории” 2022, № 19, с. 7–26].
- Ambrozák T., *Otnošenie litovskih sejmikov k Smute i intervencii Reči Pospolitoj*, [v:] *Smuta kak istoričeskij i sociokul'turnyj fenomen. Materialy vserosijskoj naučnoj konferencii 22.04.2013*, Moskva 2013, s. 179–185 [Амброзяк Т., *Отношение литовских сеймиков к Смуте и интервенции Речи Посполитой в Москве*, [в:] *Смута как исторический и социокультурный феномен. Материалы всероссийской научной конференции 22.04.2013*, Москва 2013, с. 179–185].
- Bohun T., *Pol'sko-litovskij garnizon v Kremle (1610–1612 gg.)*, [v:] *Smuta v Rossii i Potop v Reči Pospolitoj: opyt preodoleniâ gosudarstvennogo krizisa v XVII stoletii. Materialy Rossijsko-pol'skoj naučnoj konferencii*, Moskva 24–26.10.2012 g., red. A. V. Ūrasov, A. V. Malov, Moskva 2016, s. 194–209 [Бохун Т., *Польско-литовский гарнизон в Кремле (1610–1612 гг.)*, [в:] *Смута в России и Потоп в Речи Посполитой: опыт преодоления государственного кризиса в XVII столетии. Материалы Российско-польской научной конференции. Москва, 24–26.10.2012 г.*, ред. А. В. Юрасов, А. В. Малов, Москва 2016, с. 194–209].
- Gralá H., *Vozroždenieiz nebytiâ: Smuta i Potop na pereput'áh nacional'nyh mifologij*, [v:] *Smuta v Rossii i Potop v Reči Pospolitoj: opyt preodoleniâ gosudarstvennogo krizisa v XVII stoletii. Materialy Rossijsko-pol'skoj naučnoj konferencii*, Moskva 24–26.10.2012 g., red. A. V. Ūrasov, A. V. Malov, Moskva 2016, s. 10–48 [Граля Х., *Возрождение из небытия: Смута и Потоп на перепутьях национальных мифологий*, [в:] *Смута в России и Потоп в Речи Посполитой: опыт преодоления государственного кризиса в XVII столетии. Материалы Российско-польской научной конференции. 24–26.10.2012 г.*, ред. А. В. Юрасов, А. В. Малов, Москва 2016, с. 10–48].
- Dzemidovič A., *Válikae Knâstva Lito'skae ūadnosinah Rěčy Paspalítaj z Rasiej i Švecyjâj u peršaj treći XVII st.*, Minsk 2021 [Дзёмідовіч А., *Вялікае Княства Літоўскае ў адносінах Рэчы Паспалітай з Расіей і Швецыяй у першай трэці XVII ст.*, Мінск 2021].

- Dnevniky Ána Petra Sapegi (1608–1611)*, [v:] *Pamâtniki Istorii Vostočnoj Evropy. Istočniki XV–XVII v.*, sost. I. Tûmencev i dr., Moskva 2012, t. IX [*Дневники Яна Петра Сапеги (1608–1611)*, [в:] *Памятники Истории Восточной Европы. Источники XV–XVII в.*, сост. И. Тюменцев и др., Москва 2012, т. IX].
- Dnevnik" sobytij, odnosâšihâ k" Smutnomu vremeni (1603–1613 gg.)*, *izvêstnyj pod" imenom" istorii ložnago Dimitriâ (Diariusz J. Budziŕly)*, [v:] *Russkaâ istoričeskaâ biblioteka*, SPb. 1872, t. 1. *Pamâtniki, odnosâšiesâ k Smutnomu vremeni*, s. 81–364 [*Дневникъ событий, относящихся къ Смутному времени (1603–1613 гг.)*, извѣстный подъ именемъ исторіи ложнаго Димитрія (*Diariusz J. Budziŕly*), [в:] *Русская историческая библиотека*, Спб. 1872, т. 1. *Памятники, относящиеся к Смутному времени*, с. 81–364].
- Malov A., *Vyhodcy iz Reči Pospolitoj na službe Mihaila Fedoroviča na zaveršaušem etape Smuty 1613–1619*, [v:] *Smuta v Rossii i Potop v Reči Pospolitoj: opyt preodoleniâ gosudarstvennogo krizisa v XVII stoletii. Materialy Rossijsko-pol'skoj naučnoj konferencii*, Moskva 24–26.10.2012 g., red. A. V. Ūrasov, A. V. Malov, Moskva 2016, s. 210–244 [Малов А., *Выходцы из Речи Посполитой на службе Михаила Федоровича на завершающем этапе Смуты 1613–1619*, [в:] *Смута в России и Потоп в Речи Посполитой: опыт преодоления государственного кризиса в XVII столетии. Материалы Российско-польской научной конференции. 24–26.10.2012 г.*, ред. А. В. Юрасов, А. В. Малов, Москва 2016, с. 210–244].
- Pamâtniki smutnogo vremeni. Tušinskij vor: ličnost', osokruženie, vremâ. Dokumenty i materialy*, [v:] *Trudy istoričeskogo fakul'teta MGU*, sost., vst. stat' ta i kommentarii V. Kuznecova i I. Kulakovoju, Moskva 2001, seriâ 1. *Istoričeskie istočniki*, №10 [*Памятники смутного времени. Тушинский вор: личность, окружение, время. Документы и материалы*, [в:] *Труды исторического факультета МГУ*, сост., вст. статья и комментарии В. Кузнецова и И. Кулаковой, Москва 2001, серия 1. *Исторические источники*, № 10].
- Pšepûrka A., *Polâki na službe Samozvancev*, [v:] *Smuta v Rossii i Potop v Reči Pospolitoj: opyt preodoleniâ gosudarstvennogo krizisa v XVII stoletii. Materialy Rossijsko-pol'skoj naučnoj konferencii*, Moskva 24–26.10.2012 g., red. A. V. Ūrasov, A. V. Malov, Moskva 2016, s. 179–193 [Пшепюрка А., *Поляки на службе Самозванцев*, [в:] *Смута в России и Потоп в Речи Посполитой: опыт преодоления государственного кризиса в XVII столетии. Материалы Российско-польской научной конференции. 24–26.10.2012 г.*, ред. А. В. Юрасов, А. В. Малов, Москва 2016, с. 179–193].
- Saganovič G., *VKL i vajskovyâ kanfedêracy 1612–1614 gg.*, „Belaruski gîstaryčny aglâd” 2008, t. 15, s. 100–123 [Сагановіч Г., *ВКЛ і вайсковыя канфедэрацыі 1612–1614 гг.*, „Беларускі гістарычны агляд” 2008, т. 15, с. 100–123].
- Florâ B., *Russkoe obšestvo v Êpohu Smuty*, [v:] *Smuta v Rossii i Potop v Reči Pospolitoj: opyt preodoleniâ gosudarstvennogo krizisa v XVII stoletii. Materialy Rossijsko-pol'skoj naučnoj konferencii*. Moskva, 24–26.10.2012 g., red. A. V. Ūrasov, A. V. Malov, Moskva

- 2016, s. 49–68 [Флора Б., *Русское общество в Эпоху Смуты*, [в:] *Смута в России и Потоп в Речи Посполитой: опыт преодоления государственного кризиса в XVII столетии. Материалы Российско-польской научной конференции. Москва, 24–26.10.2012 г.*, ред. А. В. Юрасов, А. В. Малов, Москва 2016, с. 49–68].
- Ākubaŭ V., *Udział gramadżân VKL u wojsku II ĭlżędzmitryâ 1608–1610 g.* [Якубаў В., *Удзел грамадзян ВКЛ у войску II Ілжэдзімтрыя 1608–1610 г.*], „Przegląd Środkowo-Wschodni” 2024, № 9, s. 9–49.
- Akta zjazdów stanów Wielkiego Księstwa Litewskiego*, ed. H. Lulewicz, Warszawa 2009, t. 2.
- Bohun T., *Wymiana Jeńców w Ramach Rozejmu Dywilińskiego*, „Vestnik Volgogradskogo gosudarstvennogo universiteta. Istorija. Regionovedenie. Meždunarodnye otnošenija”, Volgograd, t. 24, seria 4, № 2, s. 176–183 [Bohun T., *Wymiana Jeńców w Ramach Rozejmu Dywilińskiego*, „Вестник Волгоградского государственного университета. История. Регионоведение. Международные отношения”, Волгоград 2019, т. 24, серия 4, № 2, с. 176–183].
- Bohun T., *Moskwa 1612*, Warszawa 2005.
- Filipczak-Kocur A., *Skarbowość Rzeczypospolitej 1587–1648, Projekty-ustawy-realizacja*, Warszawa 2006.
- Majewski A., *Moskwa 1617–1618*, Warszawa 2006.
- Niesiecki K., *Herbarz polski*, Lipsk 1839, t. III, IV.
- Niesiecki K., *Herbarz polski*, Lipsk 1842, t. IX.
- Niesiecki K., *Herbarz polski*, Lipsk 1840, t. V. Niesiecki K., *Herbarz polski*, Lipsk 1841, t. VI. *Pamiętniki Samuela Maskiewicza początek swój biorą od roku 1594 w lata po sobie idące*, Wilno 1838.
- Podhorodecki L., *Stanisław Żółkiewski*, Warszawa 1988.
- Przepiórka A. G., *Liczebność i organizacja załogi Smoleńska w latach 1613–1618*, „Res Historica”, Lublin 2024, t. 57.
- Przepiórka A., Żojdż K., *Dwa komputy wojska Wielkiego Księstwa Litewskiego z pierwszej połowy 1615 roku*, „Rocznik Lituaniistyczny” 2020, t. 6, s. 274–275.
- Sikora R., *Niezwykłe bitwy i szarże husarii*, Warszawa 2011.
- Szczeńniak R., *Kłuszyn 1610*, Warszawa 2004.
- Szwedzkie wojny 1611–1632. Wojny z Danią i Moskwą*, Oświęcim 2015, t. 1, 2.
- Uruski S., *Rodzina: Herbarz szlachty polskiej*, Warszawa 1904, t. I.
- Uruski S., *Rodzina: Herbarz szlachty polskiej*, Warszawa 1909, t. IV, VI.
- Uruski S., *Rodzina: Herbarz szlachty polskiej*, Warszawa 1910, t. VII.
- Uruski S., *Rodzina: Herbarz szlachty polskiej*, Warszawa 1915, t. XII.
- Uruski S., *Rodzina: Herbarz szlachty polskiej*, Warszawa 1917, t. XIV.
- Urzędnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego. Ziemia smoleńska i województwo smoleńskie. XIV–XVIII wiek*, Warszawa 2003, t. IV.
- Volumina legum*, red. J. Ohryzka, t. III, St. Petersburg 1860.
- Żojdż K., *Wszyscy ludzie króla: Zygmunt III Waza i jego stronnicy w Wielkim Księstwie Litewskim w pierwszych dekadach XVII wieku*, Toruń 2019.

Studia Interkulturowe Europy Środkowo-Wschodniej 18
ISSN 1898-4215; e-ISSN 2544-3143
Copyright © by Viktor Korbut 2025
Creative Commons: Uznanie Autorstwa 4.0 (CC BY 4.0)
<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>
<https://doi.org/10.31338/2544-3143.si.2025-18.2>

Viktor Korbut

Badacz niezależny

v.korbut@uw.edu.pl

<https://orcid.org/0000-0001-6848-1160>

УКРАЇНЦЬ І ЎКРАЇНСКА-БЕЛАРУСКІЯ АДНОСІНЫ
НА СТАРОНКАХ ГАЗЕТ „НАША ДОЛЯ” І „НАША НИВА”
Ў 1906–1907 ГГ.

**Ukrainians and Ukrainian-Belarusian Relations in *Nasza Dola*
and *Nasza Niwa* Newspapers, 1906–1907**

Abstract

The article examines how the first Belarusian newspapers in Vilna (Vilnius) *Nasza Dola* (1906) and *Nasza Niwa* (1906–1915) portrayed Ukrainians and Ukrainian-Belarusian relations during the revolutionary period of 1906–1907 in the Russian Empire. These newspapers emerged in a time of social democratization and national revival movements among oppressed peoples, including Belarusians and Ukrainians. Belarusian intellectuals closely followed the Ukrainian national movement, often drawing parallels between the Belarusian and Ukrainian situations – particularly in terms of cultural repression, rural demographics, and the struggle for national education. *Nasza Niwa* regularly published content on Ukrainian cultural and political developments and was an important platform for Belarusian-Ukrainian cultural dialogue. Furthermore, *Nasza Niwa* emphasized the importance of learning from Ukraine’s national development strategies, particularly regarding language rights and education. Ukrainian deputies in the Russian Duma were portrayed positively, in contrast to the absence of Belarusian national representation. The article also

examines how *Nasza Niwa* covered regions with mixed Belarusian-Ukrainian populations and dialects, illustrating the fluid and shared cultural-linguistic space at the borderlands.

Keywords: Belarusians, Ukrainians, Vilnius, nation, *Nasza Dola*, *Nasza Niwa*

1 верасня 1906 г. па ініцыятыве Яна Луцкевіча ў Вільні пачала выходзіць першая беларускамоўная легальная газета „Наша Доля” / „Nasza Dola”¹ (1906 г.), а затым, з 10 (23) лістапада 1906 г., – і другая беларускамоўная газета „Наша Нива” / „Nasza Niwa”² (1906–1915 гг.)³. Гэта адбылося на апошнім этапе рэвалюцыі 1905–1907 гг. у Расійскай імперыі, калі ў працэсе дэмакратызацыі грамадска-палітычнага жыцця для народаў імперыі адкрыліся магчымасці легальнай нацыянальна-культурнай дзейнасці, у тым ліку для беларусаў⁴ і ўкраінцаў⁵. Як падкрэслівала ўкраінска-беларуская даследчыца Таццяна Кабржыцкая, рэвалюцыя 1905–1907 гг. „посунула далёка вперёд справу украінскага нацыянальнага відроджэння”, а дзеячы беларускага нацыянальнага руху арыентаваліся на ўкраінцаў⁶.

¹ V. Korbut, *Гісторыя першай беларускай газеты „Наша Доля”*, „Przegląd Środkowo-Wschodni” 2023, t. 8, s. 101–141.

² А. Унучак, *„Наша нива” і беларускі нацыянальны рух (1906–1915)*, Мінск 2008.

³ У гэксце выкарыстоўваюцца арыгінальныя формы назваў выданняў, а таксама цытаты з іх: „Наша Доля. Першая беларуская газета для вёскавага і месцовага рабочага народу. Выходзіць раз у тыдзень рускімі і польскімі літэрамі”; „Наша Доля. Першая беларуская газета для вёскавага і месцовага рабочага народу. Выходзіць раз у тыдзень рускімі і польскімі літэрамі”; „Nasza Dola. Pierszaja białaruskaja hazeta dla wioskowaho i miestowaho raboczaho narodu. Wychodzić raz u tydzień polskimi i ruskimi literami” („Наша Доля” 1906, № 6, 1.12, с. 1; „Nasza Dola” 1906, nr 6, 1.12, s. 1); „Наша Нива. Першая беларуская газета з рысункамі. Выходзіць раз у тыдзень рускімі і польскімі літэрамі”; „Nasza Niwa. Pierszaja białaruskaja hazeta z rysunkami. Wychodzić raz u tydzień polskimi i ruskimi literami” („Наша Нива” 1906, № 3, 24.11 (7.12), с. 1; „Nasza Niwa” 1906, nr 1, 10 (23).11, s. 1). Захоўваюцца асаблівасці правапісу ўсіх іншых першакрыніц.

⁴ М. Грох, *Нацыя як прадукт сацыяльнай камунікацыі? (да праблемы параўнання чэшскай і беларускай „мадэлей” нацыянальнага Адраджэння)*, „Гістарычны альманах” 2006, т. 12, с. 12.

⁵ *На путях становлення украінскай і беларускай нацый: фактары, механізмы, саотнесення*, отв. ред. Л. Е. Горизонтов, Москва 2004, с. 174.

⁶ Т. В. Кобржыцкая, *Україністика в „Нашай ніве”*, „Українське літературознавство” 1969, вип. 6, с. 94.

У 1906–1907 гг. білоруські публіцисти і письменники на сторінках перших білоруських газет аналізували становлення білоруської і порівнювали її з іншими народами – перш за все з сусідзямі⁷.

Т. Кабржыцкая называла „Нашу Ниву” „яскравим представником демократичного друку дореволюційної Білорусі”, больш памяркоўнай, чым „Наша Доля”. Даследчыца падкрэслівала, што „Нашай Ниве” „чужий дух нацiональнай абмежанасцi, вынятковасцi”⁸.

„Наша Нива” пастаянна цікавілася ўкраінскім нацыянальным рухам. Таму невыпадкова Т. Кабржыцкая выказала меркаванне, што „усi украiнскi матэрыялы, вмяшчэнi в „Нашай нiве», даюць нам пiдставу гаворiты пра окремих «нашенивскiй» перiод в iсторii бiлорусько-украiнскiх культурных та лiтаратурных аднань”⁹.

Білоруська-ўкраїнські відносини на сторінках перших білоруських газет Т. Кабржыцкая вивчала з канца 1960-х гг., а затым, у 1970-х гг., пасля пераезду з України ў Беларусь, разам са сваім мужам білоруськім літаратуразнаўцам Вячаславам Рагойшам¹⁰. Гэта былі наватарскія даследаванні. Дастаткова сказаць, што ў працы П. Ахрыменкі пра білоруська-ўкраїнскія фальклорна-літаратурныя сувязі, выдадзенай у 1959 г., не разглядаецца змест першых білоруських газет, хаця аналізуецца творчасць пісьменнікаў, звязаных

⁷ V. Korbut, *Polskie wpływy i tematy na łamach pierwszych gazet białoruskich „Nasza Dola” i „Nasza Niwa” w latach 1906–1907*, [w:] *Polacy na Białorusi od Powstania Styczniowego do XXI wieku*, t. V. *Traktat ryski i jego konsekwencje dla Polaków i Białorusinów*, red. T. Gawin (Bibliotheca Europæ Orientalis LXXIV, studia 17), Warszawa 2021, s. 61–80; В. А. Корбут, *Образ России и русских на страницах виленской белорусскоязычной газеты „Наша Нива” в 1906–1907 годах*, [в:] *Восточнославянские исследования*, вып. 1, гл. ред. Б. Н. Флоря, ред. кол.: И. И. Баринов [и др.], Москва; Санкт-Петербург 2022, с. 58–84; V. Korbut, *Літоўцы і літоўска-білоруські адносiны на старонках газет „Наша Доля” і „Наша Нива” ў 1906–1907 гг.*, „*Studia Interkulturowe Europy Środkowo-Wschodniej*” 2023, t. 16, s. 41–67; В. Корбут, *Гiсторыя бiлоруськай i iх суседзяў на старонках газет „Наша Доля” і „Наша Нива” ў 1906–1907 гг.*, „*Białoruskie Zeszyty Historyczne = Беларуські гістарычны зборнік*” 2024, nr 57, s. 195–235.

⁸ Т. В. Кобржыцкая, *op. cit.*, с. 93.

⁹ *Ibidem*, с. 100.

¹⁰ Т. В. Кабржыцкая, В. П. Рагойша, *Карані дружбы. Беларусь-ўкраiнскiя лiтаратурныя ўзаемазвяззi пачатку ХХ ст.*, Мiнск 1976, с. 43–44, 50–51, 72–74, 160 і наст.

з гэтымі выданнямі¹¹. Т. Кабржыцкая зноў звярнулася да беларуска-ўкраінскіх сувязей на старонках „Нашай Нивы” у 2010-я гг., памылкова назваўшы яе першай беларускамоўнай газетай¹².

Т. Кабржыцкая і В. Рагойша не вычарпалі ўсяго матэрыялу „Нашай Нивы”. Гэтыя даследчыкі ў 1970-х гг. былі вымушаны абмінуць многія тэмы: „Грамадска-палітычны воблік газеты – у многім непаслядоўны, супярэчлівы – мы будзем улічваць толькі ў той меры, у якой ён выяўляўся ў матэрыялах, што нас непасрэдна цікавяць”¹³. Гэта абмежаванасць вучоных была абумоўлена тагачаснай цензурай.

Такім чынам, ёсць патрэба ўважліва ад пачатку прааналізаваць беларуска-ўкраінскую праблематыку на старонках першых беларускіх газет у рэвалюцыйны перыяд 1906–1907 гг.

Першыя беларускія газеты ў адлюстраванні ўкраінскага друку

Кіеўская ўкраінская штодзённая газета „Рада” амаль адразу адгукнулася на з’яўленне беларускамоўнай прэсы¹⁴. 19 верасня 1906 г. „Рада” пісала: „1 вересня выйшла у Вільні газета «Наша Доля»... Про напрамак газеты яскрава сведчыць наступне: першый нумар конфіскаваны за наказом губернатара... розійшліся 5000 примірників, 5000 было забрано поліцією”.

22 лістапада „Рада” паведаміла пра выхад у свет першага нумара „Нашай Нивы”. Украінская газета наладзіла сувязь з рэдакцыяй беларускага штотыднёвіка, публікуючы ў наступныя гады карэспандэнцыі пра беларускае культурнае жыццё¹⁵. У прыватнасці, асвятлялася

¹¹ П. П. Ахрыменка, *Фальклорна-літаратурныя сувязі ўкраінскага і беларускага народаў*, Мінск 1959, с. 74–161.

¹² Т. Кабржыцкая, *Украінскія дарадцы першай беларускамоўнай газеты „Наша Ніва”*, [у:] *eadem*, *Дзве Радзімы – Украіна і Беларусь – над міратворчымі крыламі буслоў: нацыянальныя гісторыка-культурныя міфы, ідэйна-эстэтычныя пошукі ўкраінскай і беларускай літаратуры*, Мінск 2011, с. 278.

¹³ Т. В. Кабржыцкая, В. П. Рагойша, *op. cit.*, с. 161.

¹⁴ *Ibidem*, с. 43; Т. Кабржыцкая, *op. cit.*, с. 279.

¹⁵ Т. В. Кабржыцкая, В. П. Рагойша, *op. cit.*, с. 43 і наст.

становiшча беларускамоўнага друку, абмяркоўвалася неабходнасць навучання дзяцей і студэнтаў на роднай мове (1907, № 15). У артыкуле „Просвітницькі заходи білорусів” (1907, № 56), „Рада” пісала: „Білоруси ступили на напевний шлях, що виведе їх у вольний широкий світ поміж культурними народами, і українці, що робляць ту саму справу серед свойго народу, можуть тільки вітати просвітницькі заходи білоруської інтелігенції і побажати їй успіху. В добрий час!”¹⁶.

У сваю чаргу, на старонках „Нашай Нивы” публікаваліся аб’явы ўкраінскіх выданняў, у тым ліку газеты „Рада”¹⁷.

У 1908 г. весткі пра „Нашу Ниву” дасягнулі Злучаных Штатаў Паўночнай Амерыкі. У газеце ўкраінскіх масквафілаў з Уілк-Бэры (штат Пенсільванія) „Свѣтъ” была апублікавана карэспандэнцыя аб З’ездзе прагрэсіўнага славянскага студэнцтва ў Празе, на якім выступаў студэнт пецябургскага Горнага інстытута імператрыцы Кацярыны II Абухоўскі, які паведаміў аб існаванні васьмімільённага беларускага народа: „и той народъ имѣе навіть самостоятельную бѣлорусскую газету, издающуюся латинскими литерами и называющуюся «*Nasza Niwa*»”. Невядомы аўтар „Свѣта” ў сувязі з гэтым іранічна задаваўся пытаннем: „А газета тая правда що дуже твердое доказатель[ство] самостойності бѣлорусского народа?”¹⁸.

На гэтым фоне вылучаюцца працы ўкраінскіх публіцыстаў Іларыёна Свянціцкага (Іларіон Свенціцький) і Дмытра Дарашэнкі (Дмитро Дорошенко), якія выйшлі адпаведна ў Львове і Кіеве ў 1908 г.¹⁹ Свянціцкі многа інфармацыі атрымаў ад паэтэсы і адной з супрацоўніц „Нашай Доли” Алаізы Пашкевіч (псеўд. Цётка), якая ў 1906 г., а потым з лютага 1908 г. жыла ў Львове, але іх знаёмства адбылося ў 1906 г. яшчэ

¹⁶ Т. Кабржыцкая, *op. cit.*, с. 280; Т. Трачук, *Украинско-белорусские отношения и газета „Наша Ніва”, [у:] Філасофія нацыянальнай медыяпрасторы (да 110-годдзя выхаду газет „Наша доля” і „Наша ніва”): матэрыялы Рэспубліканскай навукова-практычнай канферэнцыі, 21 кастрычніка 2016 г., Мінск, Мінск 2016, с. 139.*

¹⁷ „*Nasza Niwa*” 1907, nr 9, 2 (15).03, s. 8; nr 13, 30.03, s. 8.

¹⁸ *Новая самостойная (?) народность*, „Свѣтъ” 1908, 23.07, с. 5; цыт. паводле: В. Кіпель, *Беларусы ў ЗША*, навук. рэд. Н. Гардзіенка; 2-е выд., дап. і дапрац., Мінск 2017, с. 115.

¹⁹ І. Свяціцький, *Відроджене білоруськаго пісьменства*, Львів 1908; Д. Дорошенко, *Білоруси і їх нацыянальнае відродженне. Відбиток з „Ради”*, Київ 1908.

ў Вільні²⁰. Працу Свянціцкага потым перадрукоўвала „Наша Ніва”, а таксама яна публікавалася ў беларусазнаўчых зборніках у Маскве ў 1918 і 1920 гг.²¹

У пачатку 1909 г. работа Дарашэнкі ўбачыла свет на старонках „Нашай Нівы” ў перакладзе Янука Журбы (сапр. Іван Івашын; у той час ён жыў на Украіне²²). Журба таксама адзначаў з’яўленне ў друку працы Свянціцкага²³.

Дарашэнка пісаў пра тое, што „u Wilni s 1906 roku począła wychodzić białaruskaja hazeta dla narodu «Nasza Dola», a jak jana zakryłasia, zjawiałasia druhaja – «Nasza Niwa», szto wychodzić i ciapier. U Minsku wyjšzoj adzin numer białaruskaj hazety ũ rasiejskoj mowie «Голось Бѣлоруссии», i jaje zakryli”²⁴.

Дарашэнка звязваў пачаткі творчасці Янкі Купалы (сапр. Ян Луцэвіч) з „Нашай Доляй” і „Нашай Нивай”, а Якуба Коласа (сапр. Канстанцін Міцкевіч) з „Нашай Нивай”²⁵, хаця ўсё было наадварот. Купала дэбютаваў на старонках „Нашай Нівы” ў маі 1907 г.²⁶, а Колас – у „Нашай Доли” ў верасні 1906 г.²⁷ Апрача таго, Дарашэнка звярнуў увагу на творчасць паэта Ізгура, які публікаваўся, паводле яго, у „Нашай Ниве”²⁸, хаця на самай справе – у „Нашай Доли”²⁹.

Праца Дарашэнкі таксама ўбачыла свет у 1909 г. на старонках віленскай літоўскай газеты „Vilniaus žinios”³⁰.

²⁰ Т. В. Кабржыцкая, В. П. Рагойша, *op. cit.*, с. 79 і наст.

²¹ *Ibidem*, с. 102.

²² *Ibidem*, с. 70–73.

²³ [Я. Журба], *Беларусы і іх нацыянальнае адраджэнне. Ад перекладчыка*, „Наша Ніва” 1909, № 4, 22.01. (4. [02]), с. 49.

²⁴ [D. Doroszenko], *Bielarusy i ich nacionalnaje adradzjenie*, „Nasza Niwa” 1909, nr 4, 22.01 (4. [02]), s. 57.

²⁵ *Ibidem*, s. 60–61.

²⁶ Januk Kupała, *Kasici*, „Nasza Niwa” 1907, nr 18, 11 (24).05, s. 1.

²⁷ Якуб Колас, *Наш родны край*, „Наша Доля” 1906, № 1, 1.09, с. 7.

²⁸ Д. Дорошенко, *op. cit.*, с. 31.

²⁹ I. Izgur, *Usiudi kroui*, „Nasza Dola” 1906, nr 5, 18.11, s. 1; И. Изгур, *Голад*, „Наша Доля” 1906, № 6, 1.12, с. 1; И. Изгур, *Айчызна у цьме*, „Наша Доля”, 1906, № 6, 1.12, с. 6.

³⁰ А. Лапінскене, А. Мальдзіс, *Перазовы сяброўскіх галасоў: беларуска-літоўскае літаратурнае ўзаемадзеянне ад старажытнасці да нашага часу*, Мінск 1988, с. 75; A. Lapinskienė, A. Maldzis, *Lietuvių-baltarusių literatūriniai ryšiai*, Vilnius 1989, p. 75.

У 1909 г. у Львове выйшла брашура ўкраінскага гісторыка Івана Крып'якевіча (Іван Крип'якевич) „Білоруси”, у якой ён адзначаў вялікае значэнне першых беларускіх газет „Наша Доля” і „Наша Ніва”³¹.

Аналізуючы розныя водгукі, у пачатку 1909 г. „Наша Ніва” магла канстатаваць: „Патроху пачынае шырыцца літэратура аб нашай нацыянальнай справе. Ў рускіх, польскіх, украінскіх, чэшскіх і іншых газетах усё часцей пішуць а беларусах, аб іх нацыянальным адраджэнні”³².

У 1915 г. у першым і другім нумарах маскоўскага часопіса „Украинская жизнь” выйшаў нарыс беларуска-рускага пісьменніка Максіма Багдановіча (у 1916 г. у Маскве – асобнай брашурай „Бѣлорусское возрождение”). Аўтар звяртаў увагу на важны аспект: „К беларускому крестьянину, сжившемуся с мыслью, что он – хам, а его «мова» – хамская, «Наша ніва» печатно обратилась на этой «мове», вызывая в нем тем самым уважение и к ней и к себе самому”³³.

У 1916 г. у Вене на ўкраінскай мове выйшла праца М. Багдановіча „Білоруське відродження” практычна аналагічнага зместу³⁴.

Разам з тым не пакідалі без увагі беларускага пытання і ўкраінцы маскоўскай арыентацыі, як, напрыклад, Дзмітрый Скрынчанка (Дмитрий Скрынченко), які лічыў беларускую прэсу вынікам развіцця руху „белорусизма”, пачаткі якога ён адносіў да 1860-х гг., калі „на польскія деньгі” з’явіліся таварыствы, якія гуртавалі „бѣлорусскую большей частью уже окатоличенную и ополяченную интеллигенцію”. А затым „появились «бѣлорускія» газеты и журнальчики”, у прыватнасці, Скрынчанка ўпамінаў „Нашу Ниву”, з якой ён быў „хорошо- знакомъ”³⁵.

Аднак спробы паставіць пад сумненне існаванне беларусаў ці ўкраінцаў не прынеслі прыхільнікам маскоўскай арыентацыі жаданага выніку.

³¹ Т. В. Кабржыцкая, В. П. Рагойша, *op. cit.*, с. 50–51.

³² [Я. Журба], *op. cit.*, с. 49.

³³ М. Багдановіч, *Белорусское возрождение*, [в:] іdem, *Поўны збор твораў*: у 3 т., т. 2. *Мастацкая проза, пераклады, літаратурныя артыкулы, рэцэнзіі і нататкі, чарнавыя накіды*, рэд. М. І. Мушынскі, Мінск 1993, с. 275, 537.

³⁴ М. Багдановіч, *Белорусы*, [в:] іdem, *Поўны збор твораў*: у 3 т., т. 3. *Публіцыстыка, лісты, летатні жыцця і творчасці*, рэд. У. М. Конан, Мінск 1995, с. 404–405, 410.

³⁵ Д. В. Скрынченко, „Українцы”, Кіеў 1916, с. 46.

Варыянты назваў Украіны і ўкраінцаў

Беларускі сацыялінгвіст Ніна Мячкоўская лічыць, што лінгвістычная ідэалогія і моўная практыка ўкраінскага нацыянальнага руху аказалі ўплыў на беларускую мову нашаніўскай пары. Паводле даследчыцы, ад польскіх і рускіх узораў ішло свядомае адмаўленне, а ўкраінскія ўзоры прымаліся пазітыўна³⁶. Аднак у 1906–1907 гг. мы яшчэ не знаходзім прыкладаў запазычвання ўкраінскіх моўных мадэлей. Важна, аднак, звярнуць увагу, на тое, як у мове „Нашай Нивы” называліся *Украіна* і *ўкраінцы* (у „Нашай Доли” не адзначана адпаведных прыкладаў).

Як вядома, Украіна і ўкраінец у рускай мове пачатку ХХ ст. называліся пераважна Малороссія і малороссь (малоруссь). Формы *Украіна*, *украінецъ* выкарыстоўваліся радзей, пераважна дзясямі і прыхільнікамі ўкраінскага нацыянальнага руху і паходзілі ад адпаведных украінскіх тэрмінаў *Украіна*, *украінецъ*³⁷.

Запісы мовазнаўца Івана Насовіча сярэдзіны ХІХ ст. з усходняй Беларусі сведчаць пра існаванне наступных лексем, некаторыя з якіх могуць быць звязаны з тэрыторыяй сучаснай Украіны:

УКРАЇНА ‘страна, лежачая в предѣлахъ, при границѣ или за предѣлами отечества или области’: *Въ украинѣ кажуць жиць хорошо. На украину похвавь*;

УКРАЇННИКЪ ‘пограничный житель’: *украинники привели коней продаваць*;

УКРАЇННЫЙ ‘пограничный, заграничный’: *Украинные люди*;

УКРАЇНСКИЙ ‘свойственный украинѣ’: *Украинскіе волы*³⁸.

У „Нашай Ниве” ў 1906–1907 гг. мы сустракаем наступныя формы:

³⁶ Н. Б. Мячкоўская, *Мовы і культуры Беларусі: нарысы*, Мінск 2008, с. 168.

³⁷ М. В. Лескинен, „Южноруссы”, „малороссияне”, „малороссы”, „украинцы”: *трансформация этнонима в российском этногеографическом дискурсе*, [в:] *Имя народа: Украина и ее население в официальных и научных терминах, публицистике и литературе: сборник статей*, редкол.: Е. Ю. Борисенко [и др.], Москва; Санкт-Петербург 2016, с. 77–102.

³⁸ *Словарь бѣлорускаго нарѣчія*, сост. И. И. Носовичемъ, Санктпетербургъ 1870, с. 656.

УКРАЇНА: *Usia Ukraina*³⁹; *Deputaty ad Ukrainy; dla Ukrainy*⁴⁰; *Ukrainy; z Ukrainy*⁴¹;

УКРАЇНА: *swoj rodnyj kraj – Ukrajnu*⁴²; *Deputaty ad Ukrajny*⁴³; *nie pryłuczylі Ukrajny da Maskwy*⁴⁴;

УКРАЇНА (ГАЛІЧЫНА Ў АЎСТРЫЇ): *Україна (Галічына – у Аўстрыі)*⁴⁵;

МАЛАРОСІЯ: *na Ukrainie, abo ў Małorosii*⁴⁶; *Na Ukrainie (abo, jak kažuć, ў Małorosii)*⁴⁷;

ВАЛЫНЬ (ЗАПАДНАЯ УКРАЇНА): *na Wołyni, Zapadnaj Ukrainie*⁴⁸;

НА УКРАЇНЕ: *na Ukrainie*⁴⁹; *Na Ukrainie*⁵⁰;

НА УКРАЇНЕ: *na Ukrainie*⁵¹; *ў huberniach [...] pałudziennych, na Ukrainie*⁵²;

НА УКРАЇНУ: *na Ukrainu*⁵³;

У УКРАЇНЕ: *Prymieram, u Ukrainie*⁵⁴;

УКРАЇНЕЦ, УКРАЇНЦЫ: *ukrainiec*⁵⁵; *ukraincy*⁵⁶; *ukraincoŭ*⁵⁷; *bielarusoŭ i ukraincoŭ*⁵⁸; *narodnych wuczycieloŭ Ukraincoŭ*⁵⁹;

УКРАЇНСКІ НАРОД: *Ukrainski narod*⁶⁰; *ukrainski narod*⁶¹; *życio ukrainskaho naroda*⁶²;

³⁹ „Nasza Niwa” 1907, nr 20.

⁴⁰ „Nasza Niwa” 1907, nr 7.

⁴¹ „Nasza Niwa” 1907, nr 20.

⁴² „Nasza Niwa” 1907, nr 33.

⁴³ „Nasza Niwa” 1907, nr 19.

⁴⁴ „Nasza Niwa” 1907, nr 20.

⁴⁵ „Наша Нива” 1906, № 7.

⁴⁶ „Nasza Niwa” 1907, nr 11.

⁴⁷ „Nasza Niwa” 1907, nr 33.

⁴⁸ „Nasza Niwa” 1907, nr 6.

⁴⁹ „Nasza Niwa” 1907, nr 11, 20.

⁵⁰ „Nasza Niwa” 1907, nr 29.

⁵¹ „Nasza Niwa” 1907, nr 19.

⁵² „Nasza Niwa” 1907, nr 36.

⁵³ „Nasza Niwa” 1907, nr 20.

⁵⁴ „Nasza Niwa” 1907, nr 14.

⁵⁵ „Nasza Niwa” 1907, nr 20.

⁵⁶ „Nasza Niwa” 1906, nr 1; 1907, nr 2, 33.

⁵⁷ „Nasza Niwa” 1907, nr 1.

⁵⁸ „Nasza Niwa” 1907, nr 36.

⁵⁹ „Nasza Niwa” 1907, nr 23.

⁶⁰ „Nasza Niwa” 1907, nr 20.

⁶¹ „Nasza Niwa” 1907, nr 7.

⁶² „Nasza Niwa” 1907, nr 33.

УКРАЇНСКАЯ МОВА: *Ukrainskaja mowa*⁶³; *z ukrainskoj mowy*⁶⁴;
 ПА-ЎКРАЇНСКУ: *I ab Ukrainie wuczać pa ukrainsku*⁶⁵;
 ПА-РУСІНСКУ: *Prysiaha dla deputatoj była praczytana na 8 towach: [...] pa rusinsku*⁶⁶ [у парламенце Аўстра-Венгры].

У мове першых беларускіх газет, такім чынам, замацаваліся назвы краіны і народа пад уплывам украінскай, а не рускай традыцыі – з варыянтамі *Ukraina, Украйна*.

Пры гэтым, гаворачы пра Украіну, у беларускіх газетах у м. скл. выкарыстоўваўся пераважна прыназоўнік **на (на)**: *na Ukrainie, na Ukrainie*; адзначана толькі адна форма з прыназоўнікам **у (у)**: *u Ukrainie*. У той жа час зрэдку сустракаюцца альтэрнатыўныя назвы Украіны або яе рэгіёнаў: *u Małorosii, na Wołyni*, Галічына. Можна дадаць, што этнонім *Małarosy* ў беларускай пісьменнасці сустракаўся, у прыватнасці, у 1890-я гг. – у Мацея Бурачка (сапр. Францішак Багушэвіч)⁶⁷.

Выкарыстанне слова *Україна* з прыназоўнікам *на* было тыповым для ўкраінскай літаратурнай і народнай мовы таго часу⁶⁸, але таксама і для польскай (*na Ukrainie*, але і: *w Ukrainie*)⁶⁹ і рускай. Таму і ў беларускай прэсе такое словаўжыванне трэба прызнаць як адпаведнае шырокаму ўзусу.

Адзін раз у беларускай прэсе сустраўся выраз *pa rusinsku* ў адносінах да ўкраінскай мовы на тэрыторыі Аўстра-Венгры, што звязана з асаблівасцямі (сама)ідэнтыфікацыі ўкраінскамоўнага насельніцтва ў гэтым рэгіёне ў той час (і да сённяшняга дня – у Славакіі і Польшчы)⁷⁰.

⁶³ Ibidem.

⁶⁴ „Nasza Niwa” 1907, nr 8.

⁶⁵ „Nasza Niwa” 1907, nr 33.

⁶⁶ „Nasza Niwa” 1907, nr 24.

⁶⁷ *Dudka bielaruskaja Macieja Buraczka*, wydanie drugie, Krakou 1896, s. III.

⁶⁸ П. Ковалів, *Звідки походить форма „на Україні”?*, <https://zbruc.eu/node/66244> [доступ: 9.07.2025]; П. Ковалів, *„На Україні” чи „в Україні”*, <https://zbruc.eu/node/66245> [доступ: 9.07.2025].

⁶⁹ М. Łaziński, *Przymyki na, w oraz do przed nazwami państw, krajów i krain. Historia i współczesne wahania normatywne*, „Język Polski” 2022, r. CII, z. I, s. 26–40.

⁷⁰ О. Б. Неменский, *Политические игры с русским именем в Австро-Венгрии (по материалам стенограммы судебного процесса 1882 г. над Ольгой Грабарь и товарищами)*, [в:] *Имя народа...*, оп. cit., с. 29–62; И. В. Орлевич, *Названия „русский”*,

Выраз *halickije rusiny*, напрыклад, адзначаны ў „*Našaj Niwie*” ў 1911 г.⁷¹

Лексемы *українцы*, *українці*, *ukraincy*; *украински*, *українські*, *ukrainski* мы сустракаем на старонках „Нашай Нивы” як у 1906–1907 гг., так і ў наступныя гады⁷². Гэта словаўжыванне (з коранем *україн-*) замацавалася і ў сучаснай беларускай літаратурнай мове.

Вопыт украінскага нацыянальнага руху

На тое, што аўтары „Нашай Нивы” „часта імкнуліся да параўнання з сітуацыяй ва Ўкраіне”, звяртаў увагу нямецкі гісторык Райнэр Лінднэр⁷³. Гэта было звязана з падабенствам становішча беларусаў і ўкраінцаў у складзе Расійскай імперыі. Па-першае, асноўнай групай насельніцтва Украіны, якая захоўвала ўкраінскую моўна-культурную самабытнасць, былі сяляне (паводле тэрміналогіі „Нашай Доли” і „Нашай Нивы” — „мужыкі”). Аднак, і паняцце „ўкраінскі” было сінанімічнае прыметніку „сялянскі” („мужыцкі”). Па-другое, сярод украінскага насельніцтва яшчэ не была распаўсюджана выразная нацыянальная ідэнтычнасць, а аграрнае пытанне мела нават большае значэнне, чым нацыянальнае. Па-трэцяе, сярод гарадскога насельніцтва Украіны пераважала руская культура. Па-чацвёртае, праслойка нацыянальна свядомай інтэлігенцыі сярод ўкраінцаў была нязначная, а інтэлігенты паходзілі ў першым пакаленні з дробнай

„малорускіі”, „російскіі” у галіцыйскіх русофілов (вторая половина XIX – начало XX в.), [в:] *Имя народа...*, op. cit., с. 63–76; М. Ю. Дронов, *Этническая идентичность русинов межвоенной Словакии сквозь призму этнонимии*, [в:] *Имя народа...*, op. cit., с. 191–228; М. Э. Клопова, *Русины, русские, украинцы. Национальные движения восточнославянского населения Галиции в XIX – начале XX в.*, отв. ред. М. В. Лескинен, Москва 2016; Этымалагічны слоўнік беларускай мовы, т. 11. Р–С, укл. В. Л. Авілава [і інш.], гал. рэд. Г. А. Цыхун, адк. рэд. М. П. Антропаў, Мінск 2006, с. 218.

⁷¹ *Слоўнік мовы „Нашай нівы”. 1906–1915*: у 5 т., т. 3. Н–Р, укл. І. А. Гапоненка [і інш.], навук. рэд. В. П. Лемцюгова, А. М. Анісім, Мінск 2015, с. 595.

⁷² *Слоўнік мовы „Нашай нівы”. 1906–1915*: у 5 т., т. 4. С–Я, укл. І. А. Гапоненка [і інш.], навук. рэд. В. П. Лемцюгова, А. М. Анісім, Мінск 2019, с. 357.

⁷³ Р. Лінднэр, *Гісторыкі і ўлада. Нацыятворчы працэс і гістарычная палітыка ў Беларусі XIX–XX ст.*, рэд. Г. Сагановіч, Мінск–Санкт-Пецярбург 2003, с. 104.

шляхты, а ў наступных – пераважна з сялян⁷⁴. Усё гэта ў той ці іншай ступені назіралася ў Беларусі⁷⁵, што адлюстравана ў публіцыстыцы „Нашай Нивы”⁷⁶.

На старонках „Naszaj Niwy” ў лютым 1907 г. упершыню ў беларускай прэсе прагучала думка аб адметнасці ўкраінскага народа і неабходнасці яго самастойнага развіцця ў межах асобнай тэрытарыяльнай адзінкі. У карэспандэнцыі з Кіеўскай губерні, прысвечанай выбараму Дзяржаўную думу Расійскай імперыі, цытаваўся дэпутат ад Сківрскага павета Кіеўскай губерні Майсей Ваўчынскі (Мусій Вовчинський), які „uważając nieminucza potrzebnym dla Ukrainy mieć aŭtonomiju (samouprawnienie)”: „Tolki aŭtonomija, pa jaho rozumieniu, pomoże ukraïncam zdawolić swaje potrzeby, katoryje wielmi rożniacca ad potrzeb inszych narodów hasudarstwa”⁷⁷.

Улічваючы істотную ролю беларускай і ўкраінскай моў як фактараў нацыянальнай ідэнтычнасці, варта адзначыць адно ключавое адрозненне беларускай сітуацыі ад украінскай. У пачатку 1905 г. (не пазней за май) Расійская акадэмія навук выказала „убеждение”, што „малорусское население должно иметь такое же право, как и великорусское, говорить публично и печатать на родном своем языке”⁷⁸. У адносінах да беларусаў

⁷⁴ Б. Кравченко, *Соціальні зміні і національна свідомість в Україні ХХ ст.*, Київ 1997; Е. Ю. Борисенко, „А что мы знаем о лице Украины?” *Украинизация как модель государственной политики в 1918–1941 гг.*, Москва 2017, с. 91.

⁷⁵ В. Корбут, *Фарміраванне ідэнтычнасці беларускіх нацыянальных дзеячаў у 1890-х гг. – пачатку ХХ ст.: ад польскай да беларускай самасвядомасці*, [у:] *Wielokulturowość Europy Środkowo-Wschodniej: doświadczenia przeszłości i wyzwania teraźniejszości. Z okazji 20. rocznicy utworzenia Katedry Studiów Interkulturowych Europy Środkowo-Wschodniej*, red. nauk. J. Getka, J. Grzybowski, Warszawa 2023, s. 68–90.

⁷⁶ В. Корбут, *Беларускае пытанне на старонках першых беларускіх газет „Наша Доля” („Nasza Dola”) і „Наша Нива” („Nasza Niwa”) (1906 г.)*, „Acta Polono-Ruthenica” 2020, t. XXV, zes. 3, s. 177–189.

⁷⁷ *Deputaty ad Ukrainy*, „Nasza Niwa” 1907, nr 7, 18.02, s. 3.

⁷⁸ *Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання. Збірник документів і матеріалів (1874–1914)*, упор. Г. Боряк, Київ 2015, с. 370.

нават часовы рэвалюцыйны ўрад Расійскай Рэспублікі пасля Лютаўскай рэвалюцыі 1917 г. не пайшоў на прызнанне іх асобным народам⁷⁹.

Беларускія дзеячы ставілі пытанне аб увядзенні беларускай мовы ў розных галінах жыцця грамадства, і гэта было сугучна такім жа імкненням украінцаў⁸⁰.

У „Naszaj Niwie”, адпаведна, публікавалася нямала матэрыялаў, у якіх украінскі прыклад прыводзіўся як мадэль для вырашэння аналагічных беларускіх праблем – напрыклад, у сістэме адукацыі. У сувязі з запланаванай у Расійскай імперыі рэформай настаўніцкіх інстытутаў у „Naszaj Niwie” з’явіўся „tekst petycii wuczenikoў Hуchoўskaho wuczycielskaho instytutu (na Ukrainie)” ад 15 лютага 1907 г. да Міністэрства народнай асветы Расіі. Украінскія вучні заяўлялі: „My uważajem, szto kaniecznie patreba zawieści ў Hуchoўskim wuczycielskim instytucie takije nawuki: ukraińskaj literatury i historyi z wykładnoju ukraińskaju mowaju, a kali ciapier, pa technicznym pryczynam, na hetaje nima možnaści, to z rasiejskaju wykładnoju mowaju”⁸¹.

У Глухаўскім настаўніцкім інстытуце ў Чарнігаўскай губерні (цяпер – Глухаўскі нацыянальны педагагічны ўніверсітэт імя Аляксандра Дажэўкі ў Сумскай вобласці) вучыліся ў тым ліку выхадцы з Беларусі. Сімвалічна, што ў апошнім нумары за 1907 г. „Nasza Niwa” дзякавала

⁷⁹ [П. І. Брыгадзін, С. М. Ходзін], *Нацыянальна-дзяржаўнае будаўніцтва ў 1917–1941 гг.*, [у:] І. А. Марзалюк, А. Г. Каханоўскі, С. М. Ходзін, Д. У. Дук, С. М. Цемушаў, П. І. Брыгадзін, А. В. Бурачонок, В. Ф. Гігін, *Гісторыя беларускай дзяржаўнасці*, аг. рэд. І. А. Марзалюк, навук. рэд. Г. Г. Краско, Мінск 2022, с. 128.

⁸⁰ Аб неабходнасці „введения украинских дисциплин, украинизации высшей школы на Украине” ў 1907 г. пісаў украінскі гісторык і грамадскі дзеяч Міхайла Грушэўскі (Михайло Грушевський). На выкарыстанне Грушэўскім тэрміна „українізацыя”, якім пазней, як і тэрмінам „беларусізацыя” (у „Нашай Ниве” ў сакавіку 1907 г. мы сустракаем сінанімічны, больш ранні тэрмін „nacjonalizacja szkoły” (Narodny Wuczyciel, *Ab nacjonalizacji szkoły. (Hołas wuczyciela-biełarusy)*, „Nasza Niwa” 1907, nr 11, 16 (29).03, s. 3–5)) будуць называцца захады па дэрусіфікацыі грамадска-культурнай прасторы і, у першую чаргу, сістэмы адукацыі, заходніх зямель былой Расійскай імперыі, – звяртае ўвагу даследчыца ўкраінскага нацыянальнага руху Алена Барысёнак (М. Грушевський, *Освобождение России и украинский вопрос: статьи и заметки*, Санкт-Петербург 1907, с. 178; Е. Ю. Борисенко, *op. cit.*, с. 5).

⁸¹ Narodny Wuczyciel, *op. cit.*, s. 4–5.

яго навучэнцам, адзначаючы сярод іх „biełarusou i ukraincoŭ”, „za rawinszawannie” з першай гадавінай выхаду газеты ў свет⁸².

21 чэрвеня 1907 г. „Nasza Niwa” апублікавала інфармацыю пра „Zjezd narodnych wuczycielou Ukraincoŭ, czlenou towarzystwa wzajemnej pomocy”, які адбыўся 27 мая ў горадзе Екацярынаславе (цяпер Днепр):

Adzin wuczyciel zrabiu dakład ab nawuczaniu naroda ŭ rodnaj mowi i stajaŭ za heta. Ale treba, kab samy wuczycieli byli dobra znajomyje z historjeju naroda, z jaho mowaju i literaturaju, bo inaczej nia budzie mocnaho zbliżeńnia narodnaj szkoły z narodam. [...]

Sabrannie ūsio, jak adzin czalawiek, postanawilo adkryć ukraiński addziel⁸³.

Такім чынам, беларускія дзеячы пільна прыглядаліся да таго, як украінцы спрабавалі вырашыць праблему пашырэння грамадскіх функцый украінскай мовы, каб пайсці аналагічным шляхам.

„Nasza Niwa”, як ужо вышэй адзначалася, прыводзіла станоўчыя прыклады дзейнасці прадстаўнікоў Украіны ў Дзяржаўнай думе Расійскай імперыі: „Deputaty ad Ukrainy złuczylisia u «ukrainskuju trudawuju hramadu», wydajuc hazetu, dy razsyłajuczy jaje swaim wybarszczykam, pawiedomlajuc narod ukraiński ab pracy swajoj, ab robotach Dumy”⁸⁴.

Беларуская газета выказвала жаль, што ў Дзяржаўнай думе не было дэпутатаў, якія б дбалі пра беларускія нацыянальныя інтарэсы.

У матэрыяле „Naszaj Niwy” пра пасяджэнне Дзяржаўнай думы, якое адбылося 15 мая 1907 г., цытавалася выступленне дэпутата ад мястэчка Барыспаль Пераяслаўскага павета Палтаўскай губерні (цяпер райцэнтр у Кіеўскай вобласці) Яфіма Сайко (Юхим Сайко), які звярнуўся да тэмы самакіравання сваёй бацькаўшчыны ў мінулым, што „zhinulo s taho czasu, jak ruska je prawicielstwa adabrało hetaje świate je prawa samoupraŭlennia Ukrainy”. Гэта выступленне цікавае як прыклад ідэалізаваных уяўленняў украінцаў пра сваё мінулае, якое яны супрацьпастаўлялі негатыўным з’явам сучаснасці. Сайко так бачыў гісторыю Украіны:

Usia Ukraina była pakryta bratstwami dla praświaszczennia naroda, nizszymi i siarednimi wuczyliszczami, a ŭ Kijewie była i wysszaja szkoła – Akademiya. Hetyje

⁸² *Pacztowaja skrynka*, „Nasza Niwa” 1907, nr 36, 21.12, s. 8.

⁸³ *Z usich staron*, „Nasza Niwa” 1907, nr 23, 21.06, s. 7.

⁸⁴ *Wilnia 18 (31) maja*, „Nasza Niwa” 1907, nr 19, 18 (31).05, s. 2.

szkoły sam narod trymaŭ na swoj koszt i sam imi upraŭlaŭ cierz swaju „Radu” razem sa swaim wybornym naczalnikom – hetmanam. Tahdy nasz narod byŭ swobodny, i u nas byla swobodnaja szkoła. Na niedachwat wuczycieloŭ nitchto nia tolki nie skardziusia, a naprociŭ z Ukrainy brali ŭ Maskwu wuczycieloŭ i archirejoŭ, katoryje tam stali prašwieszczac narod. Czużeziemcy, pryjeżdžaŭszyje tahdy na Ukrainu, kazali, szto narod tam nadta kulturny i wuczony. Da 1654 hoda, znaczycca, pakul nie pryłuczylu Ukrainy da Maskwy, tahdy jak ŭ Maskwie tolki jaszcz dumali zawadzić swai drukarni, na Ukrainie hetych drukarnioŭ było ŭžo 24. – Palityka carycy Kacieryny II saŭsim znicztożyła kulturu Ukrainy [...]. Ukrainski narod trebuje, kab dla ŭsiaho nasielennia nawuka była darmowaja, i wuczycza ŭ szkołcy pawinny ŭ rodnaj mowie, a ruskuju mowu wuczyc, jak czużuju⁸⁵.

Беларускія публіцысты натхняліся падобнага роду рыторыкай і таксама шукалі прыкладаў у мінулым, якія б сведчылі пра кантраст паміж становішчам Беларусі да далучэння да Расіі і пасля гэтага.

Карэспандэнцыі з беларуска-ўкраінскага моўнага пагранічча

У лістападзе 1907 г. „Nasza Niwa” апублікавала лісты, атрыманыя рэдакцыяй у сувязі з гадавінай выхаду газеты ў свет, выказваючы падзяку чытачам „z Wilni, Radaszkowicz i druhich miejsc Wilenszczyzny, z Minszczyzny, Mazyrzczyzny, Pinszczyzny, z Hrodzienskiej hub., z Piecierburha, Ryhi i t. d.”⁸⁶. Як бачым, тут пералічаны як беларускія землі, так і іншыя. Пад рубрыкай „З Беларусі и Литвы” ў „Нашай Ниве” з’яўляліся, у прыватнасці, карэспандэнцыі з Бельскага, Кобрынскага, Брэсцкага паветаў, часта па некалькі ў адным нумары⁸⁷. Паводле даных Першага ўсеагульнага перапісу насельніцтва Расійскай імперыі 1897 г., у гэтых паветах пераважала „маларускае” (украінскамоўнае) насельніцтва. Пружанскі, Кобрынскі, Брэсцкі і Бельскі паветы адносіў да маларускіх (украінскіх), а Слонімскі, Ваўкавыскі, часткова Беластоцкі, Сакольскі і Гродзенскі паветы да беларускіх Павел Баброўскі, складальнік стагатыстычнага зборніка для

⁸⁵ *Hasudarstwienaja Duma*, „Nasza Niwa” 1907, nr 20, 25.05, s. 2.

⁸⁶ *Ad redakcii*, „Nasza Niwa” 1907, nr 34, 23.11 (6. [12]), s. 6.

⁸⁷ „Nasza Niwa” 1907, nr 2, 13 (26).01, s. 6; nr 27, 17 (30).08, s. 6–8; nr 31, 12 (25).10, s. 7; nr 35, 7 (20).12, s. 8; nr 36, 21.12, s. 7–8.

Генеральнага штаба расійскай арміі, выдадзенага ў 1862 г.⁸⁸ Польская пісьменніца, родам з гістарычнай Літвы Эліза Ажэшка, якая ў другой палове XIX ст. жыла на Палессі і пад Гроднам, сведчыла, што „*dialekt pińskiego ludu różni się wielce od narzecza, którym mówią nadniemieńscy włościanie; zbliża się oto do wołyńskiej, a nawet nieraz do ukraińskiej mowy chłorów*”⁸⁹. У другой палове XIX ст. з’яўляліся карты, на якіх тэрыторыя Заходняга Палесся ўключалася ў арэал рассялення беларусаў, як, напрыклад, на „Этнаграфічнай карце Еўропы” Г. Бергхаўза, выдадзенай у Гоце (Gotha ў нямецкай зямлі Турынгія) у 1847 г., ці на „Этнаграфічнай карце Еўропы” Ж. Гейзендорфера, выдадзенай у Парыжы ў 1885 г.⁹⁰ Часам гэта насельніцтва разглядалася як асобная, пераходная група – ад маларусаў (украінцаў) да беларусаў⁹¹. Аднак сярод мовазнаўцаў у другой палове XIX – пачатку XX ст. пераважала перакананне ў тым, што паўднёва-заходнія землі былога Вялікага Княства Літоўскага (ад Беластока і Бельска да Пінска і Мазыра) – гэты тэрыторыі з насельніцтвам, якое гаворыць на дыялектах маларускай (украінскай) мовы, што было адлюстравана і на картах таго часу: Ф. Рыціха (1875 г.), Р. Андрэ (1881 г.), Я. Карскага (1903 г.) і інш.⁹², а таксама пацвярджалася мовазнаўцамі і пазней⁹³. Аднак,

⁸⁸ В. К. Бандарчык, *Беларусы. Гісторыя этналагічнага вывучэння*, [y:] idem, *Выбраныя працы па гістарыяграфіі нахождання і этнічнай гісторыі Беларусі. Да 100-гадовага юбілею*, укл. А. У. Гурко, С. У. Грунтоў, Мінск 2020, с. 74.

⁸⁹ M. Olechnowicz, *Polscy badacze folkloru i języka białoruskiego w XIX wieku*, Łódź 1986, s. 144.

⁹⁰ *Вялікі гістарычны атлас Беларусі*, т. 3, рэд. кал.: Г. І. Кузняцоў [і інш.]; гал. рэд. В. Л. Насевіч, Мінск 2016, с. 136–137, 149.

⁹¹ П. В. Терешкович, *Этническая історыя Беларусі XIX – пачала XX в. в контексте Цэнтральна-Восточной Европы*, Мінск 2004, с. 86–88.

⁹² *Вялікі гістарычны атлас Беларусі*, op. cit., т. 3, с. 146–148; *Границы Литвы. Тысячелетняя історыя*, Vilnius 2010, р. 100; П. В. Терешкович, op. cit., с. 85; Е. Э. Карскій, *Бьелоруссы*, т. 1. *Введеніе въ изученіе языка и народнои словесности. Съ приложеніемъ двухъ картъ*, Варшава 1903, с. 9–12.

⁹³ W. Kuraszkiewicz, *Zarys dialektologii wschodnio-słowiańskiej z wyborem tekstów gwarowych*, Warszawa 1954; Ф. Т. Жылко, *Палескія гаворкі ўкраінскай мовы*, [y:] *Беларускае і славянскае мовазнаўства: да 75-годдзя акадэміка АН БССР К. К. Крапівы*, Мінск 1972, с. 147–153.

як заўважае беларускі этнолаг Павел Церашковіч, гэтыя статыстычныя даныя не адлюстроўвалі самасвядомасці тамтэйшага насельніцтва⁹⁴.

Кім жа лічылі сябе тамтэйшыя жыхары? Напрыклад, укарэспандэнцыі з Бельскага павета на старонках „*Naszaj Niwy*” можна сустрэць фразу: „*Ale ż naszaho biełarusia ciahnie na folwarki*”⁹⁵. Карэспандэнт з Брэста „*Ўроўнамочэны*” так рэзюмаваў сваю заметку пра выбары ў III Дзяржаўную думу: „*Wybary – daloka nie lohkaja rzecz. [...] Kali biełarusy heta zrazumiejuć, to tahdy buduć dobra wybirać*”⁹⁶. У карэспандэнцыі з Брэсцкага павета Nemo пісаў: „*Ciażka żywiecca biednamu mużyku biełarusu: ziemli swajoj u jaho nadta mało*”⁹⁷.

Магчыма, аднак, гэтыя карэспандэнцыі былі адрэдагаваны. У гэтых прыкладах няма інфармацыі і аб тым, кім былі аўтары паведамленняў – мясцовымі жыхарамі ці прыезджымі. Таму на падставе прыведзеных заматак цяжка скласці ўражанне пра самасвядомасць насельніцтва даных мясцовасцей.

У жніўні 1907 г. на ўсёй пятай старонцы „*Naszaj Niwy*” публікаваўся фотаздымак з подпісам: „*Mużyki z wiosak Bielawieży i Stoczka u opratkach swajej ūłasnej raboty*”⁹⁸. Фотаздымак не пракаменціраваны, не названы і яго аўтар. Але, як можна меркаваць з кантэксту, насельніцтва гэтых мясцовасцей разглядалася рэдакцыяй беларускай газеты як беларускае. Але ці гэта насельніцтва мела беларускую нацыянальную свядомасць? Улічваючы тое, што беларускі нацыянальны рух у той час толькі афармляўся (пераважна ў Вільні), станоўчы адказ на гэта пытанне даць немагчыма.

Варта таксама звярнуць увагу на допіс з Пасынкаўскай воласці Бельскага павета ад карэспандэнта, які выступаў пад імем Wincuk Hruszka. Ён паведамляў у нумары „*Naszaj Niwy*” за 2 (15) сакавіка 1907 г.: „*Noczju 18 fiewrala ū chatu mużyka Sciepaniuka ū wioscy Łoknicy ūbiusia prystaŭ szukać buntu. Ależ, nie napaŭszy na szto ciekawaje, zabraŭ*

⁹⁴ П. В. Терешкович, *op. cit.*, с. 90.

⁹⁵ Chalimon z-pad puszczy, *U Bielskim pawiecie Hrodzien. hub. ū wiosku Hukowiczy*, „*Nasza Niwa*” 1907, nr 29, 2 (14).09, s. 5.

⁹⁶ „*Ўроўнамочэны*”, *Brest-Litoŭsk*, „*Nasza Niwa*” 1907, nr 31, 12 (25).10, s. 7.

⁹⁷ Nemo, *Z Brestskaho paw. Hrodzienskaj hub.*, „*Nasza Niwa*” 1907, nr 22, 8 (21).06, s. 7.

⁹⁸ „*Nasza Niwa*” 1907, nr 27, 17 (30).08, s. 5.

kolki numeroj «Naszaje Niwu»⁹⁹. З гэтай заметкі вынікае, што „Naszu Niwu” чыталі асобныя носьбіты пераходных ад украінскіх да беларускіх гаворак, што тлумачыцца іх блізкасцю, а можа, і ўзаемапрапаненнем беларускай і ўкраінскай нацыянальных ідэй на паграніччы арэалаў дзвюх гэтых моў. Мовазнавец Яўхім Карскі нездарма звяртаў увагу на тое, што „малорусская рэчць представляе́тъ много сходства с бѣлорусскою въ звукахъ, формахъ и словарѣ, такъ что для лицъ, не знакомыхъ научнымъ образомъ съ тѣмъ и другимъ нарѣчіемъ, разграниченіе бѣлоруссовъ и малоруссовъ на первый взгляд кажется затруднительнымъ”¹⁰⁰.

Такім чынам, маючы агульныя моўныя і гістарычныя традыцыі, а таксама перад абліччам агульнай пагрозы русіфікацыі прадстаўнікі беларускага і ўкраінскага нацыянальных рухаў у 1906–1907 гг., а таксама ў пазнейшы перыяд актыўна супрацоўнічалі, што адлюстравана як на старонках першых беларускіх газет „Наша Доля” і „Наша Нива”, так і тагачаснага ўкраінскага друку.

References

- Ad redakcii, „Nasza Niwa” 1907, nr 34, 23.11 (6. [12]), s. 6.*
- Ahrymenka P. P., *Fal’klorna-litaraturnyâ suvâzi ŭkrainskaga i belaruskaga narodaŭ*, Minsk: Dzâržaŭnae vydavectva BSSR. Rêdakcyâ mastackaj litaratury 1959 [Ахрыменка П. П., *Фальклорна-літаратурныя сувязі ўкраінскага і беларускага народаў*, Мінск: Дзяржаўнае выдавецтва БССР. Рэдакцыя мастацкай літаратуры 1959].
- Bagdanovič M., *Belorusskoe vrozroždenie*, [u:] idem, *Poŭny zbor tvoraŭ*: u 3 t., t. 2. *Mastackaâ proza, peraklady, litaraturnyâ artykuly, rëcenzii i natatki, čarnavyâ nakidy*, rêd. M. Ī. Mušynski, Minsk: „Navuka i tēhnika” 1993 [Багдановіч М., *Белорусское возрождение*, [y:] idem, *Поўны збор твораў*: у 3 т., т. 2. *Мастацкая проза, пераклады, літаратурныя артыкулы, рэцэнзіі і нататкі, чарнавыя накіды*, рэд. М. І. Мушынскі, Мінск: „Навука і тэхніка” 1993].
- Bagdanovič M., *Belorusy*, [v:] idem, *Poŭny zbor tvoraŭ*: u 3 t., t. 3. *Publicystyka, listy, letapis žyccâ i tvorčasci*, rêd. U. M. Konan, Minsk: „Navuka i tēhnika” 1995 [Багдановіч М.,

⁹⁹ Wincuk Hruszka, *Pasynkoŭskaja wołaść Bielskaho paw.*, „Nasza Niwa” 1907, nr 9, 2 (15).03, s. 7.

¹⁰⁰ Е. О. Карский, *op. cit.*, с. 10.

- Белорусы*, [в:] idem, *Поўны збор твораў*: у 3 т., т. 3. Публіцыстыка, лісты, летапіс жыцця і творчасці, рэд. У. М. Конан, Мінск: „Навука і тэхніка” 1995].
- Bandarčyk V. K., *Belarusy. Gistoryâ etnalagìčnaga vuvučennâ*, [u:] idem, *Vybranyâ pracy pa gistoryâgrafii pahodžannâ i ètničnaj gistoryi Belarusi. Da 100-gadovaga ŭbilei*, uкл. A. U. Gurko, S. U. Gruntoŭ, Minsk: „Belaruskâ navuka” 2020 [Бандарчык В. К., *Беларусы. Гісторыя этналагічнага вывучэння*, [у:] idem, *Выбраныя працы па гістарыяграфіі паходжання і этнічнай гісторыі Беларусі. Да 100-гадовага юбілею*, укл. А. У. Гурко, С. У. Грунтоў, Мінск: „Беларуская навука” 2020].
- Borisenok E. Ŭ., „*A što my znamo o lice Ukraïny?*” *Ukrainizaciâ kak model' gosudarstvennoj politiki v 1918–1941 gg.*, Moskva: Izdatel' Stepanenko 2017 [Борисенко Е. Ю., „*А што мы знаём о лице Украіны?*” *Українізацыя як модель гасударстваўнай палітыкі в 1918–1941 гг.*, Москва: Издатель Степаненко 2017].
- [Brygadzin P. Ĭ., Hodzin S. M.], *Nacyânal'na-dzâržajnae budaŭnictva ŭ 1917–1941 gg.*, [u:] Marzalûk Ĭ. A., Kahanouški A. G., Hodzin S. M., Duk D. U., Cemušaŭ S. M., Brygadzin P. Ĭ., Buračonak A. V., Giĭin V. F., *Gistoryâ belaruskaj dzâržajnasci*, ag. rэд. Ĭ. A. Marzalûk, navuk. rэд. G. G. Krasko, Minsk: RUP „Vydavectva „Adukacyâ i vuhavanne” 2022 [[Брыгадзін П. І., Ходзін С. М.], *Нацыянальна-дзяржаўнае будаўніцтва ў 1917–1941 гг.*, [у:] Марзалюк І. А., Каханюўскі А. Г., Ходзін С. М., Дук Д. У., Цемушаў С. М., Брыгадзін П. І., Бурачонак А. В., Гігін В. Ф., *Гісторыя беларускай дзяржаўнасці*, аг. рэд. І. А. Марзалюк, навук. рэд. Г. Г. Краско, Мінск: РУП „Выдавецтва „Адукацыя і выхаванне” 2022].
- Chalimon z-pad puszczy, *U Bielskim pawiecie Hrodzien. hub. ŭ wiosku Hukowicy*, „*Nasza Niwa*” 1907, nr 29, 2 (14).09, s. 5.
- Deputaty ad Ukrainy*, „*Nasza Niwa*” 1907, nr 7, 18.02, s. 3.
- [Doroszenko D.], *Biêlarusy i ich nacionalnaje adradžeńnie*, „*Nasza Niwa*” 1909, nr 4, 22.01 (4. [02]).
- Dorošenko D., *Bilorusy i ich nacional'ne vidrodžennâ. Vidbitok z „Rady*”, Kiïv: Vydavnytvo „Ukraïns'kij učytel'” 1908 [Дорошенко Д., *Білоруси і їх нацiональне вiдродження. Вiдбиток з „Ради*”, Киïв: Видавництво „Український учитель” 1908].
- Dronov M. Ŭ., *Ètničeskaâ identičnost' rusinov mežvoennoj Slovakii skvoz' prizmu ètnonimii*, [v:] *Imâ naroda: Ukraina i ee naselenie v oficial'nyh i naučnyh terminah, publicistike i literature: sbornik statej*, redkol.: E. Ŭ. Borisenok [i dr.], Moskva: Institut slavânovedeniâ Rossijskoj akademii nauk; Sankt-Peterburg: „Nestor-Istoriâ” 2016, s. 191–228 [Дронов М. Ю., *Этническая идентичность русинов межвоенной Словакии сквозь призму этнонимии*, [в:] *Имя народа: Украина и ее население в официальных и научных терминах, публицистике и литературе: сборник статей*, редкол.: Е. Ю. Борисенко [и др.], Москва: Институт славяноведения Российской академии наук; Санкт–Петербург: „Нестор–История” 2016, с. 191–228].
- Dudka biêlaruskaja Macieja Buraczka*, wydanie druhoje, Krakou: Drukawau swaim kosztam Wł. L. Anczyc i Ska 1896.

- Ėtymalagičny sloŭnik belaruskaj movy*, t. 11. R–S, ukl. V. L. Avilava [i inš.], gal. red. H. A. Cyhun, adk. red. M. P. Antropaŭ, Minsk: „Belaruskaja navuka” 2006 [*Этымалагічны слоўнік беларускай мовы*, т. 11. Р–С, укл. В. Л. Авілава [i інш.], гал. рэд. Г. А. Цыхун, адк. рэд. М. П. Антропаў, Мінск: „Беларуская навуча” 2006].
- Granicy Litvy. Täsäčeletnaâ istoriâ*, Vilnius: „Baltos lankos” 2010 [Границы Литвы. Тысячелетняя история, Vilnius: „Baltos lankos” 2010].
- Gruševskij M., *Osvoboždenie Rossii i ukrainskij vopros”: stat’i i zamëtki*, Sankt’-Peterburg” 1907 [Грушевский М., *Освобождение России и украинский вопросъ: статьи и заметки*, Санктъ-Петербургъ 1907].
- Hasudarstwienaja Duma*, „Nasza Niwa” 1907, nr 20, 25.05, s. 2.
- Hroch M., *Nasyâ âk pradukt nasyâl’naj kamunikacyi? (da prablemy paraŭnannâ češskaj i belaruskaj „madel’ej” nasyâl’naga Adradžennâ)*, „Gistaryčny al’manach” 2006, t. 12, s. 11–27 [Грох М., *Нацыя як прадукт сацыяльнай камунікацыі? (да праблемы параўнання чэшскай і беларускай „мадэлей” нацыянальнага Адраджэння)*, „Гістарычны альманах” 2006, т. 12, с. 11–27].
- Hruszka Wincuk, *Pasynkoŭskaja wolašć Bielskaho paw.*, „Nasza Niwa” 1907, nr 9, 2 (15).03, s. 7.
- Izgur I., *Ajčyzna u c’me*, „Naša Dolâ” 1906, № 6, 1.12, s. 6 [Изгур И., *Айчызна у цьме*, „Наша Доля” 1906, № 6, 1.12, с. 6].
- Izgur I., *Golad*, „Naša Dolâ” 1906, № 6, 1.12, s. 1 [Изгур И., *Голад*, „Наша Доля” 1906, № 6, 1.12, с. 1].
- Izgur I., *Usiudu krou*, „Nasza Dola” 1906, nr 5, 18.11, s. 1.
- Kabržyckaja T. V., Ragojša V. P., *Karani družby. Belaruska-ukrainskiâ litaraturnyâ ŭzâemasuvâzi pačatku XX st.*, Minsk: Vydavectva BDU imâ U. Ī. Lenina 1976 [Кабржыцкая Т. В., Рагойша В. П., *Карані дружбы. Беларуска-ўкраінскія літаратурныя ўзаемасувязі пачатку XX ст.*, Мінск: Выдавецтва БДУ імя У. І. Леніна 1976].
- Kabržyckaja T., *Ukrainskiâ daradcy peršaj belaruskamounaj gazety „Naša Niva”*, [u:] eadem, *Dzve Radzimy – Ukraina i Belarus – pad miratvorčymi krylâmi busloj: nasyâl’nnyâ historyka-kul’turnyâ miŭy, idejna-ëstëtyčnyâ pošuki ukrainskaj i belaruskaj litaratur*, Minsk: „Knihazbor” 2011 [Кабржыцкая Т., *Украінскія дарадцы першай беларускамоўнай газеты „Наша Ніва”*, [y:] eadem, *Дзве Радзімы – Украіна і Беларусь – пад міратворчымі крыламі busloj: нацыянальныя гісторыка-культурныя міфы, ідэяна-эстэтычныя пошукі ўкраінскай і беларускай літаратур*, Мінск: „Кнігазбор” 2011].
- Karskij E. F., *Bëlorussy, t. 1. Vvedenie v’ izučenie âzyka i narodnoj slovesnosti. S” prilozheniem” dvuh” kart”*, Varšava: Tipografiâ Varšavskago Učebnago Okrugâ 1903 [Карский Е. Ф., *Бѣлоруссы, т. 1. Введение въ изучение языка и народной словесности. Съ приложениемъ двухъ картъ*, Варшава: Типографія Варшавскаго Учебнаго Округа 1903].

- Kipel' V., *Belarusy ŭ ZŠA*, navuk. rėd. N. Gardzienka; 2-e vyd., dap. i daprac., Minsk: „Knigazbor” 2017 [Кіпель В., *Беларусы ў ЗША*, навук. рэд. Н. Гардзіенка; 2-е выд., дап. і дапрац., Мінск: „Кнігазбор” 2017].
- Kloпова М. Ё., *Rusiny, russkie, ukraincy. Nacional'nye dviženia vostočnoslánskogo naselenia Galicii v XIX – načale XX v.*, otv. red. M. V. Leskinen, Moskva: „Indrik” 2016 [Клопова М. Э., *Русины, русские, украинцы. Национальные движения восточнославянского населения Галиции в XIX – начале XX в.*, отв. ред. М. В. Лескинен, Москва: „Индрик” 2016].
- Kobržič'ka T. V., *Ukraїnistika v „Našaj nive”*, „Ukraїns'ke literaturoznavstvo”, vup. 6, Kіiv 1969 [Кобрижичка Т. В., *Україністика в „Нашай ніве”*, „Українське літературознавство”, вип. 6, Київ 1969].
- Kolas Jakub, *Naš rodny kraj*, „Naša Dolá” 1906, № 1, 1.09, s. 7 [Колас Якуб, *Наш родны край*, „Наша Доля” 1906, № 1, 1.09, с. 7].
- Korbut V. A., *Obraz Rossii i russkikh na stranicah vilenskoj beloruskojazyčnoj gazety „Naša Niva” v 1906–1907 godah*, [v:] *Vostočnoslávánskie issledovaniá*, vup. 1, gl. red. B. N. Floria, red. kol.: I. I. Barinov [i dr.], Moskva: Institut slavánovedeniá RAN; Sankt-Peterburg: „Nestor-Istoriá” 2022, s. 58–84 [Корбут В. А., *Образ России и русских на страницах виленской белорусскоязычной газеты „Наша Нива” в 1906–1907 годах*, [в:] *Восточнославянские исследования*, вып. 1, гл. ред. Б. Н. Флоря, ред. кол.: И. И. Баринов [и др.], Москва: Институт славяноведения РАН; Санкт-Петербург: „Нестор-История” 2022, с. 58–84].
- Korbut V., *Belaruskaje pytanne na staronkah peršych belaruskich gazet „Naša Dolá” („Nasza Dola”) i „Naša Niva” („Nasza Niwa”) (1906 g.)*, „Acta Polono-Ruthenica” 2020, t. XXV, zesz. 3, s. 177–189 [Корбут В., *Беларускае пытанне на старонках першых беларускіх газет „Наша Доля” („Nasza Dola”) i „Наша Нива” („Nasza Niwa”) (1906 г.)*, „Acta Polono-Ruthenica” 2020, t. XXV, zesz. 3, s. 177–189].
- Korbut V., *Farmiravanne identyčnasci belaruskich naciánal'nych dzeáčai ŭ 1890-hh gg. – pačatku XX st.: ad pol'skaj da belaruskaj samasviadomasci*, [u:] *Wielokulturowość Europy Środkowo-Wschodniej: doświadczenia przeszłości i wyzwania terażniejszości. Z okazji 20. rocznicy utworzenia Katedry Studiów Interkulturowych Europy Środkowo-Wschodniej*, red. nauk. J. Getka, J. Grzybowski, Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego 2023, s. 68–90 [Корбут В., *Фарміраванне ідэнтычнасці беларускіх нацыянальных дзеячаў у 1890-х гг. – пачатку XX ст.: ад польскай да беларускай самасвядомасці*, [у:] *Wielokulturowość Europy Środkowo-Wschodniej: doświadczenia przeszłości i wyzwania terażniejszości. Z okazji 20. rocznicy utworzenia Katedry Studiów Interkulturowych Europy Środkowo-Wschodniej*, red. nauk. J. Getka, J. Grzybowski, Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego 2023, s. 68–90].

- Korbut V., *Gistoryâ peršaj belaruskaj gazety „Naša Dolâ”*, „Przeгляд Środkowo-Wschodni” 2023, t. 8, s. 101–141 [Korbut V., *Гісторыя першай беларускай газеты „Наша Доля”*, „Przeгляд Środkowo-Wschodni” 2023, t. 8, s. 101–141].
- Korbut V., *Gistoryâ belarusaŭ i ih susiedzâŭ na staronkah gazet „Naša Dolâ” i „Naša Niva” ŭ 1906–1907 gg.*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne = Belaruski gistoryčny zbornik” 2024, nr 57, s. 195–235 [Корбут В., *Гісторыя беларусаў і іх суседзяў на старонках газет „Наша Доля” і „Наша Ніва” ў 1906–1907 гг.*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne = Беларускі гістарычны зборнік” 2024, nr 57, s. 195–235].
- Korbut V., *Litoŭcy i litoŭska-belaruskîâ adnosiny na staronkah gazet „Naša Dolâ” i „Naša Niva” ŭ 1906–1907 gg.*, „Studia Interkulturowe Europy Środkowo-Wschodniej” 2023, t. 16, s. 41–67 [Корбут В., *Літоўцы і літоўска-беларускія адносіны на старонках газет „Наша Доля” і „Наша Ніва” ў 1906–1907 гг.*, „Studia Interkulturowe Europy Środkowo-Wschodniej” 2023, t. 16, s. 41–67].
- Korbut V., *Polskie wpływy i tematy na łamach pierwszych gazet białoruskich „Nasza Dola” i „Nasza Niwa” w latach 1906–1907*, [w:] *Polacy na Białorusi od Powstania Styczniowego do XXI wieku. t. V. Traktat ryski i jego konsekwencje dla Polaków i Białorusinów*, red. T. Gawin (Bibliotheca Europæ Orientalis LXXIV, studia 17), Warszawa: Studium Europy Wschodniej Uniwersytetu Warszawskiego 2021, s. 61–80.
- Kovaliv P., „*Na Ukraïni*” či „*v Ukraïni*”, <https://zbruc.eu/node/66245> [dostęp: 9.07.2025] [Ковалів П., „*На Україні*” чи „*в Україні*”, <https://zbruc.eu/node/66245> [доступ: 9.07.2025]].
- Kovaliv P., *Zvidky pohodit’ forma „na Ukraïni”?*, <https://zbruc.eu/node/66244> [dostęp: 9.07.2025] [Ковалів П., *Звідки походить форма „на Україні”?* [online], <https://zbruc.eu/node/66244> [доступ: 9.07.2025]].
- Kravčenko B., *Sociaľni zmnî inacional’na svidomîst’ v Ukraïni XX st.*, Kiïv: „Osnovy” 1997 [Кравченко Б., *Соціальні зміни і національна свідомість в Україні XX ст.*, Київ: „Основи” 1997].
- Kupała Januk, *Kascu*, „Nasza Niwa” 1907, nr 18, 11 (24).05, s. 1.
- Kuraszkiewicz W., *Zarys dialektologii wschodnio-słowiańskiej z wyborem tekstów gwarowych*, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe 1954.
- Lapinskienė A., Maldzis A., *Lietuvių-baltarusių literatūriniai ryšiai*, Vilnius: „Vaga” 1989.
- Lapinskienė A., Maľdzis A., *Perazovy sãbroŭskîh galasoŭ: belarуска-litoŭskae litaraturnaе ŭzæamadzeãnne ad staraŭytnasci da našaga času*, Minsk: „Navuka i tэхника” 1988 [Лапінскене А., Мальдзіс А., *Перазовы сяброўскіх галасоў: беларуска-літоўскае літаратурнае ўзаемадзеянне ад старажытнасці да нашага часу*, Мінск: „Навука і тэхніка” 1988].
- Leskinen M. V., „*Ūžnorussy*”, „*malorossîâne*”, „*malorossy*”, „*ukraïncy*”: *transformaciã etnonima v rossijskom etnogeografičeskom diskurse*, [v:] *Imã naroda: Ukraïna i ee naselenie v oficial’nyh i naučnyh terminah, publicistike i literature: sbornik statej*, redkol.: E. Ū. Borisenok [i dr.], Moskva: Institut slavãnovedeniã Rossijskoj akademii nauk;

- Sankt-Peterburg: „Nestor-Istoriâ” 2016, s. 77–102 [Лескинен М. В., „Южноруссы”, „малороссiяне”, „малороссы”, „украинцы”: трансформация этнонима в российском этногеографическом дискурсе, [в:] *Имя народа: Украина и ее население в официальных и научных терминах, публицистике и литературе: сборник статей*, редкол.: Е. Ю. Борисенко [и др.], Москва: Институт славяноведения Российской академии наук; Санкт-Петербург: „Нестор-История” 2016, с. 77–102].
- Lindnèr R., *Gistoryki i ũlada. Nacyãtvorčy pracès i gïstaryčnaã palityka ũ Belarusi XIX–XX stst.*, rëd. G. Saganovič, Mïnsk; Sankt-Peterburg: „Neŭski prascãg” 2003 [Лiнднэр Р., *Гiсторыкi i ũлада. Нацыãтворачы працэс i гiстарычная палiтыка ũ Беларусi XIX–XX стст.*, рэд. Г. Сагановiч, Мiнск; Санкт-Петербург: „Неŭскi прасцяг” 2003].
- Łaziński M., *Przyimki na, w oraz do przed nazwami państw, krajów i krain. Historia i współczesne wahania normatywne*, „Język Polski” 2022, r. CII, z. I, s. 26–40.
- Mãčkoŭskaã N. B., *Movy i kul’tury Belarusi: narysy*, Mïnsk: „Prava i èkonomika” 2008 [Мячкoŭская Н. Б., *Мовы i кул’туры Беларусi: нарысы*, Мiнск: „Права i эканомiка” 2008].
- Na putãh stanovleniã ukrainskoj i beloruskoj nacij: faktory, mehanizmy, sootneseniã*, otv. red. L. E. Gorizontov, Moskva 2004 [На путях становления украинской и белорусской наций: факторы, механизмы, соотношения, отв. ред. Л. Е. Горизонтов, Москва 2004].
- Narodny Wuczyciel, *Ab nacjonalizacji szkoły. (Hołas wuczyciela-bielarusa)*, „Nasza Niwa” 1907, nr 11, 16 (29).03, s. 3–5.
- Nemenskij O. B., *Političeskie igry s russkim imenem v Avstro-Vengrii (po materialam stenogrammy sudebnogo processa 1882 g. nad Ol’goj Grabar; i tovarišami)*, [v:] *Imã naroda: Ukraina i ee naselenie v oficial’nyh i naučnyh terminah, publicistike i literature: sbornik statej*, redkol.: E. Ŭ. Borisenok [i dr.], Moskva: Institut slavãnovedeniã Rossijskoj akademii nauk; Sankt-Peterburg: „Nestor-Istoriã” 2016, s. 29–62 [Неменский О. Б., *Политические игры с русским именем в Австро-Венгрии (по материалам стенограммы судебного процесса 1882 г. над Ольгой Грабарь и товарищами)*, [в:] *Имя народа: Украина и ее население в официальных и научных терминах, публицистике и литературе: сборник статей*, редкол.: Е. Ю. Борисенко [и др.], Москва: Институт славяноведения Российской академии наук; Санкт-Петербург: „Нестор-История” 2016, с. 29–62].
- Nemo, *Z Brestskaho paw. Hrodzienskaj hub.*, „Nasza Niwa” 1907, nr 22, 8 (21).06, s. 7.
- Novaã samostoãnaã (?) narodnoŭ’, „Svëť”* 1908, 23.07, s. 5 [Новая самостоянная (?) народность, „СВѢТЬ” 1908, 23.07, с. 5].
- Olechnowicz M., *Polscy badacze folkloru i języka białoruskiego w XIX wieku*, Łódź: Wydawnictwo Łódzkie 1986.
- Orlevič I. V., *Nazvaniã „russkij”, „malorusskij”, „rossijskij” u galicijskich rusofilov (vtoraã plovina XIX – načalo XX v.)*, [v:] *Imã naroda: Ukraina i ee naselenie v oficial’nyh*

- i naučnyh terminah, publicistike i literature: sbornik statej*, redkol.: E. Ŭ. Borisenok [i dr.], Moskva: Institut slavânovedeniâ Rossijskoj akademii nauk; Sankt-Peterburg: „Nestor-Istoriâ” 2016, s. 63–76 [Орлевич И. В., *Названия „русский”, „малорусский”, „российский” у галицийских русофилов (вторая половина XIX — начало XX в.)*, [в:] *Имя народа: Украина и ее население в официальных и научных терминах, публицистике и литературе: сборник статей*, редкол.: Е. Ю. Борисенко [и др.], Москва: Институт славяноведения Российской академии наук; Санкт-Петербург: „Нестор-История” 2016, с. 63–76].
- Pacztowaja skrypnka*, „Nasza Niwa” 1907, nr 36, 21.12, s. 8.
- Skrynczenko D. V., „Ukraincy”, Kiev: Tipografiâ S. V. Kul’ženko 1916 [Скрынченко Д. В., „Украинцы”, Киев: Типография С. В. Кульженко 1916].
- Slôŭnik movy „Našaj nivy”*. 1906–1915: u 5 t., t. 3. N–R, ukl.: I. A. Gaponenka [i inš.], navuk. red. V. P. Lemcûgova, A. M. Anisim, Minsk: „Tehnologiâ” 2015 [*Слоўнік мовы „Нашай нівы”*. 1906–1915: у 5 т., т. 3. Н–Р, укл.: І. А. Гапоненка [і інш.], навук. рэд. В. П. Лемцюгова, А. М. Анісім, Мінск: „Тэхналогія” 2015].
- Slôŭnik movy „Našaj nivy”*. 1906–1915: u 5 t., t. 4. S–Ā, ukl.: I. A. Gaponenka [i inš.], navuk. red. V. P. Lemcûgova, A. M. Anisim, Minsk: „Tehnologiâ” 2019 [*Слоўнік мовы „Нашай нівы”*. 1906–1915: у 5 т., т. 4. С–Я, укл.: І. А. Гапоненка [і інш.], навук. рэд. В. П. Лемцюгова, А. М. Анісім, Мінск: „Тэхналогія” 2019].
- Slovar’ bělorusskago narėčiâ*, sost. I. I. Nosovičem”, Sanktpeterburg”: Tipografiâ Imperatorskoj Akademii nauk” 1870 [*Словарь бѣлорускаго нарѣчiя*, сост. И. И. Носовичемъ, Санктпетербургъ: Типография Императорской Академіи Наукъ 1870].
- Svâtic’kij I., *Vidrodženê bilorus’kogo pis’menstva*, L’viv: Drukarnâ „Narodova” (Maneč’kyh) 1908 [Святицький І., *Відроджене білоруського письменства*, Львів: Друкарня „Народова” (Манецьких) 1908].
- Tereškovič P. V., *Ėtničeskaâ istoriâ Belarusi XIX – načala XX v. v kontekste Central’no-Vostočnoj Evropy*, Minsk: Belorusskij gosudarstvennyj universitet 2004 [Терешкович П. В., *Этническая история Беларуси XIX – начала XX в. в контексте Центрально-Восточной Европы*, Минск: Белорусский государственный университет 2004].
- Tráčuk T., *Ukrainsko-bielorusskie otnosheniâ i gazeta „Naša Niva”*, [u:] *Filasofiâ nacyânal’naj medyâprastory (da 110-goddzâ vyhadu gazet „Naša dolâ” i „Naša niva”): Materyâly rėspublikanskaj navukova-praktyčnaj kanferėncyi, 21 kastyčnika 2016 g., Minsk*, Minsk: Vydavecki cėntr Belaruskaga dzâržaŭnaga ŭniversitėta 2016 [Трачук Т., *Украинско-белорусские отношения и газета „Наша Ніва”*, [у:] *Філасофія нацыянальнай медыяпрасторы (да 110-годдзя выхаду газет „Наша доля” і „Наша ніва”): матэрыялы Рэспубліканскай навукова-практычнай канферэнцыі, 21 кастрычніка 2016 г., Мінск*, Мінск: Выдавецкі цэнтр Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта 2016].

- Ukrains'ka identičnist' i movne pytanŋa v Rosijs'kij imperii: sproba deržavnogo regulivannâ. Zbirknik dokumentiv i materialiv (1874–1914)*, упор. G. Borâk, Kiiŋ: TOV „Vydavnytstvo „Kliu” 2015 [Українська ідентичність і мовне пытаньня в Російській імперіі: спроба державнаго регулювання. Збірник докуменців і матеріалів (1874–1914), упор. Г. Боряк, Київ: ТОВ „Выдавництво „Клію” 2015].
- Unučak A., „*Naša niwa*” i belaruski nacyânal'ny ruch (1906–1915), Minsk: „Belaruskaja navuka” 2008 [Унучак А., „Наша ніва” і біларускі нацыянальны рух (1906–1915), Мінск: „Беларуская навука” 2008].
- „Ŭproïnamoczeny”, *Brest-Litoŋsk*, „*Nasza Niwa*” 1907, nr 31, 12 (25).10, s. 7.
- Vialiki gistaryčny atlas Belarusi*, t. 3, red. kal.: G. Ĭ. Kuznâcoŋ [i inš.]; gal. red. V. L. Nasevič, Minsk: „Belkartagrafiâ” 2016 [Вялікі гістарычны атлас Беларусі, т. 3, рэд. кал.: Г. І. Кузняцоў [і інш.]; гал. рэд. В. Л. Насевіч, Мінск: „Белкартаграфія” 2016].
- Wilnia 18 (31) maja*, „*Nasza Niwa*” 1907, nr 19, 18 (31).05, s. 2.
- Z usich staron*, „*Nasza Niwa*” 1907, nr 23, 21.06, s. 7.
- [Žurba Â.], *Belarusy i ih nacional'nae adradzën'ne. Ad perekladčyka*, „*Naša Niva*” 1909, № 4, 22.01 (4. [02]) [[Журба Я.], *Беларусы і іх нацыянальнае адрадзэн'не. Ад перекладчыка*, „Наша Ніва” 1909, № 4, 22.01 (4. [02])].
- Žylko F. T., *Paleskiâ gavoroki űkrainiskaj movy*, [u:] *Belaruskaje i slavânskaje movaznaűstva: da 75-hoddzâ akademiķa AN BSSR K. K. Krapivy*, Minsk: „Nauka i tēhnika” 1972, s. 147–153 [Жылко Ф. Т., *Палескія гаворкі ўкраінскай мовы*, [у:] *Беларускае і славянскае мовазнаўства: да 75-годдзя акадэміка АН БССР К. К. Крапівы*, Мінск: „Навука і тэхніка” 1972, с. 147–153].

Studia Interkulturowe Europy Środkowo-Wschodniej 18

ISSN 1898-4215; e-ISSN 2544-3143

Copyright © by Dangiras Mačiulis 2025

Creative Commons: Uznanie Autorstwa 4.0 (CC BY 4.0)

<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>

<https://doi.org/10.31338/2544-3143.si.2025-18.3>

Dangiras Mačiulis

Instytut Historii Litwy

dangirasmaciulis@yahoo.com

<https://orcid.org/0000-0001-6496-1538>

STOSUNEK SPOŁECZNOŚCI POLSKIEJ NA LITWIE
DO PROCESU LITUANIZACJI NAZWISK W REPUBLICIE LITEWSKIEJ
W LATACH 1918–1940

**The Attitude of the Polish Community in Lithuania
towards the Process of Lithuanisation of Surnames
in the Republic of Lithuania in 1918–1940**

Abstract

At the end of the 19th century, the leaders of the Lithuanian national movement considered the surname as a serious proof of Lithuanian ethnic identity and even believed that one could identify a person's ethnic origin from its sound. At that time, the Lithuanian national movement considered it a serious problem that some Lithuanian surnames were influenced by the languages of other nations, losing their authentic form and often taking on the appearance of Slavic surnames. Efforts were made to restore authentic Lithuanian surnames to Lithuanians. With the restoration of Lithuanian statehood in 1918, the conditions were ripe for the Lithuanianisation of the surnames of the country's population.

This article briefly introduces the process of Lithuanianisation of surnames that took place in the Republic of Lithuania in 1918–1940 and analyses how this process was perceived and reacted to by the Polish community living in the country. The process of Lithuanization of surnames that took place in the Republic of Lithuania in 1918–1940

showed that the Poles of the country, similar to the Lithuanians, viewed the surname as a sign confirming national identity. Therefore, the Polish community was very attentive to the process of surname Lithuanisation in Lithuania and urged their compatriots to defend the authenticity of their surnames. The threat of losing a Polish surname was considered to be equivalent to the loss of their national identity.

Keywords: nationalism, language policy, Lithuanisation of surnames, Poles in the Republic of Lithuania 1918–1940

Proces kształtowania się nazwisk na Litwie rozpoczął się na przełomie XIV i XV w., a zakończył w wieku XVIII. Nazwiska szlacheckie ostatecznie utrwaliły się wcześniej, gdyż w XVI–XVII w.¹ W okresie kształtowania się nazwisk litewskich i później, gdy Litwa była częścią Rzeczypospolitej Obojga Narodów i Imperium Rosyjskiego, w dokumentach administracji (zarówno świeckiej, jak i kościelnej) używano wyłącznie języków obcych, głównie słowiańskich, a zatem już przy początkowym zapisie nazwisk kierowano się słowiańską fonetyką i morfologią, co doprowadziło do zniekształcenia autentycznych form litewskich używanych w żywym języku poprzez dodanie końcówek charakterystycznych dla języków słowiańskich itp. Ponadto, jak zauważają językoznawcy badający nazwy osobowe, zdarzały się przypadki, w których kanceliści (zwykle jeśli nie znali języka litewskiego) zapisywali nazwiska z błędami, ponieważ ich nie rozumieli lub najwyraźniej źle usłyszeli. Miały miejsce również takie sytuacje, kiedy litewskie nazwisko oznaczające konkretny przedmiot (np. nazwę zwierzęcia lub rośliny) było po prostu tłumaczone na inny język². Należy dodać, że niektóre osoby świadomie używały słowiańskiej formy nazwiska, ponieważ chciały w taki sposób udowodnić lub podkreślić swoje szlacheckie pochodzenie. Przedstawiciele litewskiego ruchu narodowego pod koniec XIX w. podjęli starania o przywrócenie autentycznych, litewsko brzmiących nazwisk osobom należącym do litewskiego etnosu. Odzyskanie państwowości przez Litwę w 1918 r. stworzyło do tego wszelkie warunki.

Celem artykułu jest zanalizowanie poprzez skrótową prezentację przebiegu lituanizacji nazwisk w Republice Litewskiej w latach 1918–1940, oceny

¹ Z. Zinkevičius, *Lietuvių asmenvardžiai*, Vilnius 2008, s. 36–37.

² Z. Zinkevičius, *op.cit.*, p. 42–45.

tego procesu i reakcji na niego okazanej przez polską społeczność kraju. Dlaczego warto przyrzeć się bliżej reakcji polskiej społeczności? Przede wszystkim dlatego, że w międzywojennej Litwie Polacy mogli być największą mniejszością narodową w kraju. Według oficjalnych danych spisu powszechnego z 1923 r. (jedynego spisu powszechnego na Litwie w latach 1918–1940), Litwini stanowili 83,88% ludności kraju, Żydzi – 7,58%, a Polacy – 3,23%³. Dziś wszyscy badacze przyznają, że ludność polska była znacznie niedoreprezentowana w tym spisie – ze względu na ostry konflikt z Polską, Litwa była zainteresowana zmniejszeniem liczby Polaków. Są badacze, którzy twierdzą, że Polacy mogli stanowić nawet 10% populacji kraju, ale to tylko hipotetyczne przypuszczenie. Istnieją jednak powody, by sądzić, że rzeczywista populacja Polaków mogła być podobna do populacji żydowskiej⁴. Drugi argument dotyczy stosunku do Polaków mieszkających na Litwie – dostrzeżano w nich spolonizowanych Litwinów⁵. Oznacza to, że mogli oni również zostać dotknięci procesem litwinizacji nazwisk.

Omawiając pogląd Polaków, opieramy się na ówczesnej prasie wydawanej na Litwie w języku polskim. Skupimy się na publikacjach, które ukazywały się na łamach gazety „Dzień Kowieński” (od 1935 roku wydawanej pod nazwą „Dzień Polski”) oraz tygodnika „Chata Rodzinna”. „Dzień Kowieński” był oficjalną gazetą polskiej społeczności na Litwie, a tygodnik najpoczytniejszą polską gazetą w kraju, docierającą do polskich czytelników w najodleglejszych zakątkach Litwy⁶. W artykule nie podjęto kwestii lituanizacji nazwisk na Wileńszczyźnie, poczynając od jesieni 1939 r. uznając, że jest to przedmiot osobnego badania.

Zostało już wspomniane, że przedstawiciele litewskiego ruchu narodowego w końcu XIX w. podnieśli kwestię zwrócenia osobom należącym do litewskiego etnosu ich autentycznych, litewsko brzmiących nazwisk. W owym czasie działacze ruchu narodowego traktowali nazwisko jako

³ *Lietuvos gyventojai: pirmojo 1923 m. rugsėjo 17 d. visuotinio gyventojų surašymo duomenys*, Kaunas 1923, s. XXXVI.

⁴ *Lietuvos istorija*, T. 10, d. 2, Nepriklausomybė (1918–1940 m.), Vilnius 2015, s. 97–99.

⁵ K. Buchowski, *Polacy w niepodległym państwie litewskim 1918–1940*, Białystok 1999, s. 35–42.

⁶ M. Jackiewicz, *Polskie życie kulturalne w Republice Litewskiej 1919–1940*, Olsztyn 1997, s. 51.

poważny dowód tożsamości etnicznej, uważając, że na podstawie jego brzmienia można rozpoznać prawdziwe korzenie osoby, których nosiciel nazwiska mógł nawet nie podejrzewać, uznając siebie za przedstawiciela innej narodowości. Na przykład, działacz litewskiego ruchu narodowego, poeta Andrius Jonas Vištelis-Višteliauskas w liście pisanym w 1886 r. do Józefa Ignacego Kraszewskiego podzielił się myślą, że rzekomo „wszyscy poważni mężowie Europy mają litewskie nazwiska, dlatego, niewątpliwie, są Litwinami”. Swoje twierdzenie próbował uzasadnić przytaczając, jego zdaniem, wiarygodne przykłady. Według niego „czysto litewskie” jest nazwisko włoskiego rewolucjonisty, działacza wojennego i politycznego Giuseppe Garibaldiego, które, jak twierdził, jest złożone z dwóch litewskich słów „garas” [po litewsku „garas” znaczy „para”] oraz „baldit” [po litewsku „baldyti” znaczy „grzmieć”]. Za litewskie uważał też nazwisko kanclerza Niemiec Ottona von Bismarcka, które rzekomo po litewsku oznacza bardzo szybkiego, bystrego, okrutnego. Dowodził, że nazwisko to bez najmniejszych wątpliwości pochodzi od nazwisk „pruskich Litwinów”, jak też bardzo pasowało do tej osoby według charakteru⁷.

Przykładów takiej niewyszukanej etymologii nazwisk litewscy działacze przytoczyli w tamtym czasie więcej. Poszukiwanie Litwinów według brzmienia nazwiska wśród światowej sławy osobistości miało na celu nie tylko zwiększenie liczby znanych osób o litewskich korzeniach etnicznych. W ten sposób działacze ruchu narodowego wysyłali wiadomość do członków swojej społeczności: na świecie jest wielu sławnych ludzi, których litewskie pochodzenie potwierdza ich nazwisko, więc nie należy wstydzić się swojego pochodzenia i trzeba mówić w ojczystym języku. Innymi słowy, używanie litewsko brzmiących nazwisk znanych osobistości było próbą podniesienia samooceny narodowej.

Jednocześnie takie przykłady „sławnych Litwinów” z „niewątpliwie litewskimi nazwiskami” były wykorzystywane do zaszczepienia członkom społeczności idei, że litewskie nazwy osobowe są wartością, że nazwiska powinny być zachowane w ich autentycznej formie, nienaruszonej przez wpływy innych języków – niepoddane sławizacji czy germanizacji. Litewscy działacze byli zaniepokojeni tendencjami zmian, jako że miały miejsce procesy,

⁷ *Lietuvių kultūros veikėjų laiškai J. I. Kraševskiui*, Vilnius 1992, s. 278–279.

w których autentyczne brzmienie litewskich nazwisk zanikało, przybierały one formy charakterystyczne dla nazwisk występujących w językach obcych.

Za podobną sytuację, przede wszystkim polonizację nazw osobowych obwiniano nie tylko „obce” wpływy uwarunkowane tradycją historyczną, ale także stanowisko samych członków społeczności, którzy w celu osiągnięcia wyższego statusu społecznego świadomie rezygnowali z litewskiej tożsamości i potwierdzającego ją nazwiska. Pod koniec XIX w. problem zachowania autentycznych litewskich nazwisk podnosili nie tylko Litwini mieszkający w Imperium Rosyjskim, ale także ci mieszkający w Cesarstwie Niemieckim – na tzw. Małej Litwie⁸. Podawano wówczas dwa główne powody germanizacji litewskich nazwisk: po pierwsze, były one zniekształcane przez niemieckich urzędników, którzy nie znali języka litewskiego i po prostu zapisywali je w oparciu o niemieckie zasady; po drugie, sami Litwini, aby osiągnąć wyższy status społeczny, starali się ukryć swoje litewskie pochodzenie, germanizując nazwiska⁹.

W końcu XIX w. działacze litewskiego ruchu narodowego uznali nazwisko za poważny dowód litewskiej tożsamości etnicznej. Rezygnacja z autentycznego jego brzmienia, sławizacja – przede wszystkim polonizacja, uznawana była za świadomy wysiłek porzucenia własnej tożsamości etnicznej i nabycia nowej w celu osiągnięcia wyższego statusu społecznego lub zrobienia kariery. Działacze narodowi obawiali się, że proces ten może spowodować zmniejszenie szeregów aktywnie tworzącej się wówczas inteligencji litewskiej. Ten niepokój znalazł odzwierciedlenie, między innymi, w ówczesnej dramaturgii litewskiej. Ludvika Didžiulienė, pisarka i działaczka społeczna mieszkająca w Mitawie, w 1899 r. napisała komedię *Lietuvaitės* („Litwinki”). Dzieło opowiada o tym, jak Munia, Jancia i Milcia, córki właścicieli ziemskich z Uogėnai Karkliauskasów, którzy uważają się za Polaków, marzą o jak najszybszym zamążpójściu i zastawiają pułapki, chcąc zwabić litewskich studentów chłopskiego pochodzenia – Balysa Žagarasa i Kazysa Stagarasa. Podobne stosunki małżeńskie zagrożone są jednak mezaliansem

⁸ Lazdaitis, *Lietuvininkų pravardės*, „Kaimynas” 1902, nr 3, s. 25–26, nr 4, s. 25–26; *Prūsų Lietuvių pavardžių iškraipymas Vokiečių kalbos įtekme*, „Lietuviškai – vokiškas savaitraštis” 1913, nr 28, p. 110–112, nr 29, s. 114–116.

⁹ *Prūsų Lietuvių pavardžių iškraipymas Vokiečių kalbos įtekme*, „Lietuviškai – vokiškas savaitraštis” 1913, nr 29, s. 116.

i przyjęciem litewskiego nazwiska męża. Dziewczyny szukają zatem wyjścia. Jedna z nich deklaruje: „Jeśli łatwo jest przerobić Litwina – to łatwo jest też przerobić jego nazwisko”.

Tak na przykład, jeśli wziąć: Brazdžionis, Mikonis, – odrzucić końcówkę – «is», otrzyma się Włochów: Mikoni, Brazdžioni. Paliulionis, Katilionis – znowuż, po odcięciu czegokolwiek i dodaniu czegokolwiek, otrzymamy: Katillon, Palliulion – Francuzów. Albo: Einorius, Bundorius – Einer, Bunder – Niemców, prawdziwych Niemców!¹⁰

Dziewczyny postanawiają, że w ten sposób rozwiążą także kwestię litewskich nazwisk studentów: Žagar zostanie Žagarewiczem, a Stagaras – Stagarewiczem.

Powstanie takiej komedii w Mitawie nie było dziełem przypadku – w placówkach edukacyjnych tego miasta, przede wszystkim w gimnazjum, kształciło się wielu Litwinów – dorastali przyszli przedstawiciele litewskiej inteligencji. W ten sposób działacze ruchu narodowego chcieli zapobiec próbom wyrzeczenia się litewskiej tożsamości, którego jednym z przejawów było pragnienie związane ze sławizacją nazwiska, w przekonaniu, że będzie to przydatne w przyszłej karierze lub uzyskaniu wyższego statusu społecznego.

Litewska prasa nie tylko zauważyła niepożądany proces zmiany nazwisk, ale także przedstawiła sugestie dotyczące walki z tą tendencją. W 1908 r. ksiądz z Ludwinowa, Juozas Sriuoginis, w gazecie „Viltis”, podzielił się pomysłem, w jaki sposób wszystkie nazwiska mogłyby zostać ponownie zlituanizowane w urzędowych dokumentach. Proponował, by przy wpisywaniu danych urodzonego dziecka w kościelnych księgach metrykalnych, obok zniekształconego nazwiska ojca, „wpisać w cudzysłowie prawdziwe litewskie nazwisko, jak następuje: Grinievič (jak również Grinius)”. Stworzy to osobie możliwość używania swojego prawdziwego nazwiska wszędzie i zawsze!¹¹

Litwini mieszkający w Imperium Rosyjskim nie wykazali żadnych zorganizowanych wysiłków w celu podjęcia kampanii „lituanizacyjnej”. Nie znamy też przypadków zmiany nazwisk z inicjatywy prywatnej – uważamy, że ich nie było. Przed I wojną światową działacze litewskiego ruchu narodowego jedynie marzyli o „lituanizacji” nazwisk, ale nie próbowali jej inicjować. Z biurokratycznego punktu widzenia było to w dużej mierze niewykonalne.

¹⁰ L. Didžiulienė, *Lietuvaitės: 3 veiksmy 4 paveikslų komedija*, Vilnius 1912, s. 26.

¹¹ J. Sriuoginis, *Pavardžių atitaisymas*, „Viltis” 1908, nr 64, s. 2.

Ponadto uważano, że podstawowym zadaniem jest zapobieganie slawizacji, germanizacji itp. nazwisk i przekonanie członków własnej społeczności, że powinni chronić swoje litewskie nazwy osobowe.

Przywrócenie państwowości litewskiej w 1918 r. umożliwiło „lituanizację” nazwisk, do czego przedstawiciele ruchu narodowego dążyli od końca XIX w. Pierwszym aktem prawnym, który rozpoczął ten proces w Republice Litewskiej było Rozporządzenie Rządu z 2 lipca 1919 r. Gabinet Ministrów, kierowany przez Mykolasa Sleževičiusa, po rozpatrzeniu wniosku 12 uczniów szkoły oficerskiej o nadaniu litewskiej formy ich nazwiskom, zdecydował się go uwzględnić i od tego dnia nakazał nazywać ich następująco: Andžejauskas – Andrius; Černauskas – Černius, Gonioldskis – Gonionis; Kivlevičius – Kukutis, Makusevičius – Matusaitis, Statkevičius – Statkus, Vrubliauskas – Šarūnas itp.¹². Przyszli oficerowie złożyli wniosek do Rządu z własnej inicjatywy. Działali z pobudek patriotycznych, chcąc pozbyć się polsko brzmiących nazwisk, które zdawały się przeszkadzać im w staniu się „prawdziwymi Litwinami”. Nie ulega wątpliwości, że żołnierzom bliskie były idee litewskiego nacjonalizmu, który wymagał radykalnego odrzucenia tego, co „obce” i przyjęcia „autentycznego” nazwiska.

Precedens prawny, kiedy Rząd kraju musiał rozstrzygnąć kwestię grupy osób, skłonił władze do szybszego uregulowania procedury zmiany nazwisk poprzez przyjęcie ustawy. Projekt aktu prawnego przygotowany w Rządzie trafił do litewskiego Sejmu Założycielskiego, pierwszego parlamentu, który rozpoczął pracę w 1920 r. Jednak kwestię tę rozpatrzono dopiero po ponad roku od rozpoczęcia obrad. Łatwo zrozumieć, dlaczego trwało to tak długo – w czasie tworzenia podstaw prawnych państwa nie została ona uznana za pierwszorzędną.

14 października 1921 r. projekt ustawy o zmianie nazwisk został przedstawiony Sejmowi Założycielskiemu. Posłowie musieli najpierw zdecydować, czy podobne regulacje są w ogóle potrzebne. Omawianiu w parlamencie kwestii ich konieczności towarzyszyła gorąca debata. Najostrzej krytykowały je lewicowe siły polityczne. Argumentowały, że są pilniejsze sprawy dla kraju, a debata nad ustawą o nazwiskach może poczekać. Jednakże większość posłów poparła ideę ustawy, opartej na chęci stworzenia prawnego

¹² Vyriausybės įsakymas, 1919 m. liepos mėn. 2 d., „Laikinosios Vyriausybės žinios” 1919, nr 10, s. 1.

mechanizmu zmiany nazwisk, którego głównym celem była ich lituanizacja lub, jak wyobrażano, przywrócenie autentycznych litewskich form. Mykolas Krupavičius z Partii Chrześcijańsko-Demokratycznej wezwał posłów do potraktowania ustawy jako przywrócenia prawdy historycznej:

Nasza niefortunna historia doprowadziła do tego, że wiele osób nie nosi imion swoich ojców. [...] Wiemy, że jeden brat nazywa się Leon, drugi Leonavičius, jeden Vilkas, a drugi Vilčinskis. Mamy wiele przypadków, w których jeden brat jest Leonem, a drugi Leonavičiusem. Pytanie brzmi, czy pozwolić, by ci ludzie byli ofiarami naszej okrutnej historii. Nazywam ich ofiarami, ponieważ wbrew ich woli zostali Polakami, Rosjanami, Białorusinami i Niemcami.¹³

Dlatego, jego zdaniem, projekt ustawy należało przedyskutować, aby „naprawić krzywdy, które wyrządziła nam historia, aby pozbyć się polskiego lub rosyjskiego «chrztu» nazwiska”. Popierając Krupavičiusa, szef Rządu Kazys Grinius podał osobisty przykład: „Moje nazwisko wszędzie jest zapisywane jako «Grinievič». Ludzie używają od wieków formy Grinius, dlatego chciałbym tak się nazywać”. Należy dodać, że zarówno Krupavičius, jak i Grinius podkreślali, że proces przywracania prawdziwych nazwisk był realizowany w innych krajach, w których z powodzeniem ustanowiono prawne mechanizmy regulacji tej kwestii¹⁴.

Ostatecznie posłowie zgodzili się co do potrzeby przyjęcia ustawy, po przedłożeniu uwag dotyczących jej treści. Sejm Założycielski powrócił do omawiania ustawy o zmianie nazwisk trzy miesiące później, gdy 17 stycznia 1922 r. odbyło się drugie czytanie projektu. Tym razem nie było już debaty nad sensownością ustawy i tego samego dnia została ona przyjęta¹⁵.

Sejm Założycielski przyjął ustawę o zmianie nazwisk, której głównym celem było prawne uregulowanie procedury ich lituanizacji lub, jak sobie wyobrażano, przywrócenie ich autentycznej litewskiej formy¹⁶. Chętnych do lituanizacji swojego nazwiska nie brakowało, jednak odstraszała długa i kosztowna procedura biurokratyczna. Dlatego niewielu obywateli zmieniło nazwisko w sposób przewidziany tą ustawą. Z możliwości skorzystali przede

¹³ *Steigiamojo Seimo darbai*. 1921, z. 28, Kaunas 1921, s. 5–6.

¹⁴ *Ibidem*.

¹⁵ *Steigiamojo Seimo darbai*. 1922, z. 33, Kaunas 1922, s. 33–35.

¹⁶ *Pavardžių keitimo įstatymas*, „Vyriausybės žinios” 1922, nr 79, s. 1.

wszystkim ci, którzy służyli w strukturach władz państwowych (policji i wojsku), dla których ważne było podkreślenie litewskiego pochodzenia. Obawiali się, że Nielitewsko brzmiące nazwisko może wzbudzić u innych wątpliwości, czy rzeczywiście są lojalni wobec państwa litewskiego.

Społeczność polska na Litwie nie zareagowała na ustawę o zmianie nazwisk – nie było odzewu w polskojęzycznej prasie wydawanej w kraju. Brak zainteresowania jest łatwy do wyjaśnienia. Głównym powodem było to, że ustawa nie dotyczyła członków społeczności polskiej – nie zobowiązywała ich do lituanizacji nazwisk. Ustawa przewidywała jedynie dla chętnych możliwość zmiany. Wydaje się, że ani w litewskiej prasie, ani w parlamencie nie było propozycji obowiązkowej lituanizacji nazwisk wszystkich mieszkańców kraju. Wręcz przeciwnie, podczas sejmowej debaty nad ustawą zaproponowano, aby uniemożliwić cudzoziemcom lituanizację ich nazwisk. W związku z tym członkowie polskiej społeczności nie mieli powodów do obaw. Co więcej, wydaje się, że w latach 1921–1922 lokalni polscy działacze nadal uważali, że przyszłość litewskiej państwowości jest niepewna, a zatem inicjatywy rządowe, takie jak lituanizacja nazwisk, nie są warte uwagi.

Do początku lat trzydziestych na Litwie nie toczyły się żadne poważniejsze dyskusje dotyczące lituanizacji nazwisk. Zostały one zainicjowane wówczas, gdy w 1933 r. Ministerstwo Spraw Wewnętrznych postanowiło wydać mieszkańcom nowe paszporty i wykorzystać to do „uporządkowania” i „poprawienia” nazwisk, czyli w istocie do ich lituanizacji. Pomysł władz wywołał szeroką debatę w społeczeństwie litewskim pomiędzy zwolennikami i przeciwnikami „poprawiania” nazwisk. Choć istniały dwa obozy, czyli zwolenników i przeciwników lituanizacji, różnica stanowisk między nimi nie była duża, gdyż w obu przypadkach dominował pogląd, że nazwisko jest znakiem rozpoznawczym tożsamości narodowej i jego lituanizacja jest pożądana. Jediną różnicą między obozami była kwestia, jak powinien przebiegać ten proces: jedni opowiadali się za obowiązkową i powszechną lituanizacją nazwisk, inni natomiast proponowali przyznanie każdemu obywatelowi prawa do samostanowienia. O tym, że między obozami nie było większych różnic, świadczy wyrażona publicznie opinia poety Jonasa Kossu-Aleksandravičiusa, który był przeciwnikiem „poprawiania” nazwisk. Argumentował on, że przedstawiciele innych grup narodowościowych mogą skorzystać z procedury lituanizacji w celu ukrycia swojej tożsamości i nalegał, aby temu zapobiec:

Nie możemy wpuścić obcych do naszego grona, nie możemy wpuścić przynajmniej do czasu, aż nie pokonamy ich kulturowo, bo mogą zatruć naszą krew, zepsuć nasz charakter. Ani Rosjaninowi, ani Polakowi, ani Niemcowi nie można pozwolić na lituanizację nazwiska, bo oni przynajmniej nazwiskiem na razie się różnią od Litwina¹⁷.

W 1933 r. rozpoczął się zasadniczo nowy etap lituanizacji nazwisk, który trwał aż do okupacji sowieckiej w 1940 r. Opracowano wówczas znowelizowaną ustawę o postępowaniu z nazwiskami litewskimi i rozpoczęto jej wdrażanie. Działacze społeczności polskiej, zamieszkałej na Litwie, z uwagą obserwowali zainicjowaną w 1933 r. w społeczeństwie litewskim dyskusję na temat lituanizacji nazwisk, co znalazło odzwierciedlenie w publikacjach dziennika „Dzień Kowieński” i tygodnika „Chata Rodzinna”.

W polskiej prasie wydawanej na Litwie genezę żywej w społeczeństwie litewskim idei lituanizacji nazwisk tłumaczono błędnym utożsamianiem narodowości i nazwiska – czyli poglądem, że brzmienie nazwiska jest odzwierciedleniem tożsamości narodowej osoby¹⁸. Prasa polska kwestionowała takie podejście, wielokrotnie argumentując, że nie można oceniać narodowości człowieka na podstawie brzmienia jego nazwiska:

Wszak nikt chyba nie posądzi o polskość działaczy i uczonych litewskich ś. p. Basanowicza i ś. p. Jabłońskiego. Nikt też chyba nie przypuszcza, że Litwinem jest były wojewoda wileński a obecnie pomorski – p. Kirtiklis. Przecie nie uważa siebie chyba za Polaka dawny naczelnik policji berlińskiej, prześladowca ludności polskiej – Grześniński, jak z drugiej strony niewątpliwymi Polakami są sławni uczeni Brückner i Gloger, chociaż nazwiska ich mają brzmienie zupełnie niemieckie¹⁹.

Gwoli jasności: Steponas Kirtiklis, który nosił litewskie nazwisko i był wojewodą wileńskim, na Litwie był uważany za prześladowcę wileńskich Litwinów.

W 1933 r. polska prasa, donosząc o dyskusji w litewskim społeczeństwie nad ideą lituanizacji nazwisk i sposobami jej realizacji, przyjęła postawę uspo-

¹⁷ J. Kossu-Aleksandravičius, *Pasidarykime lietuvii patys*, „Naujoji Romuva” 1933, nr 147, s. 850.

¹⁸ Borrón, *O zmianie nazwisk*, „Dzień Kowieński” 1933, nr 136, s. 1.

¹⁹ Przyjaciół, *Zmiana nazwisk*, „Chata Rodzinna” 1933, nr 27, s. 1.

kajającą czytelników²⁰. Przede wszystkim argumentowano, że chodzi o etniczne nazwiska litewskie i proces nie dotknie obywateli polskich, więc nie należy się obawiać²¹. Po drugie, podkreślano, że samo społeczeństwo litewskie jest dalekie od jednomyślności w tej kwestii²². Na dowód przedrukowano z magazynu „Naujoji Romuva” artykuł Valentinas Gustainisa (dziennikarza powiązanego z kręgami rządowymi), w którym wypowiedział się on przeciwko zmianie nazwisk i zasugerował, że takie pomysły są przede wszystkim wysuwane przez ludzi, którzy nie mają nic wspólnego z narodem litewskim i są, starając się to ukryć, najbardziej aktywnymi zwolennikami łączenia nazwisk, promując podobne ultranacjonalistyczne idee²³. „Dzień Kowieński” przekonywał swoich czytelników, że idea lituanizacji nazwisk nie ma dużego poparcia w społeczeństwie kraju i jest podzielana przez „być może tylko kilku księży”, którzy wypowiadają się w chrześcijańsko-demokratycznym dzienniku „Rytas”²⁴.

Ogólnie rzecz biorąc, w 1933 r. Polacy na Litwie nie widzieli dla siebie większego zagrożenia. Sytuacja uległa jednak zmianie w 1935 r., kiedy rozeszła się wieść, że projekt ustawy o nazwiskach jest już przygotowany i przekazany do rozpatrzenia Radzie Ministrów. Wówczas optymizm polskich działaczy społecznych przygasł. Obawy osób publicznych narodowości polskiej są łatwe do zrozumienia – Litwa była rządzona przez autorytarny reżim, którego ideologią był litewski nacjonalizm. Należy dodać, że kwestia lituanizacji nazwisk była zawsze przedmiotem zainteresowania przywódcy reżimu politycznego Antanasa Smetony. W przemówieniu wygłoszonym w Kownie 5 stycznia 1935 r. na zjeździe Litewskiego Związku Narodowców, dominującej siły politycznej, wyraził zdecydowane poparcie dla proponowanego przez językoznawców kursu lituanizacji i krytykę tych, którzy, według niego, byli rozgniewani próbami uporządkowania „zepsutych nazwisk”²⁵. Ponadto należy przypomnieć, że polska społeczność mieszkająca na Litwie

²⁰ r., *O przywrócenie pierwotnego brzmienia litewskiego nazwiskom słowiańskim*, „Dzień Kowieński” 1933, nr 121, s. 2; *Litwinizacja nazwisk i nazw miejscowości*, „Dzień Kowieński” 1933, nr 131, s. 3.

²¹ S., *Pozostaniemy przy naszych nazwiskach*, „Chata Rodzinna” 1933, nr 33, s. 1.

²² „Rytas” *przeciw litewszczeniu nazwisk*, „Dzień Kowieński” 1933, nr 209, s. 3.

²³ *Kiedy Litwa stanie się naprawdę litewską*, „Dzień Kowieński” 1933, nr 182, s. 3.

²⁴ D. Bazylewicz, *Dokoła reformy nazwisk*, „Dzień Kowieński” 1933, nr 187, s. 1.

²⁵ A. Smetona, *Pasakytą parašyta*, t. 2, Boston 1974, s. 31.

stała się zakładnikiem napiętych stosunków polsko-litewskich, a stosunek rządu do niej nie był przychylny²⁶.

Choć władze tłumaczyły, że ustawa będzie dotyczyć wyłącznie nazwisk Litwinów, zaniepokojenie wzbudziły pogłoski o tym, że osoby narodowości nielitewskiej (z wyjątkiem Żydów) będą musiały udowodnić swoje pochodzenie. Rozeszły się słuchy, że zamiast kolumny „narodowość” w paszporcie pojawi się kolumna „pochodzenie”. Dziękując się tą wiadomością z czytelnikami, „Chata Rodzinna” podkreśliła, że nawet Polacy, którzy zechcą uniknąć lituanizacji nazwiska, będą musieli udowodnić, że nie są Litwinami. Tygodnik zaapelował do członków polskiej społeczności, wzywając ich do przygotowania się do obrony swoich nazwisk i tożsamości narodowej: „Nie możemy jednakże, nie mamy prawa wyrzec się swej polskości dla uniknięcia kłopotów, jakie może nastręczyć jej udowodnienie. Musimy zrobić wszystko, by mieć w paszportach dowód, że jesteśmy tymi, za kogo się uważamy”²⁷. W tym też czasie redakcja otrzymała pełen niepokoju list czytelnika ze Żmudzi, którego autor zauważył zanik języka polskiego wśród społeczeństwa:

Polskie życie zewnętrznie zamarło u nas od kilku lat zupełnie. O szkołach, nabożeństwach lub publicznych występach nie ma już dzisiaj mowy. Kilka ostatnich polskich napisów w kościele zostało starannie przemaalowanych na litewskie, a barokowe aniołki dalej posłusznie dźwigają wstęgi z tekstem, który od paru wieków znały w innym języku²⁸.

Wyrażono obawę, że Polacy mogą wkrótce utracić ostatni znak rozpoznawczy, poświadczający i reprezentujący ich tożsamość narodową, czyli polskie nazwiska, bo „oto wyciąga się ku nim dłoń urzędowej komisji”²⁹.

W odpowiedzi na wieść o przygotowaniach do lituanizacji nazwisk, w prasie polskiej ukazały się artykuły, w których argumentowano, że polonizacja nazwisk nastąpiła jako naturalny proces i „Polska nigdy świadomie się nie zajęła polonizacją szlachty litewskiej”, a tymczasem „kultura polska

²⁶ Więcej na ten temat: K. Buchowski, *Polacy w niepodległym państwie litewskim 1918–1940*, Białystok 1999.

²⁷ Przyjaciół, *Zachowajmy swe oblicza narodowe*, „Chata Rodzinna” 1935, nr 13, s. 1.

²⁸ T. P., *Listy z prowincji*, „Dzień Polski” 1935, nr 31, s. 3.

²⁹ Ibidem.

pomogła uratować całą Litwę od niechybnie rusyfikacji³⁰; że nazwiska nie mogą być wyznacznikiem narodowości, gdyż historycznie proces ten był obustronny – „jeśli mówimy o spolszczonych Litwinach, możemy też mówić o zlitewszczonych Polakach, ale to są dziecinne spory³¹. Paradoxem jest, że polscy działacze, negując podejście aktywistów litewskich do nazwiska jako przejawu tożsamości etnicznej, jednocześnie nawoływali swoich rodaków, aby chronili swoje nazwy osobowe przed lituanizacją, gdyż ich brzmienie także uważali za wyznacznik przynależności do narodu polskiego.

W 1936 r. w polskiej prasie próbowano zakwestionować autentyczność historycznych litewskich nazw – pod koniec lipca autor ukrywający się za inicjałami F. K. w dzienniku „Dzień Polski” zaczął publikować w odcinkach artykuł zatytułowany *Starolitewskie imiona i nazwiska w świetle badania językoznawczego*. Przez miesiąc gazeta zamieszczała studium, w którym autor argumentował, że wszystkie stare litewskie nazwy historyczne (np. Daugirdas, Skirgaila, Gedgaugas, Gimbutas, Skirmantas, Vykintas itp.) nie są pochodzenia bałtyckiego, ale skandynawskiego³². Rządowy dziennik „Lietuvos aidas” zareagował na wywody anonimowego badacza i nazwał rozważania zawarte w polskiej gazecie o rzekomo skandynawskim pochodzeniu litewskich nazw historycznych, „z których byliśmy tak dumni” [...] „bezczelnym i złośliwym działaniem przeciwko naszemu narodowi i językowi” oraz próbą wywłaszczenia „naszego narodowego katalogu nazw”. Argumentował, że teorie, zgodnie z którymi „nazwiska, które uważano za litewskie, nie są litewskie, ale skandynawskie, a ich nosiciele są pochodzenia skandynawskiego, a nie litewskiego”, będą miały negatywny wpływ na „kampanię lituanizacji” prowadzoną w „niektórych wynarodowionych kręgach”. W prasie litewskiej pojawiły się obawy, że takie publikacje prasowe mogą mieć negatywny wpływ na kampanię na rzecz lituanizacji nazwisk. Jednocześnie zastanawiano się, dlaczego ta nagonka przeciwko narodowi litewskiemu nie została zauważona przez organy nadzoru prasowego³³. Po takim „zdziwieniu” cenzorzy natychmiast wykazali się czujnością – publikacja artykułu w „Dniu Polskim”

³⁰ M. Todwen, *My home is my castle*, „Dzień Polski” 1936, nr 67, s. 4.

³¹ XYZ., *O nazwiskach, czystości krwi i pochodzeniu*, „Dzień Polski” 1935, nr 46, s. 3.

³² F.K., *Starolitewskie imiona i nazwiska w świetle badania językoznawczego*, „Dzień Polski” 1936, nr 169–189.

³³ Stb., *Dzień Polski „studija”*, „Lietuvos aidas” 1936, nr 384, s. 4.

została gwałtownie wstrzymana. Redakcja dziennika, nie mogąc otwarcie wyjaśnić czytelnikom, że ingerowała cenzura i publikacja artykułu musiała zostać przerwana (prawo zabraniało informowania o interwencji cenzury), poszła określną drogą – zamiast obiecanej kontynuacji artykułu, pod starym tytułem opublikowała tłumaczenie wspomnianego artykułu zamieszczonego w „Lietuvos Adidas” krytykującego publikację w „Dniu Polskim”³⁴. Redaktorzy nie dodali własnego komentarza – założono, że czytelnicy zrozumieją, dlaczego nagle wstrzymano publikowanie dowodów na skandynawskie pochodzenie litewskich nazwisk.

Prasa polska śledziła lituanizację nazwisk, informując o niej czytelników i wyrażając obawy, że proces ten dotknie także osoby narodowości polskiej³⁵. Choć przedstawiciele władz zapewniali, że kwestia ta nie będzie dotyczyła przedstawicieli innych narodowości, społeczeństwo polskie odnosiło się do tych oświadczeń nieufnie i obawiało, że nie ominie to też Polaków. Ponadto nie wiadomo było, jak kryterium narodowości zostanie prawnie zdefiniowane i jak będzie stosowane w praktyce³⁶. Liderzy społeczności polskiej, zwracając się do jej członków za pośrednictwem prasy, podkreślali wagę zachowania atrybutu potwierdzającego tożsamość etniczną – nazwiska. Jesienią 1938 r. „Dzień Polski” przedrukował artykuł z „Dziennika Berlińskiego”, w którym podkreślono obowiązek i konieczność ochrony polskiej tożsamości. W artykule tym zaznaczono między innymi, że „imię i nazwisko polskie – to jeden ze znaków przynależności do wielkiego Narodu Polskiego i współuczestnictwa w jego dziejach i jego posłannictwie, to więź, która poparta czynami, wypisuje w świadectwie życia jednostki dumne i chlubne miano: Polak”³⁷.

Decyzja redakcji o wypowiedzeniu się na temat trudności w zachowaniu polskości oraz obowiązku jej obrony na przykładzie „niemieckim” wynikała zapewne z tego, że nie chciano narażać się litewskiej cenzurze. Można przy-

³⁴ F. K., *Starolitewskie imiona i nazwiska w świetle badania językoznawczego*, „Dzień Polski” 1936, nr 190, s. 3.

³⁵ *Prace komisji zmiany nazw i nazwisk nie dotyczą Polaków, lecz Wróblewski może zostać Żwirblisem, Żyliński – Żilusem*, „Dzień Polski” 1937, nr 81, s. 4; *Projekt ustawy o nazwiskach*, „Dzień Polski”, 1937, nr 113, s. 4.

³⁶ *Ustawa o nazwiskach w Sejmie*, „Dzień Polski” 1937, nr 257, s. 3.

³⁷ *Nasze dumne miano Polak*, „Dzień Polski” 1938, nr 218, s. 4.

puszczać, że redakcja uznała, iż artykuł opublikowany wcześniej w Niemczech zostanie łatwiej przepuszczony przez cenzurę niż tekst z narzekaniami na ograniczanie praw narodowych mniejszości polskiej na Litwie, wzywający do walki o zachowanie polskich nazwisk.

Projekt ustawy o nazwiskach, przygotowany przez Ministerstwo Spraw Wewnętrznych wiosną 1935 r. i przedłożony premierowi, utknął w Kancelarii Rządu na kilka lat. Uważamy, że głównym powodem było niezdecydowanie elity rządzącej co do tego, czy nazwiska ludności powinny być lituanizowane w sposób obowiązkowy, czy też należy dać mieszkańcom swobodę samodzielnego decydowania. Należy podkreślić, że wszystkie projekty ustawy proponowały jedynie lituanizację nazwisk etnicznych Litwinów i nie dotyczyły przedstawicieli innych grup narodowościowych (w tym Polaków).

Przygotowanie ustawy o nazwiskach przerodziło się w przedłużający się serial, w przypadku którego nasilenie lub spowolnienie akcji znajdowało odbicie w prasie. 9 listopada 1938 r. we środę, gazeta „Lietuvos Aidas” informowała, że w piątek Sejm rozpatrzy projekt ustawy o nazwiskach i przedstawiła czytelnikom jej treść³⁸. Wiadomość o omawianiu ustawy rozeszła się już wcześniej. Zastępca redaktora dziennika „Dzień Polski” udał się nawet do kancelarii parlamentarnej po jej projekt, aby zgodnie z utrwaloną praktyką przedstawić go w gazecie, tym razem jednak projektu nie otrzymał i musiał omówić treść w oparciu o przegląd, który wkrótce ukazał się w biuletynie rządowym³⁹. W przeddzień rozpatrywania w Sejmie ustawy o nazwiskach w polskim dzienniku zamieszczono obszerną publikację na ten temat. O wyjątkowej uwadze poświęconej tej kwestii świadczy umieszczenie tekstu na pierwszej stronie, ponadto wprowadzeniu do projektu ustawy towarzyszył „skrócony” przez cenzurę komentarz redakcji. Warto zwrócić uwagę na jedno stwierdzenie zawarte w komentarzu odredakcyjnym. Polskojęzycznemu czytelnikowi zdaje się dodawano otuchy, twierdząc, że niezależnie od kategorycznej opinii działaczy, którzy byli inicjatorami tej ustawy, stosunek społeczeństwa litewskiego do lituanizacji nazwisk nie jest jednoznaczny, a wielu Litwinów uważa, że „nazwiska odziedziczone po przodkach – bez względu na ich pochodzenie i sposób, w jaki zostały utworzone – są nietykalną

³⁸ J. K. B., *Koks dabar yra pavardžių įstatymo turinys*, „Lietuvos aidas” 1938, nr 508, s. 5.

³⁹ *Projekt ustawy o nazwiskach*, „Dzień Polski” 1938, nr 255, s. 1.

własnością człowieka, której nie wolno go pozbawić⁴⁰. W ten sposób przekazano polskiej społeczności wyrazy pokrzepienia, że Polacy broniący swoich nazwisk (jeśli zostanie dokonany na nie zamach) nie będą jedynie opozycyjną mniejszością etniczną i muszą dzielnie walczyć o ich zachowanie.

Odnosząc się do projektu, wspomniano o zapisie ustawy, który przewidywał lituanizację etnicznych nazwisk litewskich i nie obejmował nazwisk przedstawicieli innych narodowości. Redakcja, a w rzeczywistości była to opinia polskich działaczy, stwierdziła, że w to nie wierzy i uważa, że nieuchronnie dotknie to też Polaków. Wyrażono obawę, że przy identyfikowaniu tożsamości zostanie pominięta zadeklarowana przez osobę przynależność etniczna i będzie się opierać jedynie na wpisie w paszporcie, który – jak twierdzono – często jest błędny, gdyż znanych jest wiele przypadków, gdy Polak został Litwinem właśnie przez błędny zapis.

Działaczom społeczności polskiej wydawało się, że przyjęcie ustawy o nazwiskach związane było ze zbliżającymi się litewsko-polskimi negocjacjami w sprawie sytuacji wspólnot narodowych w obu krajach, gdyż po rozpoczęciu rozmów strona litewska musiałaby przyznać, że na Litwie są nie tylko „spolonizowani Litwini”, jak dotychczas twierdzono, ale jest też społeczność polska. W związku z tym władze litewskie postanowiły przed podjęciem negocjacji zrobić wszystko, aby zmniejszyć liczbę oficjalnie zamieszkujących kraj Polaków, a jednym ze sposobów osiągnięcia tego było wdrożenie przepisów ustawy o nazwiskach:

Gdyby została uchwalona ustawa o nazwiskach w formie projektowanej – tj. z faktycznym przymusem litewszczenia nazwisk dla Polaków z paszportem o narodowości niepolskiej – można wtedy już spokojnie godzić się na pewne prawa dla Polaków. Nie będą już oni nigdy stanowili 10% ludności (jak wykazało swobodne głosowanie), nie będą już nigdy największą grupą narodowościową w państwie, z którą zawsze trzeba będzie poważnie się liczyć⁴¹.

Wypowiadając się w imieniu społeczności polskiej, „Dzień Polski” wysłał władzom litewskim sygnał, że mieszkający w kraju Polacy nie zgodzą się na przypisaną im rolę, jak twierdzono, „królików doświadczalnych”, dodając,

⁴⁰ Ibidem.

⁴¹ Ibidem.

że „moment obecny mniej niż kiedykolwiek nadaje się do prolongowania lub wznowiania dawnych eksperymentów na naszym ciele i duszy”⁴².

Trudno jednoznacznie stwierdzić, co mieli na myśli działacze polskiej społeczności, zaznaczając, że był to szczególnie nieodpowiedni moment. Można przypuszczać, że chcieli w ten sposób zadeklarować, iż społeczność polska jest gotowa być lojalną mniejszością, jeśli tożsamość narodowa jej członków nie zostanie zakwestionowana, oraz nie obejmie ich kampania lituanizacji nazwisk. Przypomniano ponadto Litwie o jej kruchej pozycji międzynarodowej, gdy szczególnie ważna była stabilna sytuacja w kraju. Wiadomo także, że po tym, gdy w 1938 r. Polska zmusiła Litwę do nawiązania stosunków dyplomatycznych, społeczność polska poczuła się pewniej, zyskując w Kownie przedstawicieli z Warszawy gotowych bronić jej interesów.

W końcu 1938 r. na Litwie przyjęto znowelizowaną ustawę o nazwiskach⁴³. Reagując na to dziennik „Dzień Polski” zauważył, że wchodzący w życie akt prawny nie zawiera obecnego w projekcie bezwarunkowego pragnienia przymusowej lituanizacji wszystkich nazwisk i ocenił to jako postęp. Jednocześnie jednak skrytykował biurokratycznie skomplikowaną procedurę zaskarżania decyzji w sprawie lituanizacji nazwisk, którą uważał za trudną do przejścia dla zwykłych obywateli – przede wszystkim biednych mieszkańców, a tacy stanowili większość wśród Polaków. Zauważono ponadto:

Przy „dobrej woli” każde niemal nazwisko polskie można zakwestionować. Nawet „Wróblewski” i „Zabłocki” mają być skazane na zagładę, ponieważ... po litewsku „wróbel” i „błoto” inaczej się nazywa. Nie wystarcza więc dotychczasowe zlitewszczenie, stosowane od chwili powstania państwa litewskiego: Vrubliauskas i Zablockis; ma być Žvirblis, Užbalis⁴⁴.

Ogólnie ustawa została uznana za wyraźnie antypolską, gdyż w przypadku większości nazwisk, które miały być zlituanizowane, stwierdzono, że zostały wcześniej spolszczone, a celem obecnej ustawy jest „zatarcie zewnętrznych oznak polskości, które się przechowały jeszcze w nazwiskach”. Panowała zgoda co do tego, że osoba uważająca się za Litwina ma prawo zmienić swoje polsko brzmiące nazwisko, jednak próba narzucenia tego

⁴² Ibidem.

⁴³ *Pavardžių įstatymas*, „Vyriausybės žinios” 1938, nr 629, s. 593–594.

⁴⁴ *Zmiana nazwisk*, „Dzień Polski” 1938, nr 294, s. 1.

osobom uważającym się za Polaków, którzy ze względu na biurokratyczne zawłości zostali ograniczeni w możliwości wyrażenia sprzeciwu drogą oficjalną, określono jako „szkodę wyrządzaną bezbronny i uciskanym”⁴⁵.

Prasa polska, uważając, że lituanizacja nie ominie również społeczności polskiej, zachęcała, aby rodacy przygotowali się do walki o zachowanie swoich nazwisk. Zwracając się do członków społeczności, wyjaśniano, że zanim nie rozpoczęło się wydawanie nowych paszportów i zmiana nazwisk,

obowiązkiem każdego uświadomionego członka naszego społeczeństwa jest szerzyć wśród swych rodaków poczucie przywiązania do odziedziczonego po przodkach polskiego nazwiska i pouczać ich, w jaki sposób według obowiązującego prawa da się je uchronić przed zmianą⁴⁶.

Redakcja z kolei obiecała służyć rodakom radą – zarówno w prasie, jak i za pośrednictwem listów⁴⁷. Apelując do uczuć narodowych, podkreślano obowiązek „obrony i zachowania naszych nazwisk”⁴⁸. A kiedy w marcu 1939 r. władze litewskie ogłosiły akty prawne regulujące procedurę wydawania nowych paszportów⁴⁹, tygodnik „Chata rodzinna” nie tylko szczegółowo zapoznał z nimi swoich czytelników, ale także pouczył, jak na drodze ustawowej bronić swojego prawa do dotychczasowego nazwiska, chroniąc je przed lituanizacją⁵⁰.

Przyjęcie nowych przepisów dotyczących zmiany nazwiska nie zmniejszyło liczby biurokratycznych procedur dla osób pragnących je zlituanizować. Doprowadziło jednak do bezprecedensowego wzrostu liczby chętnych skorzystania z tej możliwości. Podczas gdy przed początkiem 1939 r. lituanizacja nazwiska była zjawiskiem odosobnionym, po przyjęciu nowej ustawy stała się procesem masowym. Najsilniejszym katalizatorem była przewidziana w nowej ustawie możliwość bezpłatnej zmiany nazwiska w celu zlituanizowania. Władze nie dążyły do lituanizacji nazwisk mniejszości narodowych mieszkających w kraju, w tym Polaków. Mogły się jednak zdarzać przypadki

⁴⁵ Ibidem.

⁴⁶ *Nie wyrzekniemy się swych nazwisk*, „Chata Rodzinna” 1938, nr 52, s. 1.

⁴⁷ Ibidem.

⁴⁸ J. B., *Nazwisko w praktyce*, „Dzień Polski” 1939, nr 11, s. 6.

⁴⁹ *Pavardžiu įstatymui vykdyti taisyklės*, „Vyriausybės žinios” 1939, nr 633, s. 21–23.

⁵⁰ Z. M., *Ustawa o zmianie nazwisk*, „Chata Rodzinna” 1939, nr 12, s. 4.

lituanizacji polskich nazwisk przy wydawaniu nowych paszportów. Nie było jednak ukierunkowanych działań w tej kwestii. W każdym razie polska prasa na Litwie w tym czasie nie odnotowała żadnych przypadków przymusowej lituanizacji polskich nazwisk.

Podsumowując, należy zaznaczyć: jeśli ustawa przyjęta w 1922 r. stworzyła warunki jedynie do lituanizacji nazwisk dla chętnych, to ustawa z 1938 r. zachęcała do tego obywateli. Co więcej, tym razem państwo było gotowe ponieść wszelkie koszty akcji lituanizacyjnej. Większa uwaga władz poświęcona nazwiskom świadczyła o zorientowaniu reżimu politycznego na realizację ideałów litewskiego nacjonalizmu. Władze oparły się pokusie wprowadzenia obowiązkowej lituanizacji nazwisk obywateli i pozostawiły im swobodę decyzji. Porzucono także pomysł lituanizacji nazwisk przedstawicieli innych narodowości, ale świadczy to nie tyle o tolerancji wobec mniejszości narodowych, ile o tym, że rządzącej elicie politycznej zależało przede wszystkim na utrwaleniu w kraju dominacji litewskiej grupy etnicznej, którą mieli reprezentować przedstawiciele o nieskazitelnie litewskich nazwiskach. Proces lituanizacji nazwisk w Republice Litewskiej w latach 1918–1940 pokazał, że Polacy w tym kraju, podobnie jak Litwini, postrzegali nazwisko jako znak tożsamości narodowej. W związku z tym społeczność polska bardzo uważnie przyglądała się procesowi lituanizacji nazwisk na Litwie i wzywała swoich rodaków do obrony autentyczności swoich nazw osobowych, a groźba utraty polskiego nazwiska była uważana za równoznaczną z utratą tożsamości narodowej.

References

- Bazylewicz D., *Dokoła reformy nazwisk*, „Dzień Kowieński” 1933, nr 187, s. 1.
- Buchowski K., *Polacy w niepodległym państwie litewskim 1918–1940*, Białystok 1999.
- Borrón, *O zmianie nazwisk*, „Dzień Kowieński” 1933, nr 136, s. 1.
- Didžiulienė L., *Lietuvaitės: 3 veiksmy 4 paveikslų komedija*, Vilnius 1912. F. K., *Starolietewskie imiona i nazwiska w świetle badań językoznawczego*, „Dzień Polski” 1936, nr 169–189.
- Jackiewicz M., *Polskie życie kulturalne w Republice Litewskiej 1919–1940*, Olsztyn 1997.
- J. B., *Nazwisko w praktyce*, „Dzień Polski” 1939, nr 11, s. 6. J. K. B., *Koks dabar yra pavardžių įstatymo turinys*, „Lietuvos aidas” 1938, nr 508, s. 5.
- Kiedy Litwa stanie się naprawdę litewską?*, „Dzień Kowieński” 1933, nr 182, s. 3.

- Kossu-Aleksandravičius J., *Pasidarykime lietuvių patys*, „Naujoji Romuva“ 1933, nr 147, s. 850.
- Lazdaitis, *Lietuvininkų pravardės*, „Kaimynas“ 1902, nr 3, s. 25–26, nr 4, s. 25–26.
- Lietuvių kultūros veikėjų laišakai J. I. Kraševskiui*, Vilnius 1992.
- Lietuvos istorija*, T. 10, d. 2, Nepriklausomybė (1918–1940 m.), Vilnius 2015.
- Lietuvos gyventojai: pirmojo 1923 m. rugsėjo 17 d. visuotinio gyventojų surašymo duomenys*, Kaunas 1923.
- Litwinizacija nazwisk i nazw miejscowości*, „Dzień Kowieński“ 1933, nr 131, s. 3.
- Nasze dumne miano Polak*, „Dzień Polski“ 1938, nr 218, s. 4.
- Nie wyrzekniemy się swych nazwisk*, „Chata Rodzinna“ 1938, nr 52, s. 1.
- O przywrócenie pierwotnego brzmienia litewskiego nazwiskom słowiańskim*, „Dzień Kowieński“ 1933, nr 121, s. 2.
- Pavardžių keitimo įstatymas*, „Vyriausybės žinios“ 1922, nr 79, s. 1.
- Pavardžių įstatymas*, „Vyriausybės žinios“ 1938, nr 629, s. 593–594.
- Pavardžių įstatymui vykdyti taisyklės*, „Vyriausybės žinios“ 1939, nr 633, s. 21–23.
- Pozostaniemy przy naszych nazwiskach*, „Chata Rodzinna“ 1933, nr 33, s. 1.
- Prace komisji zmiany nazw i nazwisk nie dotyczą Polaków, lecz Wróblewski może zostać Żwirblisem, Żyliński – Żilusem*, „Dzień Polski“ 1937, nr 81, s. 4.
- Projekt ustawy o nazwiskach*, „Dzień Polski“, 1937, nr 113, s. 4.
- Projekt ustawy o nazwiskach*, „Dzień Polski“ 1938, nr 255, s. 1.
- Prūsų Lietuvių pavardžių iškraipymas Vokiečių kalbos įtekmė*, „Lietuviškai – vokiškai savaitraštis“ 1913, nr 28, p. 110–112, nr 29, s. 114–116.
- Przyjaciół, *Zmiana nazwisk*, „Chata Rodzinna“ 1933, nr 27, s. 1.
- Przyjaciół, *Zachowajmy swe oblicza narodowe*, „Chata Rodzinna“ 1935, nr 13, s. 1.
- „Rytas“ *przeciw litewszczeniu nazwisk*, „Dzień Kowieński“ 1933, nr 209, s. 3.
- Smetona A., *Pasakyta parašyta*, t. 2, Boston 1974, s. 31.
- Sriuoginis J., *Pavardžių atitaisymas*, „Viltis“ 1908, nr 64, s. 2.
- Stb., *Dzień Polski „studija“*, „Lietuvos aidas“ 1936, nr 384, s. 4.
- Steigiamojo Seimo darbai. 1921*, Sąs. 28, Kaunas 1921.
- Steigiamojo Seimo darbai. 1922*, Sąs. 33, Kaunas 1922. T. P., *Listy z prowincji*, „Dzień Polski“ 1935, nr 31, s. 3.
- Todwen M., *My home is my castle*, „Dzień Polski“ 1936, nr 67, s. 4.
- Ustawa o nazwiskach w Sejmie*, „Dzień Polski“ 1937, nr 257, s. 3.
- Vyriausybės įsakymas, 1919 m. liepos mėn. 2 d.*, „Laikinosios Vyriausybės žinios“ 1919, nr 10, s. 1.
- XYZ., *O nazwiskach, czystości krwi i pochodzeniu*, „Dzień Polski“ 1935, nr 46, s. 3. Z. M., *Ustawa o zmianie nazwisk*, „Chata Rodzinna“ 1939, nr 12, s. 4.
- Zinkevičius Z., *Lietuvių asmenvardžiai*, Vilnius 2008.
- Zmiana nazwisk*, „Dzień Polski“ 1938, nr 294, s. 1.

Studia Interkulturowe Europy Środkowo-Wschodniej 18
ISSN 1898-4215; e-ISSN 2544-3143
Copyright © by Grzegorz Wnętrzak 2025
Creative Commons: Uznanie Autorstwa 4.0 (CC BY 4.0)
<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>
<https://doi.org/10.31338/2544-3143.si.2025-18.4>

Grzegorz Wnętrzak
Akademia Sztuki Wojennej w Warszawie
g.wnetrzak@akademia.mil.pl
<https://orcid.org/0000-0001-6913-9893>

POSTAWY POLITYCZNE KLERU PARAFII
GRECKOKATOLICKICH DIECEZJI PRZEMYSKIEJ WOBEC KRYZYSU
LAT 1938–1939¹

**The Political Attitudes of the Clergy of the Greek Catholic Parishes
of the Przemyśl Diocese During the Crisis of 1938–1939**

Abstract

The article is dedicated to the attitudes of the Greek Catholic clergy of the Przemyśl diocese in the last several months before the outbreak of World War II. The author depicts both anti-state attitudes (which are significantly more numerous), such as the denial of Polish statehood in areas considered ethnographically Ukrainian, involvement in the aid for Subcarpathian Ruthenia as a Ukrainian Piedmont, and disregard for state authorities, as well as expressions of loyalty to the state (which were definitely less common). Through specific examples of priests involved in public activities, it illustrates their influence on the local community, as well as the consequences of their attitudes.

¹ Poniższy tekst jest skróconą wersją artykułu *Kler greckokatolicki w Polsce południowo-wschodniej – postawy i działania wobec kryzysu lat 1938–1939 ze szczególnym uwzględnieniem diecezji przemyskiej i Administracji Apostolskiej Lemkowszczyzny* powstałego w ramach grantu „Kampania polska – synteza”, prowadzonego przez Akademię Sztuki Wojennej (na podstawie umowy nr MEiN/2021/DPI/319) w ramach projektu „Kampania Polska 1939 – synteza” realizowanego przez Akademię Sztuki Wojennej w latach 2022–2026.

Keywords: Greek Catholic Diocese of Przemyśl, Greek Catholic clergy, Ukrainian nationalism, Eastern Lesser Poland

Istotnym czynnikiem społecznym i politycznym na ziemiach południowo-wschodnich międzywojennego państwa polskiego był Kościół greckokatolicki. Jego rola wynikała z faktu silnego związku jego władz oraz szeregowych duchownych z budową i rozwojem tożsamości narodowej ukraińskiej, która datowała się przynajmniej od połowy XIX wieku. Mniejszość ukraińska była największą mniejszością narodową międzywojennej Polski i jedną z dwóch (obok) niemieckiej, która wyraźnie kwestionowała granice państwowe i prezentowała tendencje separatystyczne na tyle silne, że zagrażały one integralności terytorialnej państwa. Z tego też względu była przedmiotem stałego zainteresowania ze strony władz, które starały się monitorować jej działalność i zapobiegać niepożądanym ze swej perspektywy zjawiskom. Szczególnym okresem był czas tuż przed wybuchem II wojny światowej, kiedy to poważne zmiany terytorialne w Europie Środkowej stały się dla środowisk ukraińskich, zarówno tych działających legalnie, jak i nielegalnie początkiem nadziei, że już wkrótce może zmienić się los ziem uważanych przez nich za ukraińskie, a będących częścią Polski – jednego z beneficjentów kruszejącego, a następnie upadającego porządku wersalskiego.

Celem artykułu jest ukazanie działalności publicznej parafialnego duchowieństwa greckokatolickiego w okresie kryzysu lat 1938–1939. Autor stara się znaleźć odpowiedź na pytanie, jakie formy działalności prowadziło duchowieństwo greckokatolickie w okresie 1938–1939 i jak formowało swoich wiernych w obliczu nadchodzącej wojny. Inna istotna kwestia, na którą próbowano odpowiedzieć, to na ile postawy te były lojalne wobec polskich władz państwowych, na ile wręcz przeciwnie – nosiły znamiona działalności antypaństwowej. Obszar badań został zawężony do diecezji przemyskiej ze względów praktycznych, to jest utrudnionego, a często niemożliwego dostępu do archiwów i ich zbiorów znajdujących się na terenie ogarniętej wojną Ukrainy. Stąd podstawą materiału badawczego były archiwalia znajdujące się w kraju, przede wszystkim zbiory Archiwum Akt Nowych. Znajdują się w nim ważne zespoły Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, gdzie można znaleźć szereg relacji dotyczących postaw duchownych w latach 1938–1939 sporządzonych przez władze lokalne czy

wojewódzkie. Jednak szczególnie cenny był zespół Urzędu Wojewódzkiego Lwowskiego, gdzie zachowały się regularne raporty miesięczne z działalności legalnej i nielegalnej organizacji ukraińskich, a w którym osobną część poświęcono działalności duchowieństwa greckokatolickiego. Pozwalają one na stworzenie obrazu działalności duchowieństwa w poszczególnych miesiącach. Co ważne, w raportach (zwłaszcza tych sporządzonych w Urzędzie Wojewódzkim we Lwowie) odnotowano nie tylko działalność antypaństwową, ale także tę, która świadczyła o lojalnych wobec państwa postawach. Pozwala to na próbę znalezienia odpowiedzi na pytanie o proporcje pomiędzy tymi skrajnymi postawami. Cennym uzupełnieniem były akta Ministerstwa Spraw Wewnętrznych i Urzędu Wojewódzkiego Tarnopolskiego ze zbiorów AAN oraz akta Straży Granicznej (zwłaszcza Wschodnio i Zachodnio Małopolskiego Inspektoratu Okręgowego Straży Granicznej) znajdujące się w Archiwum Straży Granicznej w Szczecinie.

Z opracowań zwartych warto tu przytoczyć cenne prace Lucyny Kulińskiej, która w swej pracy dotyczącej działalności terrorystycznej OUN w okresie międzywojennym poświęciła osobny rozdział antypaństwowym działaniom duchowieństwa omówionym także w osobnym artykule². Działalności proukraińskiej duchowieństwa greckokatolickiego w okresie międzywojennym poświęciła szereg prac Florentyna Rzemieniuk³. Zasadą tej ostatniej było także opublikowanie szeregu źródeł istotnych dla tematu, w tym wyciągów z raportów kwartalnych wojewodów z Małopolski Wschodniej w tym wojewody lwowskiego. Cenną pracą jest książka Pawła Przybylskiego, dotycząca roli duchownych w kształtowaniu opcji narodowych wśród Łemków, czy też Anny Krochmal poświęcona relacjom duchowieństwa łańciskiego i greckokatolickiego na terenie diecezji przemyskiej⁴.

² L. Kulińska, *Działalność terrorystyczna i sabotażowa nacjonalistycznych organizacji ukraińskich w Polsce 1922–1939*, Kraków 2009; Taż, *Antypolska działalność duchowieństwa greckokatolickiego w II Rzeczypospolitej*, w: *Polityczne, religijne, kulturalne aspekty sprawy polskiej na Kresach Wschodnich* (red. B. Grott), Kraków 2009.

³ Z ważniejszych dotyczących omawianego okresu zob. F. Rzemieniuk, *Walki polityczne duchowieństwa greckokatolickiego o niepodległość Ukrainy w okresie II Rzeczypospolitej (1918–1939)*, Siedlce 2003; Taż, *Stosunek greckokatolickiego duchowieństwa do państwa polskiego w czasach II Rzeczypospolitej*, „Rocznik Historyczno-Archivalny” 2004.

⁴ P. Przybylski, *Rola duchowieństwa greckokatolickiego w kształtowaniu się opcji narodowych wśród Łemków w latach 1918–1947*, Toruń 2006; A. Krochmal, *Konflikt czy współpraca?*

Charakterystyka sytuacji na interesujących nas terenach diecezji przemyskiej zawarta jest w pracach Zbigniewa Koniecznego, Krzysztofa Nowakowskiego czy Grzegorza Moklaka, choć dwaj ostatni koncentrowali się przede wszystkim na terenie Łemkowszczyzny wchodzącej w znacznej mierze w skład odrębnej jednostki administracyjnej Kościoła Greckokatolickiego, tj. Administracji Apostolskiej Łemkowszczyzny (AAŁ)⁵. Również autor niniejszego opracowania badał proukraińskie postawy kleru greckokatolickiego z terenu AAŁ czy Bieszczadów w drugiej połowie lat 30⁶.

Kościół greckokatolicki na ziemiach dawnej Galicji składał się w 1939 r. z czterech dużych jednostek administracyjnych, tworzących metropolię lwowską. Były to arcybiskupstwo lwowskie, diecezja stanisławowska, diecezja przemyska, a także Administracja Apostolska Łemkowszczyzny. Na czele metropolii stał abp Andrzej Szeptycki, zwolennik ukrainizacji tego Kościoła i aktywnie w tym duchu działający. Również biskup stanisławowski Grzegorz Chomyszyn oraz przemyski Jozafat Kocyłowski uważali się za Ukraińców i takie też oblicze starali się nadać swym diecezjom, choć metody działania biskupa Chomyszyna różniły się znacząco od tych praktykowanych przez metropolitę Szeptyckiego i do pewnego stopnia także biskupa Kocyłowskiego.

Diecezja przemyska w 1939 roku obejmowała około 30 tys. km. kwadratowych i rozciągała się w całości lub części na obszarze 31 powiatów⁷. Liczyła 577 parafii oraz 63 samodzielne placówki duszpasterskie znajdujące

Relacje między duchowieństwem łacińskim i greckokatolickim w diecezji przemyskiej w latach 1918–1939, Lublin 2001.

⁵ K. Nowakowski, *Sytuacja polityczna na Łemkowszczyźnie w latach 1918–1939*, w: *Łemkowie w historii i kulturze Karpat*, red. J. Czajkowski, Sanok 1995; J. Moklak, *Łemkowszczyzna w II Rzeczypospolitej. Zagadnienia polityczne i wyznaniowe*, Kraków 1997; Z. Konieczny, *Zmiany demograficzne w południowo-wschodniej Polsce w latach 1939–1950*, Przemysł 2002.

⁶ G. Wnętrzak, *Działalność proukraińska duchowieństwa greckokatolickiego na terenie Łemkowszczyzny w latach 1935–1939 w świetle raportów wojewody krakowskiego i lwowskiego*, w: *Na Pograniczach. Dylematy społeczne i kulturalne pogranicza* (red. P. Frączek, J. K. Karolczuk), Sanok 2020; Tenże, *Działalność proukraińska księży greckokatolickich w Bieszczadach w latach 1935–1939 w raportach wojewody lwowskiego*, w: *Współczesne regionalizmy i separatyzmy polityczne oraz kulturowe w Europie Środkowej i Wschodniej* (red. D. Miszewski, G. Wnętrzak, F. Dąbrowski), Warszawa 2021.

⁷ A. Krochmal, op.cit., s. 20.

się w 45 dekanatach⁸. Rozciągała się ona niemal wyłącznie na obszarze woj. lwowskiego, zajmując jego większą część od zachodnich granic administracyjnych (powiat rzeszowski), aż po okolice na zachód od Lwowa (część powiatu ziemskiego Lwów oraz Gródek Jagielloński).

Rozmieszczenie parafii było zasadniczo zgodne ze strukturą wyznaniową poszczególnych powiatów. Najwięcej grekokatolików zamieszkiwało bowiem górskie powiaty: turczański (niemal 85%) czy leski (73%), natomiast najmniej (pomijając powiaty woj. lwowskiego, gdzie nie było żadnej parafii greckokatolickiej, jak kolbuszowski czy tarnobrzeski) mieszkało w powiatach nizańskim (1,42%), rzeszowskim (1,76%), przeworskim i łańcuckim (w obu niecałe 5% grekokatolików). W wymienionych powiatach zdecydowana przewaga należała do rzymskich katolików. Jedna parafia znajdowała się na terenie woj. tarnopolskiego w powiecie Kamionka Strumiłowa. Do diecezji należała także parafia greckokatolicka w Krakowie. Na obszarze tym według schematyzmu diecezjalnego z przełomu 1938 i 1939 roku pracowało łącznie 746 księży, z czego było 490 proboszczów, 82 administratorów parafii, 40 samodzielnych wikarych, 76 wikarych, 30 katechetów i 28 innych.

Bez wątpienia duchowieństwo greckokatolickie było istotnym czynnikiem wpływającym na społeczność wiernych nie tylko w jego zachowaniach i postawach religijnych, ale także politycznych czy narodowościowych. Od połowy XIX wieku było ono jedną z głównych, jeśli nie najważniejszą grupą społeczną pomagającą, inicjującą i animującą budowę nowoczesnej tożsamości narodowej ukraińskiej. Prowadziło szeroką działalność edukacyjną, społeczną i ekonomiczną w parafiach. Wielu duchownych wchodziło bezpośrednio w działalność polityczną, zostając posłami do Sejmu krajowego czy parlamentu austriackiego. Działalność ta przynosiła znaczące owoce. O ile jeszcze w połowie XIX wieku wielu grekokatolików galicyjskich nie miało

⁸ Były to dekanaty: Baligród, Bełz, Bircza, Borysław, Waręż, Wielkie Mosty, Wysoczany, Dobromil, Drohobycz, Żółkiew, Żukotyń, Komarno, Krakowiec, Kulików, Leżajsk, Lesko, Łupków, Łączka, Lubaczów, Lutowiska, Medenice, Medyka, Mościska, Niemirów, Nizankowice, Przemyśl, Podbuż, Pruchnik, Rawa, Radymno, Rozłucz, Rudki, Sambor, Sieniawa, Sokal, Stary Sambor, Stara Sól, Sądowa Wisznia, Cisna, Turka, Uhnów, Ustrzyki, Cieszanów, Jaworów, Jarosław. Por. *Шематизм Всего Греко-Католицького Духовенства Злучених Єпархій Перемиської, Самбірської і Сяніцької на Рік Божий 1938–1939, Перемишль 1938.* (*Šematizm vsego greko-katolic'kogo duhovenstva zlučnych' eparhij peremyskoj, sambirskoj i sánickoj na rik božij rik 1938–39, Peremišl' 1938.*)

uksztaltowanej świadomości narodowej, tak przed I wojną światową większość skłaniała się ku świadomemu wyborowi tożsamości ukraińskiej.

Formy zaangażowania na rzecz ukraińskości duchowieństwa grekokatolickiego nie zmieniły się znacząco w stosunku do czasów przedwojennych. Można je podzielić umownie na cztery główne. Pierwszą z nich była szeroko pojęta działalność kulturalna i edukacyjna, taka jak zakładanie czy prowadzenie placówek edukacyjnych, czytelnicy „Proświty”, które miały w realiach II Rzeczypospolitej charakter jak najbardziej legalny, ale także takie działania jak kolportaż, przechowywanie czy dystrybucja nielegalnych ulotek, druków i czasopism. Do drugiej kategorii należały działania związane z niszczeniem wpływów kulturowych konkurujących z ukraińską tożsamością narodową, przede wszystkim moskalofilskich czy też staroruskich, które choć słabnące na terenie Małopolski Wschodniej, utrzymały się w okresie międzywojennym na Łemkowszczyźnie. Do trzeciej należało przeciwdziałanie kulturowym wpływom polskim, takim jak próby budowy wśród grekokatolików tożsamości polskiej (promowanej zwłaszcza przez działalność Związku Szlachty Zagrodowej), a także wystąpienia przeciw zawieraniu polsko-ukraińskich małżeństw, zniechęcanie grekokatolików do przynależności do organizacji polskich czy rzymskokatolickich (te ostatnie były traktowane jednoznacznie jako emanacja polskości), bojkotowanie działalności polskich organizacji, zwłaszcza kulturalnych czy ekonomicznych i piętnowanie postaw tych wiernych, którzy takiej postawie ulegali. Wreszcie do ostatniej, ale szczególnie ważnej, należała działalność *stricto* polityczna, mająca bardzo często charakter wprost antypaństwowy. Można tu wskazać na takie przejawy, jak: zaangażowanie w życie partyjne stronnictw ukraińskich, jawne i publiczne okazywanie niechęci bądź lekceważenia wobec instytucji oraz władz państwowych i samorządowych uosabiających państwo polskie, honorowanie i upamiętnianie tradycji wojskowych ukraińskich, zwłaszcza żołnierzy Ukraińskiej Halickiej Armii, czy wreszcie otwarte podważanie przynależności Małopolski Wschodniej do państwa polskiego, wyrażające się np. wspieraniem organizacji nielegalnych (jak np. OUN), działalność konspiracyjna jawnie godząca w interesy państwa polskiego⁹. Poniżej omówiono najciekawsze przykłady takiej działalności z każdej z kategorii.

⁹ Por. G. Wnętrzak, *Działalność proukraińska księży grekokatolickich w Bieszczadach...*, s. 281–282.

Działalność o charakterze kulturowym była bacznie śledzona przez władze państwowe, gdyż bardzo często wykraczała ona poza sferę edukacyjną czy społeczną. Tak na przykład było w przypadku wikarego z Komańczy ks. Teterki, który był zaangażowany w tworzenie oddziału Proświty w Oślawicy. Oddział ten zaangażował się bardzo mocno w działanie niezwiązane z jego statutem, prawdopodobnie naruszające bezpieczeństwo w newralgicznym, przygranicznym rejonie z Czechosłowacją i należącą do niej Rusią Zakarpaczką. Doszło do sytuacji, w której ksiądz Teterka, chcąc ratować oddział Proświty, zaczął zbierać podpisy za jej pozostaniem, zrobił to jednak z naruszeniem prawa, fałszując podpisy¹⁰. W raporcie z maja 1938 roku wojewody lwowskiego poinformowano o działalności ks. Pawluka z Birczy w pow. dobromilskim, który publicznie w cerkwi śpiewał zakazane pieśni¹¹. Aktywnie na rzecz Proświty działał ks. Szrot w Dzibułce w pow. żółkiewskim, który podczas nabożeństwa w cerkwi domagał się od wiernych składek na jej rzecz¹².

Lata 1938–1939 to także walka o świadomość narodową grekokatolików toczona pomiędzy obozem ukraińskim i moskalofilskim, względnie staroruskim. Walka ta była nierówna, gdyż strona ukraińska posiadająca przewagę już od czasów galicyjskich, wykorzystwała cały okres wojenny do systematycznego wykorzeniania innych niż ukraińskie wpływow, korzystając z większych możliwości organizacyjnych, finansowych i szerszego zaplecza politycznego. W dużej mierze wpływy moskalofilskie i staroruskie ograniczono. Stronie ukraińskiej zależało jednak na całkowitym wyeliminowaniu środowiska, które sprzeciwiało się ukraińskości. Działania te były prowadzone przede wszystkim tam, gdzie zachowały się wpływy staroruskie, a więc na terenie Administracji Apostolskiej Łemkowszczyzny (zwłaszcza w jej zachodniej części) oraz w niektórych rejonach diecezji przemyskiej, jak graniczące z AAŁ rejony Leska, Dobromila, a także w powiecie żółkiewskim.

¹⁰ Archiwum Akt Nowych, Urząd Wojewódzki lwowski (dalej: AAN, UWL) sygn. 28, Sprawozdanie sytuacyjne miesięczne z życia politycznego polskiego oraz życia społeczno-politycznego mniejszości narodowych z 17 XII 1938 r. za miesiąc listopad (1938).

¹¹ Tamże. Sprawozdanie sytuacyjne miesięczne z życia politycznego polskiego oraz życia społeczno-politycznego mniejszości narodowych z 18 VI 1938 r. za miesiąc maj (1938).

¹² AAN, UWL, sygn. 30, Sprawozdanie sytuacyjne miesięczne z życia politycznego polskiego oraz życia społeczno-politycznego mniejszości narodowych z 18 II 1939 r. za miesiąc luty (1939).

Z terenu diecezji przemyskiej warto wspomnieć sytuację w tym ostatnim powiecie. W miejscowości Turynka w marcu 1938 roku miejscowy duszpasterz ks. Mak na lekcji religii dopuścił się pobicia własnych uczniów tylko dlatego, że ich rodzice byli orientacji starorusińskiej¹³. W położonej w tym samym powiecie wsi Szerszów miejscowy duszpasterz ks. Szersztyło, komentując prześladowania religijne w Związku Radzieckim, zaczął publicznie wyzywać swoich parafian skłaniających się ku orientacji staroruskiej od komunistów, czyniąc ich niejako odpowiedzialnymi w oczach pozostałych parafian za zbrodnie sowieckie. Miał również im oświadczyć, że będzie nadal to robił, dopóki nie padną trupem¹⁴.

Można również przytoczyć przykłady z powiatów z zachodniej i południowej części diecezji. Poważny konflikt nie bez udziału proboszcza miał miejsce w parafii Drozdowice koło Przemyśla. W jednej z miejscowości w tamtejszej cerkwi starorusini usunęli barwy ukraińskie, argumentując to faktem, że parafia pod względem narodowościowym nie jest wyłącznie ukraińska. W rewanżu parafianie opcji ukraińskiej postanowili napaść na wiernych opcji staroruskiej. Do pobicia jednak nie doszło, gdyż zapobiegła temu interwencja policji¹⁵. Jeszcze dalej posunął się ks. Dobrzański, proboszcz w Krecowie w pow. dobromilskim. Miał on namawiać diaka w swej parafii do zabicia sołtysa, który był orientacji staroruskiej¹⁶. Sołtys ten wcześniej otrzymał anonimowe groźby śmierci rzekomo od OUN¹⁷. Wspomniany

¹³ AAN, UWL sygn. 28, Sprawozdanie sytuacyjne miesięczne z życia politycznego polskiego oraz życia społeczno-politycznego mniejszości narodowych z 18 IV 1938 r. za miesiąc marzec (1938).

¹⁴ AAN, UWL sygn. 28, Sprawozdanie sytuacyjne miesięczne z życia politycznego polskiego oraz życia społeczno-politycznego mniejszości narodowych z 21 IX 1938 r. za miesiąc sierpień (1938).

¹⁵ AAN, UWL sygn. 28, Sprawozdanie sytuacyjne miesięczne z życia politycznego polskiego oraz życia społeczno-politycznego mniejszości narodowych z 17 XII 1938 r. za miesiąc listopad (1938).

¹⁶ AAN, Ministerstwo Wyznań religijnych i Oświecenia Publicznego (dalej: MWRIOP), sygn. 930, Pismo Urzędu Woj. lwowskiego do MWRIOP z 1 V 1939; F. Rzemieniuk, *Walki polityczne duchowieństwa greckokatolickiego...*, op. cit. s. 131.

¹⁷ Sołtys ten otrzymał list (w j. polskim) adresowany z Przemyśla o treści: „Kacapska mordo, przestań szkodzić Ukraińcom, bo czeka cię śmierć”. AAN, UWL, sygn. 27. Sprawozdanie ze stanu bezpieczeństwa z 16 III 1938 za miesiąc luty (1938), Załącznik nr 10 Kronika wystąpień UWÓ-OUN lub wydarzeń pozostających w związku z akcją UWÓ-OUN.

wyżej wikary z Komańczy ks. Teterka miał w tym względzie łagodniejsze podejście, gdyż wiernym w miejscowości Czystohorb w powiecie sanockim prezentującym orientację staroruską oświadczył jedynie, że mają czuć się ludem ukraińskim, co zresztą spotkało się ze sprzeciwem obecnych w cerkwi Łemków. Otwarty sprzeciw parafian nastąpił w nieodległej parafii, bieszczadzkiej Bóbrce w styczniu 1939 roku. Tamtejszy proboszcz ks. Dorosz wyrzucił z cerkwi własny parafialny chór tylko dlatego, że jego członkowie byli opcji staroruskiej. W zamian za to zaprosił do śpiewu w cerkwi chór z sąsiedniej wsi Myczkowce, w której przeważały wpływy ukraińskie. O tym, co stało się później, można znaleźć w raporcie wojewody lwowskiego. Wściekli parafianie zaatakowali fizycznie probostwo w Bóbrce, wrzucając do środka butelkę z kartką, na której znalazły się groźby pod adresem proukraińsko nastrojonego proboszcza, któremu w niezwykle wulgarnych słowach zapowiedziano taką samą męczeńską śmierć, jaką poniósł z rąk prawosławnych ks. Jozafat Kuncewicz¹⁸.

Przez cały okres międzywojenny, także w latach 1938–1939 znaczna część duchowieństwa greckokatolickiego zdecydowanie sprzeciwiała się jakimkolwiek polskim wpływom zarówno w samym Kościele, jak i wśród wiernych tego obrządku. Jednym z najpoważniejszych problemów dla takich duchownych była działalność od połowy lat trzydziestych Związku Szlachty Zagrodowej¹⁹. Cel Związku, którym było szukanie korzeni szlacheckich wśród ludności greckokatolickiej i tym samym zbliżanie jej do polskości, stał w jawnej sprzeczności z polityką ukrajinizacyjną, tym bardziej że wielu grekokatolików uważających się za Polaków zaczynało następnie domagać się uwzględnienia prawa do swej identyfikacji narodowej w życiu Kościoła, np. żądając kazań w języku polskim czy po prostu zaprzestania proukraińskiej polityki uprawianej przez wielu duchownych. Nie były rzadkie przypadki, że część takich grekokatolików przechodziła następnie do Kościoła rzymskokatolickiego. Zwalczanie Związku Szlachty Zagrodowej miało miejsce

¹⁸ AAN, UWŁ, sygn. 30, Sprawozdanie sytuacyjne z 18 II 1939 r. za miesiąc styczeń (1939), s. 19–20; G. Wnętrzak, *Działalność proukraińska księży greckokatolickich w Bieszczadach...*, op. cit. s. 287.

¹⁹ Na temat ruchu szlachty zagrodowej zob. J. P. Jarosz, *Akcja repolonizacyjna na terytoriach południowo-wschodnich Rzeczypospolitej*, w: *Polacy i Ukraińcy wczoraj i dziś* (red. B. Grott), Kraków 2002.

przede wszystkim tam, gdzie rozwój tej organizacji przybrał znaczące rozmiary, tj. w południowych, górskich powiatach diecezji przemyskiej, jak np. turczański, drohobycki, samborski, leski czy dobromilski. Do duchownych szczególnie w to zaangażowanych należeli m.in. księża: Bodrowycz z Ulicznego w pow. drohobyckim, Sawka z Gajów w tym samym powiecie, Hura z Torek w powiecie przemyskim, Haśko z Lipy, Wołoszański z Suszycy oraz Federkiewicz z Leszczawy w powiecie dobromilskim, Sołtykiewicz z Jawory w powiecie turczańskim, Sędzik z Drozdowic w powiecie przemyskim. Co ważne, duchowni ci nie szczędzili wyjątkowo brutalnych słów wobec działaczy Związku. Na przykład ks. Sawka określił ich „polskimi czarnymi duszami”, zaś ks. Hura zachęcał swoich wiernych, by ich hasłem wobec Związku Szlachty Zagrodowej było ni mniej ni więcej tylko „kopnij Polaka”. Z kolei ks. Federkiewicz groził swym parafianom nieudzieleniem rozgrzeszenia, jeśli będą należeć do Związku²⁰. O innym incydencie informował organ prasowy Związku Szlachty Zagrodowej, tygodnik „Pobudka”. W Kulczycach Szlacheckich wezwano do umierającego członka ZSZ greckokatolickiego księdza Iwana Koriatowicza. Główną troską księdza było jednak nie tyle rozgrzeszenie umierającego, co skłonienie go, by leżąc na łożu śmierci przekazał ostatnią wolę, aby inni greckokatolicy członkowie ZSZ wycofali się z tej organizacji. W tym celu przybył do chorego z gotowym pismem, na który ten miał wyrazić zgodę. Następnie ks. Koriatowicz odczytał w niedzielę list z ambony, by wywołać większe wrażenie na wiernych.

Przerażający terror nad umierającym człowiekiem, czy bluźniercze wykorzystanie okazji z nadużyciem najświętszych świętości religijnych dla celów «nacji»? [...] Biedny lud słuchając takie rzeczy w miejscu świętym zastanawiał się, czy naprawdę mówi do niego kapłan katolicki, czy agitator ukraiński – kończyła swą relację z wydarzenia „Pobudka”²¹.

W połowie 1938 r. mieszkańców bieszczadzkiej wsi Serednica w pow. leskim zbulwersowało, w jaki sposób miejscowy greckokatolicki proboszcz ks. Salamon potraktował jednego ze swoich wiernych. Parafianin ten za-

²⁰ AAN, UWL sygn. 28, Sprawozdania sytuacyjne miesięczne z życia politycznego polskiego oraz życia społeczno-politycznego mniejszości narodowych: z 15 IV 1938 r. za miesiąc marzec (1938), z 18 VI 1938 za miesiąc maj (1938).

²¹ „Pobudka”, nr 10 z 15 V 1938.

mierzał zmienić obrządek z greckiego na łaciński, co proboszcz odczytał zapewne nie bez słuszności nie tylko jako odejście z jego parafii, ale także jawne zadeklarowanie się wiernego jako Polak. Nie chcąc do tego dopuścić, oświadczył, że taki krok jest zdradą Ukrainy. Kiedy parafianin ów mimo to podtrzymał swą decyzję, proboszcz zaczął mu grozić, twierdząc, że już wkrótce powstanie wolna Ukraina, a on jako zdrajca poniesie wówczas zasłużoną karę. Gdy mimo to wierny pozostał nieugięty w swej decyzji, proboszcz na ambonie podczas niedzielnej liturgii publicznie poinformował wiernych o decyzji parafianina, wymieniając go z imienia i nazwiska. Nie poprzestał jednak na tym, nie omieszkał bowiem dodać, że taki człowiek, gdyby leżał w rowie nie zasługuje nawet na wodę, że to „[...] nie człowiek, to Judasz, który sprzedał Pana Jezusa, to wściekły pies, uciekajcie od niego, bo śmierdzi (sic) wściekłą, to jest plaga narodu ukraińskiego, bo on przeszedł na polskie (sic), to wstyd i hańba dla narodu ukraińskiego”. Innej osobie, która również zmieniała obrządek, oświadczył, że staje się Polakiem, ale już wkrótce zobaczy, jaki los będzie Polaków czekał²².

W jednej z parafii w pow. dobromińskim miejscowy duszpasterz nie tylko, że nie wydał metryki żądającemu zmiany obrządku parafianinowi, ale jeszcze wyzwiał go od psów, które żyją na świętej ukraińskiej ziemi²³. Ksiądz Adrianowicz z Turzego w powiecie turczańskim został wiosną 1939 roku skazany na półtora roku bezwzględnego więzienia m.in. za bicie dzieci członków Szlachty Zagrodowej, próbę ich ukrainizacji oraz odmówienie pochówku dziecka tylko dlatego, że jego rodzice byli członkami Związku²⁴.

W północnej części diecezji przemyskiej Związek Szlachty Zagrodowej rozwijał się zdecydowanie słabiej i nie był dla duchownych greckokatolickich

²² AAN, UWŁ sygn. 28, Sprawozdanie sytuacyjne z 18 VI 1938 r. za miesiąc maj (1938); AAN, MWRiOP, sygn. 930, Wykaz antypaństwowej działalności kleru gr. kat. za maj, czerwiec, lipiec, sierpień 1938 w województwie lwowskim przesłany przez wojewodę lwowskiego do MWRiOP. F. Rzemieniuk, *Stosunek greckokatolickiego duchowieństwa...*, op. cit. s. 229. O działaniach ks. Salomona zob. także P. Przybylski, op.cit. s.113; G. Wnętrzak, *Działalność proukraińska księży greckokatolickich w Bieszczadach...*, op. cit. s. 288–289.

²³ AAN, MWRiOP, Sprawozdanie sytuacyjne miesięczne z życia politycznego polskiego oraz życia społeczno-politycznego mniejszości narodowych z 18 IV 1939 r. za miesiąc marzec (1939).

²⁴ *Kiedy skończy się wroga działalność niektórych księży gr.-kat.?* „Pobudka” z 15 V 1939, nr 10,

pierwszorzędnym problemem, nie oznaczało to jednak, że z ich perspektywy nie było żadnych zagrożeń związanych z wciąganiem ludności greckokatolickiej w organizacje i struktury związane czy kojarzone z polskością. Tak na przykład ks. Badyszyn, proboszcz w Bruśnie w pow. lubaczowskim sprzeciwiał się wstępowaniu grekokatolików do Stronnictwa Ludowego, gdyż była to partia polska. Co więcej zarzucił on swym wiernym, że współpracują z policją, donosząc na nielegalną działalność (zapewne proukraińską) części miejscowej społeczności parafialnej. Podobne zastrzeżenie przeciw przynależności wiernych do polskich ludowców wyrażał ks. Fedyszyn z parafii Bihale w tym samym powiecie²⁵.

Poważnym problemem zauważanym przez władze państwowe i samorządowe na początku 1939 roku stało się separowanie ludności polskiej i rzymskokatolickiej od wspólnego obchodzenia Święta Jordanu (jednego z najważniejszych w grekokatolickim kalendarzu liturgicznym), które było długoletnią tradycją, podtrzymywaną przez duchowieństwo i wiernych obu obrządków. Tymczasem ostatnie przed wybuchem II wojny światowej święta Jordanu w wielu miejscach już tak nie wyglądały, w czym znaczącą rolę odegrał rosnący nacjonalizm Ukraińców i wspierających go kapłanów. Tak na przykład w parafii Tyrawa Wołoska w pow. sanockim miejscowy proboszcz ks. Krupski był niezadowolony z faktu, że część wiernych obrządku grekokatolickiego uważała się za Polaków. Kiedy wierni ci przygotowali ołtarz w polskich barwach narodowych, Krupski ostentacyjnie go nie poświęcił i kazał przygotować drugi, zaś zaskoczonym wiernym oświadczył nie bez złośliwości, że skoro mają ołtarz w biało-czerwone barwy, to powinni go sami sobie poświęcić²⁶.

Duchowni grekokatolicy zabraniali niekiedy swoim parafianom uczęszczania na nabożeństwa i uroczystości rzymskokatolickie. Skandal wywołał wikary w Hrebennem w powiecie rawskim, ks. Stachurski, który oświadczył, że kradzież uważa za mniejszy grzech niż posyłanie dzieci na

²⁵ AAN, UWL sygn. 28, Sprawozdania sytuacyjne miesięczne z życia politycznego polskiego oraz życia społeczno-politycznego mniejszości narodowych: z 16 II 1938 r. za miesiąc styczeń 1938, z 16 III 1938 r. za miesiąc luty (1938).

²⁶ AAN, MWRIOP, sygn. 930, Pismo Urzędu Woj. lwowskiego do MWRIOP z 1 V 1939; F. Rzemieniuk, *Walki polityczne duchowieństwa grekokatolickiego...*, op. cit. s. 143–144; G. Wnętrzak, *Działalność proukraińska księży grekokatolickich w Bieszczadach...*, op. cit. s. 289.

religię rzymskokatolicką nazwaną przez niego „polską”. Grzechem określił również uczęszczanie grekokatolików na msze rzymskokatolickie do pobliskiej kaplicy. Oburzeni tym parafianie napisali list do ordynariusza biskupa Kocyłowskiego z żądaniem odwołania ks. Stachurskiego z parafii, co stało się faktem. W liście tym czytamy m.in.:

We wsi tej nie było nigdy różnic narodowościowych ani obrządkowych [...]. Zapatrywania ks. Stachurskiego grożą przecież niczym innym jak rozbujaniem namiętności narodowych, które dodane do istniejących stosunków moralnych nie mogą wpłynąć na podniesienie dobrej naszej wspólnej religii i wiary świętej, nie wspominając o bezpieczeństwie publicznym i spokoju społecznym²⁷.

Inny duchowny, ks. Płachta, duszpasterz z Miłkowic w powiecie lubaczowskim w sierpniu 1938 nie pozwolił na uczestnictwo swych wiernych w odpuście pobliskiej parafii rzymskokatolickiej, a w szczególności na sypanie kwiatów przez dzieci greckokatolickie podczas procesji eucharystycznej²⁸.

Zdarzali się również duchowni przeczuwający idące zmiany polityczne i nadchodzący konflikt, który w ich nadziejach miał przynieść upadek Polski i powstanie niepodległej Ukrainy. Dążyli oni do pełnej separacji ludności polskiej i ukraińskiej i traktowania tej pierwszej jako niegodnej nawet zwykłych gestów życzliwości i pamięci. W znacznej mierze dotyczyło to separowania dzieci greckokatolickich od rzymskokatolickich w szkołach. Tak na przykład ksiądz Biłyk, proboszcz w Brzuscach w pow. dobromilskim podczas nauki katechezy w szkole w marcu 1938 roku zachęcał dzieci wyznania greckokatolickiego, by nie bawiły się z dziećmi polskimi i „uciekały od nich jak od psów”²⁹. Podobnie duchowni grekokatolicki zareagowali na organizowane na terenach ich parafii półkolonie, które zakładały integrację dzieci polskich i ukraińskich. Wielu duchownych podczas kazań czy innych publicznych wystąpień zabraniało swoim wiernym wysyłania dzieci w obawie przed ich

²⁷ „Polak Grekokatolik” z IV 1938, nr 7–8 oraz z V 1938, nr 9–10.

²⁸ AAN, UWL sygn. 28, Sprawozdanie sytuacyjne miesięczne z życia politycznego polskiego oraz życia społeczno-politycznego mniejszości narodowych z 21 IX 1938 r. za miesiąc sierpień (1938).

²⁹ AAN, UWL sygn. 28, Sprawozdanie sytuacyjne miesięczne z życia politycznego polskiego oraz życia społeczno-politycznego mniejszości narodowych z 18 IV 1938 r. za miesiąc marzec (1938).

polonizacją przez nauczycieli, kierownictwa kolonii czy polskich rówieśników. Należeli do nich m.in. księża: Sanocki z parafii Jawor, Hoszko z Hordyni (pow. samborski), Męciński z Waniowa (pow. Sokal). Jeszcze dalej poszedł duszpasterz z bieszczadzkiej Wetliny ks. Buczko, który na lekcjach katechezy uczył dzieci nie tylko hymnu Ukrainy, ale także pieśni antypolskich. W akcji tej ksiądz Buczko ściśle współpracował z lokalnym nauczycielem, który był ukraińskim nacjonalistą³⁰.

Zdarzały się także przypadki wzywania do nie wchodzenia w związki małżeńskie z ludnością rzymskokatolicką i polską. Do takiej postawy nawoływał w maju 1938 roku ks. Handzowaty z parafii Drahomyśl w powiecie jaworowskim czy też w styczniu 1939 roku ks. Hnat z parafii Lubycza Królewska w powiecie rawskim³¹. Jeszcze dalej poszedł ks. Sawczyn w Ułazowie w pow. lubaczowskim. Gdy jedna z jego parafianek miała wyjść za mąż za Polaka, Sawczyn zaoferował narzeczonemu pewną sumę pieniędzy byleby tylko nie ożenił się z grekokatoliczką i nie doprowadził do jej spolonizowania³². Ksiądz Szczęśniak z Nowego Miasta w powiecie dobromilskim zabronił komunijnym dzieciom mówienia w języku polskim. Do ostateczności posunął się natomiast w połowie 1938 roku, gdy oburzony konfliktem pomiędzy polskim politykiem posłem Wojciechowskim z arcybiskupem Szeptyckim miał rzekomo nałożyć klątwę na cały naród polski³³. Ksiądz ze Stubna w pow. przemyskim Stefan Kaczmarczyk odmówił przyjęcia intencji mszy od pa-

³⁰ Archiwum Straży Granicznej (dalej: ASG), Wschodniomałopolski Inspektorat Okręgowy Straży Granicznej 1935–1939 (dalej: WMIOG), sygn. 6, Meldunek sytuacyjny nr 4/38 z 14 V 1938 za czas 1–30 kwietnia (1938); L. Kulińska, op.cit. s. 530–531.

³¹ AAN, UWL, sygn. 28, Sprawozdanie sytuacyjne miesięczne z życia politycznego polskiego oraz życia społeczno-politycznego mniejszości narodowych z 18 VI 1938 r. za miesiąc maj (1938), sygn. 30, Sprawozdanie sytuacyjne miesięczne z życia politycznego polskiego oraz życia społeczno-politycznego mniejszości narodowych z 18 II 1939 r. za miesiąc luty (1939).

³² AAN, UWL, sygn. 30, Sprawozdanie sytuacyjne miesięczne z życia politycznego polskiego oraz życia społeczno-politycznego mniejszości narodowych z 17 VIII 1938 r. za lipiec (1938).

³³ AAN, MWRiOP, sygn. 930, Wykaz antypaństwowej działalności kleru gr. kat. za maj, czerwiec, lipiec, sierpień 1938 w województwie lwowskim przesłany przez wojewodę lwowskiego do MWRiOP. Jak zauważał w raporcie wojewoda, wspomniane czyny ks. Szczęśniaka są trudne do udowodnienia. F. Rzemieniuk, *Stosunek grekokatolickiego duchowieństwa...*, op. cit. s. 229.

rafianki, tylko dlatego, że wyszła za mąż za Polaka, zaś parafianom, którzy w wyborach gromadzkich głosowali na Polaków odmawiał rozgrzeszenia przy spowiedzi³⁴. W lutym 1939 r. ksiądz Pyziur w jednej z parafii w powiecie lubaczowskim odmówił wysłuchania spowiedzi umierającej Polce, do której nie był w stanie ze względu na odległość dotrzeć ksiądz rzymskokatolicki. Kiedy ten ostatni przybył do chorej, ta już umarła³⁵. Dodajmy przy tym, że przynajmniej jeden podobny przypadek zdarzył się w tym czasie także w innej parafii greckokatolickiej Małopolski Wschodniej³⁶.

Jednocześnie duchowni greckokatolicy robili wiele, by skłaniać wiernych rzymskokatolickich do przejścia na obrządek greckokatolicki i w ten sposób pozyskiwać ich dla idei ukraińskiej. Dość powszechnym zjawiskiem stało się fałszowanie metryk parafialnych i w ten sposób sztuczne powiększanie szeregów grekokatolików. Zjawisko to było nazywane „kradzieżą dusz”³⁷. Było to możliwe zwłaszcza w sytuacjach zawarcia małżeństwa mieszanego lub też chrzczenia dziecka rzymskokatolickiego w cerkwi greckokatolickiej, co było powszechną praktyką na terenach, gdzie brakowało świątyni rzymskokatolickich lub były one odległe od miejsca zamieszkania parafian. Fałszowanie metryk było ścigane przez prawo i uważane za groźne dla bezpieczeństwa państwa. Śledztwa lub kary za taką działalność nakładane były w latach 1938–1939 między innymi na księży: Szczęśniaka w Nowym Mieście w powiecie dobromilskim, Maciuraka ze Stupnicy w powiecie samborskim,

³⁴ *Smutne – ale prawdziwe!* „Pobudka” z 15 IV 1939, nr 8,

³⁵ AAN, UWL, sygn. 30, Sprawozdanie sytuacyjne miesięczne z życia politycznego polskiego oraz życia społeczno-politycznego mniejszości narodowych z 18 III 1939 r. za luty (1939).

³⁶ AAN, Urz. Woj. Tarnopolski, sygn. 32, Sprawozdanie sytuacyjne miesięczne z życia politycznego polskiego oraz życia społeczno-politycznego mniejszości narodowych nr 12 za grudzień 1938 roku. Tak na przykład w Woli Gołuchowskiej w pow. podhajeckim proboszcz greckokatolicki mimo prośb rodziny nie wyspowiadał umierającego rzymskiego katolika, żonatego z grekokatoliczką, mimo że na terenie jego parafii nie było księdza obrządku łacińskiego. Następnie nie pozwolił na liturgię pogrzebową w cerkwi. Kapłan ów twierdził, że na wyspowiadanie katolika... potrzebuje zgody proboszcza parafii łacińskiej, który w tym czasie przebywał w Podhajcach. W efekcie konający zmarł nie wyspowiadawszy się.

³⁷ Na temat tzw. „kradzieży dusz” zob.: S. Nabywaniec, *Relacje między obrządkami łacińskim i grekokatolickim oraz problem rutenizacji i uniatyzacji w kontekście tak zwanej „kradzieży dusz”*, „Polska–Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa”, t. 4, 1998; A. Krochmal, op. cit. s. 75 i n; Z. Konieczny, *Stosunki polsko-ukraińskie...*, op. cit. s. 18–19.

Stefaniszyzna z Umieńca czy też Ilnickiego z Błażowa w pow. samborskim, Harasyrna ze Szczerca w pow. rawskim i wielu innych. Ostatni z kapłanów był bohaterem incydentu, jaki wydarzył się w lutym 1939 r. Nie chciał on wydać metryki chrztu jednego ze swych uczniów, który został ochrzczony, co prawda w cerkwi, ale był obrządku rzymskokatolickiego. Ksiądz Harasym zmuszał chłopca, by chodził na lekcje religii w obrządku greckokatolickim, co było naruszeniem woli rodziców. Gdy pewnego dnia ks. Harasym zatrzymał kolejny raz chłopca na lekcji religii, wówczas:

Powiadomiony o tym ojciec wszedł do sali szkolnej, by chłopca wyprowadzić. Wówczas przystąpił doń ks. Harasym i odciągając chłopca za drugą rękę pchnął ojca z taką siłą, że drzwi wyleciały z zawiasów. Chłopiec pozostał na lekcji religii. Tego samego dnia (na) żądanie ojca wydania metryki, oświadczył ks. Harasym, że metryki nie wyda³⁸.

Walka ze śladami polskości w Kościele greckokatolickim, zachowanymi jeszcze mimo systematycznej polityki ukraiinizacyjnej, nie ominęła nawet dziedzictwa materialnego. I tak znany działacz ukraiński ks. Bugiera z parafii Buków w powiecie samborskim usunął z zabytkowego obrazu w cerkwi napis w języku polskim. Wspominany już wcześniej ks. Federkiewicz z parafii Leszczawa w powiecie dobromilskim również postanowił usunąć polskie napisy w cerkwi, wykorzystując jako pretekst prowadzony w świątyni remont³⁹.

Najpoważniejszą jednak formą działalności duchownych obrządku greckiego odnotowywaną przez polskie władze była działalność polityczna, często mająca charakter wprost działalności antypaństwowej. Dość często praktyką było okazywanie lekceważenia i pogardy władzom państwowym i samorządowym czy też wszelkim instytucjom, które uosabiały władzę polską nad ziemiami, uważanymi przez Ukraińców za ich obszary. Na przykład na początku 1938 r. ks. Badan z Zawadki w pow. turczańskim odmówił od-

³⁸ AAN, UWL, sygn. 30, Sprawozdanie sytuacyjne miesięczne z życia politycznego polskiego oraz życia społeczno-politycznego mniejszości narodowych z 18 III 1939 r. za luty (1939).

³⁹ AAN, UWL, sygn. 28, Sprawozdania sytuacyjne miesięczne z życia politycznego polskiego oraz życia społeczno-politycznego mniejszości narodowych: z 18 IV 1938 r. za marzec (1938), z 17 XII 1938 za listopad (1938).

prawienia mszy świętej za duszę Józefa Piłsudskiego. W maju tegoż roku, w czasie przypadającej rocznicy śmierci marszałka zakazał swojej służbie liturgicznej bicia w dzwony, które miało upamiętnić to wydarzenie. Również w maju w czasie obchodów święta uchwalenia konstytucji ks. Łopaczak z parafii Komarniki w pow. turczańskim zakazał kategorycznie śpiewania pieśni patriotycznych w cerkwi⁴⁰. Dodać należy przy tym, że powszechną praktyką było śpiewanie pieśni patriotycznych ukraińskich, wprowadzonych do cerkwi po 1918 roku⁴¹.

Formą demonstracji politycznej było uroczyste odprawianie panachid (nabożeństw żałobnych) za dusze wybitnych Ukraińców, w tym walczących przeciwko państwu polskiemu dowódców i żołnierzy Ukraińskiej Armii Halickiej. W kwietniu 1938 roku taką uroczystość urządził proboszcz z Dachnowa w pow. lubaczowskim ksiądz Czerkawski. Podczas uroczystości niesione były przez małe dzieci wieńce splecione w formę tryzuba oraz Chrystusowej korony cierniowej, symbolizującą umęczoną przez Polaków Ukrainę⁴².

Nie było rzadkością odprawianie panachid po tragicznej śmierci Jewhena Konowalca. W samym czerwcu 1938 takie panachidy odprawiano w kilkudziesięciu cerkwiach na terenie diecezji przemyskiej. Niektórzy księża posuwali się jednak dalej. Ksiądz Krusko z Romanowa w pow. lwowskim wyraził żal, że Konowalec nie zginął jak przystało na bohatera z rąk Polaków czy Rosjan, ale ukraińskiego zdrajcy. W Mokrzanach w pow. samborskim miejscowy duszpasterz ogłosił w swej parafii miesiąc żałoby po zabitym

⁴⁰ AAN, MWRiOP, sygn. 930, Wykaz antypaństwowej działalności kleru gr. kat. za maj, czerwiec, lipiec, sierpień 1938 w województwie lwowskim przesłany przez wojewodę lwowskiego do MWRiOP; F. Rzemieniuk, *Stosunek greckokatolickiego duchowieństwa...*, op. cit. s. 234–235. O tych wydarzeniach pisała też „Pobudka” z 1 VI 1938, nr 11, „Każda bezczelność musi mieć granice!”

⁴¹ Do takich pieśni należał utwór „Boże Welykij Jedynj, naszu Ukrainu chranj”, co wywoływało niezadowolenie, a nawet protesty ze strony tej części wiernych greckokatolickich, która się z ukraińskością nie utożsamiała. Por. AAN, Ministerstwo Spraw Wewnętrznych (dalej MSW), sygn. 945, *Kwestja mniejszościowa oraz rola i metody opozycji mniejszościowej w odrodzonej Polsce* (oprac. M. Baczyński, poseł na Sejm RP).

⁴² AAN, UWL, sygn. 27, Sprawozdanie ze stanu bezpieczeństwa z 16 V 1938 za miesiąc kwiecień (1938), Załącznik nr 10 Kronika wystąpień UWU-OUN lub wydarzeń pozostających w związku z akcją UWU-OUN.

przywódcy OUN, zaś ks. Hospodarewski w parafii Lacko w pow. drohobyckim zarządził cztery dni żałoby⁴³.

Nie brakowało także sytuacji, w których żałobne nabożeństwa były odprawiane za terrorystów z szeregów OUN, którzy za swą działalność zostali skazani i straceni przez państwo polskie, jak Danyłyszyn i Biłas. W samym powiecie drohobyckim panachidy takie odprawiono w grudniu 1938 r. w cerkwiach w Truskawcu, Medenicach czy Rabowyczach⁴⁴.

Stałym motywem niektórych duszpasterzy było formowanie przekazu, że Polska była odwiecznym wrogiem Ukraińców, uniemożliwiającym im rozwój i samodzielność polityczną. W lipcu 1938 znany ukraiński nacjonalista ks. Huk z Iskani będący na odpuście w sąsiedniej Krzywcy k. Przemysła stwierdził, że Polacy prześladują Ukraińców, m.in. poprzez zamykanie ich do więzień. W tym samym miesiącu, w Ilniku w pow. turczańskim ks. Łopuszański określił obecność państwa polskiego w Małopolsce Wschodniej pięćsetletnią niewolą⁴⁵. W podobne tony uderzał dwa miesiące później ks. Hoszko z Hordyni w pow. samborskim. Pretekstu do takiej narracji dostarczyło burzenie cerkwi prawosławnych na terenie Chełmszczyzny wiosną 1938 roku. Sprawę tę w duchu wrogim Polakom i podkreślania jedności narodu ukraińskiego podejmowali liczni duszpasterze greckokatolicy, m.in. ks. Wołoszyński z Suszycy w pow. dobromilskim czy też Kuk z Turynki k. Żółkwi⁴⁶.

Stopniowo zaczynały się coraz silniejsze wystąpienie przeciw państwu polskiemu. W sierpniu 1938 roku proboszcz w Kornalowicach k. Sambora ks. Kuzycz podczas nabożeństwa stwierdził, że polska władza nie ma żadnych

⁴³ AAN, UWL, sygn. 27, Sprawozdanie ze stanu bezpieczeństwa z 16 VII 1938 za miesiąc czerwiec (1938), Załącznik nr 10 Kronika wystąpień UWU-OUN lub wydarzeń pozostających w związku z akcją UWU-OUN.

⁴⁴ AAN, UWL, sygn. 27, Sprawozdanie ze stanu bezpieczeństwa z 16 XII 1938 za miesiąc listopad (1938), Załącznik nr 10 Kronika wystąpień UWU-OUN lub wydarzeń pozostających w związku z akcją UWU-OUN.

⁴⁵ AAN, UWL, sygn. 28, Sprawozdanie sytuacyjne miesięczne z życia politycznego polskiego oraz życia społeczno-politycznego mniejszości narodowych z 17 VIII 1938 r. za lipiec (1938).

⁴⁶ AAN, UWL, sygn. 28, Sprawozdania sytuacyjne miesięczne z życia politycznego polskiego oraz życia społeczno-politycznego mniejszości narodowych: z 21 IX 1938 r. za sierpień (1938), z 20 X za październik (1938).

praw rozkazywać Ukraińcom na ich ziemi, zaś tamtejszego starostę i inne polskie władzy wezwał, by zamiast budowania polskości zajęły się raczej naprawą dróg i mostów, które znajdowały się w lichym stanie⁴⁷. W październiku tego roku ks. Hurko z Butli w powiecie turczańskim posunął się nawet do tego, że osobiście zrywał ogłoszenia urzędowe wywieszane na terenie jego parafii przez władze powiatowe. Dotyczyły one m.in. rejestru poborowych oraz wyborów do Senatu⁴⁸. U jego sąsiada ks. Sołtykiewicza we wsi Butelka Wyżna znaleziono znieważone godło polskie (zapewne zerwane z jakiegoś urzędu), które znajdowało się w plebańskiej toalecie⁴⁹.

Sytuacja zaczęła się zaostrzać we wrześniu 1938 roku, tuż przed konferencją monachijską i rozbiorem Czechosłowacji, kiedy w wielu miejscach obchodzono święto 950-lecia chrztu Rusi. W Starzawie w pow. mościskim ks. Kaczmarczyk ze Stubna, wygłaszał gościnne kazanie, w którym oświadczył, że ziemia halicka jest ziemią ukraińską i wezwał wiernych, by jej nie zdradzili. Jeszcze dalej posunął się ks. Bławacki na uroczystościach w Uhnowie w powiecie rawskim, który stwierdził, że nadchodzi czas, kiedy będzie można wypędzać Polaków z Małopolski Wschodniej. Co ważne, na uroczystościach był obecny biskup przemyski pomocniczy Grzegorz Łakota, który nie zareagował w żaden sposób na słowa księdza z jego eparchii⁵⁰.

Na wykorzystanie święta Chrztu Rusi do agitacji politycznej, a nawet podważania przynależności Małopolski Wschodniej do państwa polskiego zwrócono także uwagę w raportach Straży Granicznej. Tak na przykład ks. Terlecki z bieszczadzkiej parafii Caryńskie nawoływał w kazaniu w sąsied-

⁴⁷ AAN, UWL, sygn. 28, Sprawozdanie sytuacyjne miesięczne z życia politycznego polskiego oraz życia społeczno-politycznego mniejszości narodowych z 21 IX 1938 r. za sierpień (1938).

⁴⁸ AAN, UWL, sygn. 28, Sprawozdanie sytuacyjne miesięczne z życia politycznego polskiego oraz życia społeczno-politycznego mniejszości narodowych z 19 XI 1938 r. za październik (1938). L. Kulińska, *Antypolska działalność duchowieństwa greckokatolickiego...*, op. cit. s. 59.

⁴⁹ ASG, WMIOG, sygn. 6, Meldunek sytuacyjny nr 11/38 z 15 XII 1938 za czas 1–30 listopada (1938); L. Kulińska, *Działalność terrorystyczna...*, op. cit. s. 528; Taż, *Antypolska działalność duchowieństwa greckokatolickiego...*, op. cit. s. 59.

⁵⁰ AAN, UWL, sygn. 28, Sprawozdanie sytuacyjne miesięczne z życia politycznego polskiego oraz życia społeczno-politycznego mniejszości narodowych z 20 X 1938 r. za wrzesień (1938).

nich Berehach Górnych, by lud greckokatolicki wytrwał w swej wierze, dzięki której zachowana jest tożsamość ukraińska, bez której ulegliby wrogom i staliby się Polakami. Nie poprzestał jednak na tym, ale jak pisano w raporcie Wschodniomałopolskiego Inspektoratu Okręgowego Straży Granicznej za sierpień 1938 roku: „(...) przytoczył przykład, jak w pewnej miejscowości bito 12-letniego chłopca, za to, że nie chciał wyrzec się obrządku greckiego, do tego stopnia, że chłopiec ten umarł, a kości jego rozniosły po polach wilki i inne dzikie zwierzęta”⁵¹.

W sąsiednim powiecie turczańskim w miejscowości Husne Wyzne ks. Hurko przy okazji poświęcenia krzyża, na którym wryto ukraiński tryzub, wezwał grekokatolików do modlitw o wyzwolenie narodu ukraińskiego spod polskiej okupacji. Kapłan ten podobne wezwania głosił także podczas wizyty w sąsiedniej wsi Butelka Niżna. Krzyże z okazji Chrztu Rusi ustawiono także w dalszych bieszczadzkich miejscowościach, takich jak Maniów, Szerbanówka, Balnica. Krzyż w tej ostatniej miejscowości został postawiony nielegalnie przez miejscowego duszpasterza ks. Jurczyka. Co charakterystyczne, miejscowa ludność odebrała przebieg i formę obchodów Chrztu Rusi jako dowód słabości państwa polskiego, które tym obchodom przez swoje agendy w żaden efektywny sposób się nie przeciwstawiło⁵².

Rozbiór Czechosłowacji w wyniku traktatu monachijskiego i pierwszego arbitrażu wiedeńskiego oraz uzyskanie przez Ruś Podkarpacką autonomii w ramach resztówki czechosłowackiej państwowości wywołały entuzjazm społeczeństwa ukraińskiego i jej liderów, nie wyłączając duchownych grekokatolickich. Powszechnie traktowano autonomiczną Ruś jako załączek przyszłego państwa ukraińskiego, swoisty Piemont, który z jednej strony jest zapowiedzią nowych, lepszych czasów i oznaką kruszenia się ładu wersalskiego, z drugiej jako twór, który wymaga bezwarunkowego wsparcia przez wszystkich ukraińskich patriotów w sytuacji zagrożenia ze strony ościennych państw, w szczególności Węgier.

W październiku 1938 roku w podziemiach nowo zbudowanej cerkwi o. bazylianów w Przemyślu na tzw. Zasanu rozpoczęło się wielkie zgro-

⁵¹ ASG, WMIOSG, sygn.6, Meldunek sytuacyjny nr 9/38 z 14 IX 1938 czas 1–31 sierpnia (1938).

⁵² ASG, WMIOSG, sygn.6, Meldunek sytuacyjny nr 10/38 z 14 XI 1938 czas 1–31 października (1938), L. Kulińska, *Działalność terrorystyczna i sabotażowa...*, op. cit. s. 532; Taż, *Antypolska działalność duchowieństwa greckokatolickiego...*, op. cit. s. 64–65.

madzenie Ukraińców (w liczbie około 500, z których znaczna część była uzbrojona w kastety, kije, pałki i kamienie), które zmieniło się w nielegalną demonstrację ulicami miasta. Doszło do starć z policją, w których kilku policjantów zostało rannych wskutek obrzucenia ich kamieniami. Obrzucony nimi został także pomnik Orłąt Przemyskich na pl. Konstytucji. Choć w relacji nie ma wzmianki o udziale duchownych w samej manifestacji, to sama organizacja zgromadzenia na terenie klasztoru jest wymowna⁵³.

Nie brakowało duchownych jawnie występujących w sprawie konieczności wsparcia dla Rusi Podkarpackiej. Na przykład ksiądz Sklepkowicz z parafii Zameczek koło Żółkwi głosił, że wolność Zakarpacia już stała się ciałem, a teraz konieczne jest odrodzenie wielkiej Ukrainy. W połowie października kapłan z Butelki Niżnej ks. Mulkiwicz na kazaniu, wzywając swych wiernych do udania się na zgromadzenie ukraińskie do powiatowej Turki, zaznaczył, że dla sprawy ukraińskiej nadchodzą wielkie dni, gdyż już wkrótce będą mieć oni własne państwo⁵⁴. W listopadzie 1938 roku proboszcz w Brzegach w pow. Leskim ks. Terlecki oświadczył na kazaniu, że Polska długo niszczyła Ukrainę, ale czas ten dobiega końca, gdyż już wkrótce powstanie niepodległa Ukraina. W tym samym miesiącu ks. Hrynyk z parafii Husaków koło Mościsk powiedział na kazaniu, że już wkrótce naród ukraiński otrzyma swego Mojżesza, który poprowadzi go do wolności z rąk polskich. Zaapelował przy tym, by nikt z Ukraińców nie zdradził swego narodu, a także by nie obawiać się władz polskich, gdyż nawet jeżeli spadną na Ukraińców represje, to Polacy nie są w stanie wszystkich powywieszać i rozstrzelać⁵⁵. W tym samym miesiącu z okazji rocznicy Chrztu Rusi ksiądz Roman Antoniewicz z parafii Turze w pow. turczańskim nakazał codziennie bić w dzwony trzy razy aż powstanie niepodległa Ukraina. Dzwonienie takie miało miejsce,

⁵³ AAN, UWL, sygn. 27. Sprawozdanie ze stanu bezpieczeństwa z 19 XI 1938 za miesiąc październik (1938), Załącznik nr 10 Kronika wystąpień UWU-OUN lub wydarzeń pozostających w związku z akcją UWU-OUN. O zajściach zob. także „Ziemia Przemyska” z 22 X 1938, nr 41.

⁵⁴ ASG, WMIOG, sygn.6, Meldunek sytuacyjny z 14 XI 1938 za czas 1–31 października (1938); L. Kulińska, *Działalność terrorystyczna...*, op. cit. s. 532; Taż, *Antypolska działalność duchowieństwa greckokatolickiego...*, op. cit. s. 64.

⁵⁵ AAN, UWL, sygn. 28, Sprawozdanie sytuacyjne miesięczne z życia politycznego polskiego oraz życia społeczno-politycznego mniejszości narodowych z 18 XII 1938 r. za listopad (1938).

dopóki w grudniu tegoż roku nie zainteresowała się nim policja i prokurator w Samborze⁵⁶.

Pewność duchownych ukraińskich, że zbliża się wyzwolenie z rąk polskich, wzrosła jeszcze bardziej na początku 1939 roku. Wielu duchownych wprost głosiło, że w ciągu roku na terenie Małopolski Wschodniej będzie już istnieć państwo ukraińskie. Takie opinie głosili w pierwszych miesiącach 1939 poza znanym już nam ks. Hrynykiem z Husakowa (który wprost nawoływał, by lekceważyć władze polskie, bo za chwilę i tak ich już nie będzie) m.in. księża: Zacharasiewicz z Podolców w powiecie rudeckim, Bachiwski z Korczmina k. Rawy Ruskiej czy Stochmański ze Szczytkowa w powiecie sokalskim. Wielu duchownych modliło się za przywódcę Ukrainy Karpackiej ks. Wołoszyna i wzywało, by udzielić mu wsparcia nie tylko duchowego, ale i finansowego, zbierając na te cele datki w czasie cerkiewnych uroczystości.

Byli i tacy duchowni, którzy zaczęli późną jesienią organizować zbrojną pomoc na rzecz Ukrainy Karpackiej. Dotyczyło to przede wszystkim duchownych z graniczących z Rusią Podkarpacką powiatów, jak turczański czy leski. Zajmował się tym m.in. ks. Daniłow z bieszczadzkiej parafii Smerek, który podobno miał nawet planować objęcie samodzielnego dowództwa nad oddziałem partyzanckim na Rusi Podkarpackiej⁵⁷. Na początku stycznia 1939 roku został przez władze polski zatrzymany ks. Buczko z Kalnicy w Bieszczadach pod zarzutem werbowania ochotników do armii ukraińskiej, mającej walczyć w obronie Ukrainy Karpackiej, niemniej zarzutu tego podejrzanemu nie udowodniono. W sąsiedniej parafii Solinka zajmował się tym procederem ks. Skab, który w efekcie został przez władze polskie wysiedlony z pasa granicznego⁵⁸. Na uroczystościach w Berehach Górnych pod koniec listopada 1938 roku z udziałem ks. Terleckiego (który wygłosił nacjonalistyczne kazanie) inny obecny tam duszpasterz, również wyżej wspomniany ks. Daniłow miał się wyrazić, że już 500 osób poszło na Ruś Podkarpacką i dzięki temu wkrótce powstanie niepodległa Ukraina⁵⁹. W końcu listopada

⁵⁶ AAN, UWL, sygn. 33, Meldunek doraźny nr 309 Wydziału Społeczno-Politycznego z 24 XII 1938.

⁵⁷ L. Kulińska, *Działalność terrorystyczna...*, op. cit. s. 528.

⁵⁸ P. Przybyłski, op. cit. s. 112.

⁵⁹ ASG, WMIOŚG, sygn. 6, Meldunek sytuacyjny z 15 XII 1938 za czas 1–30 listopada (1938), L. Kulińska, *Działalność terrorystyczna...*, op. cit. s. 533. Warto zauważyć, że we wspomnianym kazaniu ks. Terlecki oświadczył m.in., że Ukraina była, jest i będzie, naród

1938 na plebanii greckokatolickiej w Berehach Górnych w pow. leskim policja z sąsiednich Stuposian zatrzymała działaczkę ukraińską Olgę Kiczun, która kilka dni wcześniej werbowała w sąsiednich wsiach młodych Ukraińców do legionu walczącego na Rusi Podkarpackiej. Udało się jej zwerbować kilka osób, które zostały przerzucone przez górską granicę z Czechosłowacją, dalszy przerzut był w przygotowaniu. Trudno przypuszczać, by cała akcja odbyła się bez wiedzy i zgody miejscowego duszpasterza ks. Jarosiewicza⁶⁰. Działalność tego typu była prowadzona w całym pasie granicznym z Rusią Podkarpacką, także na terenie diecezji i województwa stanisławowskiego⁶¹.

W raportach, szczególnie miesięcznych wojewody lwowskiego znajdują się także nieliczne wzmianki dotyczące takich postaw duchownych greckokatolickich, które pod pewnymi warunkami mogły być uważane za przejawy lojalności wobec państwa polskiego w czasie, gdy gromadziły się nad nim czarne chmury zagrożenia z zachodu i wschodu. Łącznie dotyczą one kilkunastu duchownych z terenu diecezji przemyskiej. Trzeba przy tym pamiętać, że postawy te często były motywowane antyukraińskim nastawieniem konkretnego duchownego, z reguły zwolennika ruchu staroruskiego. Należały do nich odmowy odprawiania nabożeństw w intencji ukraińskich bohaterów narodowych, jak żołnierzy UHA. Taka sytuacja miała np. miejsce w lutym 1938 roku w Birczy, gdzie miejscowy duszpasterz ks. Wołoszyn odmówił odprawienia mszy świętej w intencji ukraińskich żołnierzy walczących w bitwie pod Krutami. O jego antyukraińskim nastawieniu mogło świadczyć także to, że zwalczał tamtejszy oddział Proświty. W tym samym miesiącu proboszcz Podłuski we wsi Lubienie w pow. jaworowskim kategorycznie zabronił śpiewania w cerkwi pieśni ukraińskich, nie kryjąc przy tym, że robi tak ze względu na swoje starorusińskie poglądy⁶². Kilka miesięcy później ukraińskich

i ziemia ukraińska przetrwały, a Ukraińcy nie mogą się obawiać prześladowań. „My Ukraińcy trzymajmy się wspólnie, a chociażby cię człowieku ogniem przypiekali, ażeby ci nawet szpilki w piersi wbijali [...] zawsze mów, że jesteś i będziesz Ukraińcem”.

⁶⁰ AAN, UWŁ, sygn. 33, Meldunek doraźny nr 296 Wydziału Społeczno-Politycznego z 3 XII 1938.

⁶¹ Przykłady takie przytacza m.in. F. Rzemieniuk, *Walki polityczne duchowieństwa greckokatolickiego...*, op. cit. s. 58 i n.

⁶² AAN, UWŁ, sygn. 28, Sprawozdanie sytuacyjne miesięczne z życia politycznego polskiego oraz życia społeczno-politycznego mniejszości narodowych z 16 III 1938 r. za luty (1938).

pieśni zabronił śpiewać w parafii w Bonowie w pow. jaworowskim ks. Roman Kruszyński. Co ważne, w związku z tą postawą, spotkał się z pogrozkami ze strony własnych proukraińsko nastawionych parafian, o czym zresztą kapłan poinformował pobliski posterunek policji⁶³. Duchowny ten konsekwentnie potępiał nacjonalizm ukraiński także w czasie II wojny światowej, co przypłacił życiem, zamordowany przez ukraińskich nacjonalistów⁶⁴. Późną wiosną w jednej ze wsi w pow. sokalskim miały się odbyć misje prowadzone przez ojców bazylianów z sąsiedniej Żółkwi. Kiedy jednak przybywszy na miejsce, zauważyli, że parafianie przyozdobili cerkiew w żółto-niebieskie narodowe barwy ukraińskie, odmówili przeprowadzenia rekolekcji, motywując to tym, że działalność ewangelizacyjna ma charakter pasterski, a nie polityczny⁶⁵.

Postawy jednoznacznie propolskie zdarzały się wyjątkowo rzadko. Warto jednak je odnotować. Wspomniani wyżej bazylianie z Żółkwi w styczniu 1939 roku podczas mszy świętej w tamtejszym monasterze zgodzili się na odśpiewanie polskich pieśni, w tym jednoznacznie kojarzącej się patriotycznie „Boże, coś Polskę”. Należy dodać w tym miejscu, że miejscowi nacjonałiści postanowili zakonników ukarać, wybijając w zemście wszystkie szyby w klasztorze⁶⁶. Podobna sytuacja nastąpiła w parafii Schodnica w lutym 1939. Miejscowy proboszcz ks. Maruszczak zgodził się na odprawienie panachidy za duszę Józefa Piłsudskiego, wywołał tym jednak wielkie

⁶³ AAN, UWL, sygn. 28, Sprawozdanie sytuacyjne miesięczne z życia politycznego polskiego oraz życia społeczno-politycznego mniejszości narodowych z 21 IX 1938 r. za sierpień (1938).

⁶⁴ Ksiądz Kruszyński nie urządził popularnego po upadku Polski tzw. „pogrzebu Polski”, odmówił modlitwy nad grobem jednego z zabitych bojowników UPA, a w końcu potępił mord dokonany na Polakach przez upowców na osobie ks. rzym.-kat. Albina Barnasia i kilku innych Polaków z terenu rzymskokatolickiej parafii Szutowa. Był nazywany przyjacielem Polaków. W efekcie został również zamordowany przez UPA w marcu 1944. Por. W. Piętoski, op.cit., s. 198–199, s. 341; S. Nabywaniec, *Losy księży greckokatolickich...*, op. cit., s.123; D. K. Markowski, *W cieniu Wołynia. „Antypolska akcja” OUN i UPA w Galicji Wschodniej 1943–1945*, Kraków 2023, s. 389.

⁶⁵ AAN, UWL, sygn. 28, Sprawozdanie sytuacyjne miesięczne z życia politycznego polskiego oraz życia społeczno-politycznego mniejszości narodowych z 18 VI 1938 r. za maj (1938).

⁶⁶ AAN, UWL, sygn. 30, Sprawozdanie sytuacyjne miesięczne z życia politycznego polskiego oraz życia społeczno-politycznego mniejszości narodowych z 18 II 1939 r. za styczeń (1939).

oburzenie swoich parafian, którzy ostentacyjnie wyszli z cerkwi⁶⁷. Jednym z przykładów propolskiej postawy była także działalność ks. Dobrzańskiego z parafii Górzanka w pow. leskim. Czuł się on Polakiem i należał do aktywnych działaczy tamtejszego Związku Szlachty Zagrodowej. Taka postawa, rzecz jasna, nie mogła być zbyt długo tolerowana przez jednoznacznie ukraińskie władze diecezji i by przerwać zaangażowanie górzańskiego proboszcza w prace polskiej organizacji ksiądz Dobrzański został przeniesiony w inne miejsce⁶⁸.

Dodajmy, że usuwanie duchownego z parafii ze względu na poglądy polityczne nie było w diecezji przemyskiej niczym niezwykłym. Na przykład w Lutowiskach spotkało to ks. Łozińskiego, a powodem był fakt, że duchowny (przynajmniej według donosu, który sporządził na niego własny proboszcz, ks. Chomko) nie pracował nad uświadomieniem parafian w duchu ukraińskim⁶⁹. Innym przykładem lojalnego wobec państwa duchownego, prześladowanego przez nacjonalistyczne ukraińskie otoczenie był ks. Jan Stojałowski, emerytowany proboszcz z Jawory koło Turki, który był bratem Stanisława, zmarłego w 1911 roku znanego polskiego działacza społecznego i narodowego, również duchownego. Greckokatolicki proboszcz w Jaworze karał ks. Jana Stojałowskiego w ten sposób, że zabierał mu wszelkie dochody, więc ksiądz prosił o pomoc w postaci uposażenia samego prezydenta Mościckiego⁷⁰. Wiosną 1939 roku w czasie wielkanocnym we wsi Krynica koło Drohobycza ks. Karol Jermy wygłosił rekolekcje oraz kazanie w języku polskim. Jak podkreślało pismo „Greckokatolik Polak”, był to pierwszy taki przypadek w całym roku w Małopolsce Wschodniej: „Wywołało to tak wielki zapal zebranych, że dla zadokumentowania swego polskiego poczucia

⁶⁷ AAN, UWL, sygn. 30, Sprawozdanie sytuacyjne miesięczne z życia politycznego polskiego oraz życia społeczno-politycznego mniejszości narodowych z 18 IV 1939 r. za marzec (1939).

⁶⁸ AAN, UWL, sygn. 28, Sprawozdanie sytuacyjne miesięczne z życia politycznego polskiego oraz życia społeczno-politycznego mniejszości narodowych z 17 XII 1938 r. za listopad (1938).

⁶⁹ AAN, UWL, sygn. 30, Sprawozdanie sytuacyjne miesięczne z życia politycznego polskiego oraz życia społeczno-politycznego mniejszości narodowych z 18 II 1939 r. za styczeń (1939); G. Wnętrzak, *Działalność proukraińska księży greckokatolickich w Bieszczadach...*, op. cit. s. 286.

⁷⁰ T. Jagmin, *Polacy grekokatolicy na Ziemi Czerwieńskiej*, Lwów 1939, s. 20.

narodowego odśpiewali wszyscy po Służbie Bożej *Boże coś Polskę* – pisano w gazecie⁷¹.

Jednoznaczną propolską postawę prezentował także ks. Stefan Onyszkiewicz posługujący w jednej z parafii w powiecie rudeckim. W marcu 1939 roku na spotkaniu w tamtejszym starostwie zaznaczył, że w obliczu zbliżającej się wojny społeczność grekokatolicka, jak i on sam, stoi na stanowisku pełnej lojalności wobec państwa polskiego i nie będzie szczędzić ofiar na jego rzecz, między innymi czynnie wspomagając Fundusz Obrony Narodowej. Jak wspominał piszący o tym nie bez satysfakcji wojewoda lwowski, deklaracja ta spotkała się z wielkim aplauzem i oklaskami obecnych⁷².

Można w tym miejscu pokusić się o pewną statystyczną ocenę opisywanych zjawisk dla diecezji przemyskiej. W tym celu dokonano obliczeń ilości duchownych zaangażowanych w działalność proukraińską na terenie diecezji w oparciu o źródła, które zachowały nieprzerwaną ciągłość czasową, tj. raporty wojewodów lwowskiego z legalnego i nielegalnego ruchu ukraińskiego. Dane te są niepełne, gdyż nie obejmują ostatniego półrocza przed wybuchem wojny, z pewnością też nie obejmują wszystkich przypadków działalności duchownych, pozwalają jednak przynajmniej w wymiarze orientacyjnym przyrzeć się skali interesujących nas zjawisk. Dla lepszej orientacji geograficzno-przestrzennej podzielono diecezję przemyską na trzy nieco różniące się od siebie obszary tj. północno-zachodni, północno-wschodni oraz południowy. Pierwszy z nich to przede wszystkim obszar powiatów przemyskiego i jarosławskiego oraz kilkunastu parafii rozrzuconych na obszarach powiatów: łańcuckiego, nizańskiego, przeworskiego, rzeszowskiego oraz parafię w Krakowie. Obszar ten charakteryzował się zdecydowaną przewagą ludności polskiej i rzymskokatolickiej z wyjątkiem powiatu przemyskiego, choć i tam proporcje te były stosunkowo wyrównane. We wspomnianych wyżej kilkunastu parafiach zachodniej części woj. lwowskiego, ale także w znacznej części pow. jarosławskiego grekokatolicy żyli w rozproszeniu i ulegali polonizacji. Teren ten obecnie należy w zdecydowanej większości do państwa polskiego. Drugi z obszarów – północno-wschodni to teren ówczes-

⁷¹ „Grekokatolik Polak” z 30 V 1939, nr 10.

⁷² AAN, UWL, sygn. 30, Sprawozdanie sytuacyjne miesięczne z życia politycznego polskiego oraz życia społeczno-politycznego mniejszości narodowych z 18 IV 1939 r. za marzec (1939).

nych powiatów: jaworowskiego, lubaczowskiego, mościskiego, rawskiego, sokalskiego, żółkiewskiego oraz fragmentów lwowskiego i gródeckiego. We wszystkich tych powiatach istniała przewaga ludności greckokatolickiej nad rzymskokatolicką, często znacząca. Obszar ten należy dziś w zdecydowanej większości do Ukrainy, z wyjątkiem powiatu lubaczowskiego oraz niewielkich skrawków jaworowskiego, mościskiego oraz rawskiego. Trzeci obszar to teren podgórski i trudno dostępny ciągnący się bezpośrednio lub w pobliżu granicy z Czechosłowacją (powiaty dobromilski, drohobycki, leski wraz z fragmentem sanockiego, samborski oraz turczański). Obszar ten charakteryzował się w wymiarze demograficznym zdecydowaną przewagą ludności greckokatolickiej nad rzymskokatolicką, jednak to właśnie tam występowało silniejsze niż gdzie indziej zjawisko identyfikacji pewnej grupy grekokatolików z polskością, czemu sprzyjał rozwój Związku Szlachty Zagrodowej. Obszar ten dzisiaj podzielony jest pomiędzy Polskę (do której należy w całości powiat leski wraz z częścią sanockiego oraz połowa dobromilskiego i niewielkie fragmenty turczańskiego) oraz Ukrainę (powiat drohobycki, samborski, większa część turczańskiego i fragment dobromilskiego).

Tabela 1. Wzmianki o działalności proukraińskiej księży greckokatolickich w raportach wojewody lwowskiego i meldunkach policji za lata 1938–1939 na obszarze diecezji przemyskiej

Powiat/Obszar	Rodzaje i liczba wzmianek				Razem wzmianek	Liczba księży	Liczba księży wspominanych w raportach
	PT	PL	RU	KU			
Przeworsk, Łańcut, Rzeszów, Nisko oraz Kraków	3	0	0	0	3	14	3
Jarosław	3	1	0	0	4	40	6
Przemysł	5	3	1	0	9	65	10
cz. płu-zach.	11	4	1	0	16	119	19
Jaworów	2	2	0	2	6	39	5
Lubaczów	1	5	0	0	6	39	4

Tabela 1. cd.

Powiat/Obszar	Rodzaje i liczba wzmianek				Razem wzmianek	Liczba księży	Liczba księży wspomnianych w raportach
	PT	PL	RU	KU			
Mościska	5	0	0	0	5	45	3
Rawa	4	4	1	0	9	49	9
Rudki	4	2	0	2	8	36	6
Sokal	9	6	0	0	15	50	13
Żółkiew	3	4	3	1	11	40	6
Lwów i Gródek *	2	0	0	0	2	10	2
cz. pñn-wsch.	30	23	4	5	62	308	48
Dobromil	7	14	1	4	26	55	13
Drohobycz	0	3	0	1	4	57	6
Lesko i Sanok*	8	3	2	2	15	70	11
Sambor	11	7	0	0	18	60	12
Turka	5	3	0	0	8	77	8
Cz. pñd	31	30	3	7	71	319	50
Razem	72	57	8	12	149	746	117

*- tylko część należąca do diecezji

PT – działalność polityczna, PL – działalność przeciw społeczności polskiej, RU – działalność przeciw społeczności rusińskiej, KU – działalność kulturalno-oświatowa.

Źródło: Obliczenia własne na podstawie raportów wojewodów (AAN, UWL, sygn. 27, 28, 29, 30, 32, 33); *Шематизм Всего Греко-Католицького Духовенства Злучених Єпархій Перемиської, Самбірської і Сяницької на Рік Божий 1938–1939, Перемишль 1938.*

Z analizy danych wynika, że na terenie diecezji wg schematyzmu z lat 1938–1939 pracowało 746 duchownych, z których 117 (a więc niemal 16%) przynajmniej raz było wspomnianych w raportach władz wojewódzkich za swą proukraińską, postrzeganą jako antypaństwową, działalność. Część z nich była jednak wspominana kilkakrotnie, dlatego łączna liczba wzmianek

jest większa i wynosi 149. Najwięcej, bo aż 72 (ponad 48%) odnosiło się do działalności politycznej, niewiele mniej, bo 57 (38%) – działalności przeciwko miejscowej polskiej społeczności i współżyciu polsko-ukraińskiemu. Pozostałe działania miały marginalne znaczenie. Rekordowe zaangażowanie odnotować można wśród księży w powiecie sokalskim (prawie co czwarty) i dobro-milskim (prawie 24% pracujących tam duszpasterzy znalazło się w raportach), a także samborskim (20%) i rawskim (18%), w wymiarze geograficznym zaś największe natężenie tego zjawiska miało miejsce na obszarze południowym. Dane świadczą o tym, że nieco bardziej intensywna działalność duchownych w duchu ukraińskim miała miejsce na obszarze, na którym istniała silna rywalizacja z Polakami o świadomość narodową grekokatolików, a przygraniczny obszar i wydarzenia polityczne dziejące się za karpacką granicą sprzyjały podejmowaniu działań o charakterze antypaństwowym.

Warto także zauważyć, że większość duchownych (około 4/5 w diecezji przemyskiej) nie pojawiała się w raportach z lat 1938–1939 w ogóle. Władze nie odnotowywały ich działalności antypaństwowej, nie informowały także o postawach lojalnych. Można przyjąć, że grupa ta w znacznej mierze przyjęła postawy skupienia się przede wszystkim na sprawach duszpasterskich i nie angażowała się szerzej w publiczną działalność. Wielu z nich zapewne posiadało wykrystalizowaną świadomość narodową (ukraińską czy staroruską), ale nie przekładała się ona na działania w parafiach czy szkołach, przynajmniej na tyle mocną, by zwrócić na siebie pilniejszą uwagę władz. Nie znaczy to jednak, że takich postaw przynajmniej część z tej grupy duchownych nie prezentowała później, w czasach II wojny światowej⁷³.

Aktywne postawy duchownych grekokatolickich w latach 1938–1939 na terenie Małopolski Wschodniej można podzielić na dwie nierówne części. Zdecydowanie większa z nich wykazała postawy klasyfikowane przez władze polskie jako nieprzyjazne czy wprost wrogie, niewielka, wręcz

⁷³ Do takich postaci należał ksiądz Fedewicz, proboszcz z Krzczowic w pow. przeworskim, pracujący tam od 1934 roku, który we wrześniu 1939 witał wchodzące wojska niemieckie kwiatami, następnie donosił na Polaków władzom okupacyjnym i groził, że gdy Ukraińcy dostaną od Niemców wolną rękę na jedną dobę, to Polacy będą się kąpać we własnej krwi. Ks. Fedewicz zginął z wyroku polskiego podziemia w marcu 1945 roku. Jego zwłoki miejscowi Polacy wywlekli z grobu koło cerkwi i pochowali w przejściu, by każdy mógł po nich deptać. Por. W. Piętoski. op.cit. s. 256–257; S. Nabywaniec, *Losy księży grekokatolickich...*, op. cit. s. 111.

marginalna część jawnie demonstrowała lojalność wobec państwa polskiego i akceptowała jego działania w tych kryzysowych czasach. Formy działania tej pierwszej grupy nie zmieniły się zasadniczo od tych, które były uprawiane wcześniej i obejmowały przedsięwzięcia natury kulturalnej, politycznej czy walki z wpływami obcymi, takimi jak polskie czy staroruskie. Można jednak zauważyć zintensyfikowanie tych działań w szczególności po nadaniu jesienią 1938 roku autonomii Rusi Podkarpackiej, która dla ukraińskich patriotów oznaczała powstanie załączków ukraińskiej państwowości. Wielu duchownych, dotąd zaangażowanych głównie w działalność kulturalną czy społeczną traktowaną jako wstęp do działań politycznych uświadomionych dzięki niej mas wiernych, uwierzyło wówczas w rychły upadek Polski i powstanie na jej gruzach niepodległej Ukrainy. Stąd też znaczna przewaga postaw jawnie politycznych, w dużej części antypaństwowych oraz takich, które uderzały w pokojowe współżycie ludności rzymskokatolickiej (utożsamianej z polsnością) i greckokatolickiej (utożsamianej z ukraińsnością). Państwo polskie usiłowało zapobiegać tego typu działalności, stąd liczne doniesienia do prokuratury, a następnie kary, np. grzywny, a nawet więzienia, zwłaszcza dla tych duchownych, którzy wielokrotnie pojawiali się w raportach, a więc ich działalność nie miała charakteru incydentalnego. Wydaje się jednak, że były to działania doraźne, poza tym w przypadku wielu księży mało skuteczne. Warto także zauważyć, że działalność duchownych spotykała się z różną reakcją ze strony parafian: od pełnej aprobaty ze strony ulegających nastrojom nacjonalistycznym Ukraińców, po rezerwę, a nawet sprzeciw tych parafian, gdzie istniała inna niż ukraińska świadomość narodowa, jak rusińska czy polska, a także tam, gdzie świadomość narodowa ukraińska nie przesłaniała poczucia wspólnoty sąsiedzkiej z Polakami czy lojalności wobec państwa polskiego. Odwrotnie, rzecz jasna, wyglądała sytuacja z nielicznymi duchownymi, którzy byli nastawieni propolsko, a przynajmniej lojalnie wobec państwa: z jednej strony cieszyli się oni powszechnym szacunkiem Polaków (a także znacznej części własnych parafian) jako sprawiedliwi duszpasterze, a z drugiej dla nacjonalistów ukraińskich byli elementami hamującymi rozwój sprawy narodowej i traktowani co najmniej z podejrzliwością, przechodzącą często w otwartą wrogość.

References

Archiwalia:

Archiwum Akt Nowych

Zespoły:

Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego

Ministerstwo Spraw Wewnętrznych

Urząd Wojewódzki Lwowski

Urząd Wojewódzki Tarnopolski

Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego

Archiwum Narodowe Kraków

Zespoły:

Urząd Wojewódzki Krakowski

Archiwum Państwowe Przemyśl

Zespoły:

Apostolska Administracja Łemkowszczyzny

Archiwum Greckokatolickiej Diecezji Przemyskiej

Archiwum Straży Granicznej w Szczecinie

Zespoły:

Dowództwo Korpusu Ochrony Pogranicza 1924–1939

Komenda Straży Granicznej 1928–1939

Małopolski Inspektorat Okręgowy Straży Granicznej 1928–1935

Wschodniomałopolski Inspektorat Straży Granicznej 1935–1939

Zachodniomałopolski Inspektorat Straży Granicznej 1935–1939

Źródła drukowane i wspomnienia:

Drugi powszechny spis ludności z dn. 9 XII 1931. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo lwowskie bez miasta Lwowa, Warszawa 1938.

Pawłusiewicz J., *Na dnie jeziora*, Warszawa 1981.

Schematismus venerabilis cleri dioecesis premisliensis rit. Lat., Premislae 1937.

Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej, t. 13 – województwo lwowskie, Warszawa 1924.

Шематизм Всего Греко-Католицького Духовенства Злучених Єпархій Перемиської, Самбірської і Сяницької на Рік Божий 1937, Перемишль 1937. (Šematizm vsego greko-katolic'kogo duhovenstva zlučenyh' eparhij peremyskoï, sambirskoï i sânickoï na rik božij rik 1937, Peremišl' 1937.)

Шематизм Всего Греко-Католицького Духовенства Злучених Єпархій Перемиської, Самбірської і Сяніцької на Рік Божий 1938-1939, Перемишль 1938. (Šematizm vsego greko-katolic'kogo duhovenstva zlučnych' eparhij peremyskoї, sambirskoї i sânickoї na rik božij rik 1938–39, Peremišl' 1938).
 Blažejovskij D., *Historical schematism of the eparchy of Przemyśl*, Lviv 1996.

Prasa:

„Grekokatolik-Polak” 1938–1939

„Pobudka” 1938–1939

„Ziemia Przemyska” 1938–1939

Opracowania:

- Budzyński Z., *Od religii do narodu. Problem tożsamości religijnej i etnicznej na pograniczu polsko-ukraińskim w latach 1772–1939* [w:] *Polska i jej wschodni sąsiedzi*, red. A. Andrusiewicz, t. 6, Rzeszów 2004.
- Dubec R., *Z dziejów parafii prawosławnych na Łemkowszczyźnie w okresie międzywojennym*, Gorlice 2011.
- Hryciuk G., *Przemiany narodowościowe i ludnościowe w Galicji Wschodniej i na Wołyniu*, Toruń 2005.
- Jagmin T., *Polacy grekokatolicy na Ziemi Czerwieńskiej*, Lwów 1939.
- Jarosz J.P., *Akcja repolonizacyjna na terytoriach południowo-wschodnich Rzeczypospolitej* [w:] *Polacy i Ukraińcy dawniej i dziś*, red. B. Grott, Kraków 2002.
- Konieczny Z., *Zmiany demograficzne w południowo-wschodniej Polsce w latach 1939–1950*, Przemyśl 2002.
- Konieczny Z., *Stosunki polsko-ukraińskie na ziemiach obecnej Polski w latach 1918–1947*, Wrocław 2006.
- Konieczny Z., *Stosunek duchowieństwa grekokatolickiego do Polski i Polaków w okresie wojny polsko-ukraińskiej w 1918–1919 roku* [w:] *Materiały i studia z dziejów stosunków polsko-ukraińskich*, red. B. Grott, Kraków 2008.
- Krochmal A., *Konflikt czy współpraca. Relacje między duchowieństwem łacińskim i grekokatolickim w diecezji przemyskiej w latach 1918–1939*, Lublin 2001.
- Kulińska L., *Działalność terrorystyczna i sabotażowa nacjonalistycznych organizacji ukraińskich w Polsce 1922–1939*, Kraków 2009.
- Kulińska L., *Antypolska działalność duchowieństwa grekokatolickiego w II Rzeczypospolitej* [w:] *Polityczne, religijne, kulturalne aspekty sprawy polskiej na Kresach Wschodnich*, red. B. Grott, Kraków 2009.
- Lista strat wśród duchowieństwa metropolii lwowskiej obrządku łacińskiego w latach 1939–1945*, red. J. Krętosz, M. Pawłowiczowa, Opole 2005.
- Marecki J., *Rola i znaczenie Kościołów na Kresach Południowo-Wschodnich II Rzeczypospolitej* [w:] *Polacy i Ukraińcy dawniej i dziś*, red. B. Grott, Kraków 2002.

- Markowski D.K., *W cieniu Wołynia. „Antypolska akcja” OUN i UPA w Galicji Wschodniej 1943–1945*, Kraków 2023.
- Nabywaniec S., *Unicy biskupi przemyscy w latach 1610–1991*, Rzeszów 1995.
- Nabywaniec S., *Relacje między obrządkami łacińskim i greckokatolickim oraz problem rutenizacji i uniatyzacji w kontekście tak zwanej „kradzieży dusz”, „Polska-Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa”, t. 4, 1998.*
- Nabywaniec S., *Losy księży greckokatolickich z terenu diecezji przemyskiej i Administratury Apostolskiej Łemkowszczyzny po 1939 r.* [w:] *Polska i jej wschodni sąsiedzi*, red. A. Andrusiewicz, t. 10, Rzeszów 2009.
- Nowakowski K., *Sytuacja polityczna na Łemkowszczyźnie w latach 1918–1939* [w:] *Łemkowie w historii i kulturze Karpat*, t.1, red. J. Czajkowski, Sanok–Warszawa 1992.
- Papierzyńska-Turek M., *Sprawa ukraińska w II Rzeczypospolitej*, Kraków 1979.
- Pieradzka K., *Na szlakach Łemkowszczyzny*, Kraków 1939.
- Piętowski W., *Stosunki polsko-ukraińskie po wybuchu II wojny światowej. Zarys*, Czarna k. Łańcuta 1988.
- Romer E., *Polski stan posiadania na południowym wschodzie Rzeczypospolitej*, Lwów 1937.
- Rzemieniuk F., *Polityczna działalność duchowieństwa greckokatolickiego w Małopolsce Wschodniej na przykładzie wydarzeń z 1930 roku*, „Premisla Christiana”, t. 8, 1999.
- Rzemieniuk F., *Walki polityczne duchowieństwa greckokatolickiego o niepodległość Ukrainy w okresie II Rzeczypospolitej (1918–1939)*, Siedlce 2003.
- Rzemieniuk F., *Stosunek greckokatolickiego duchowieństwa do państwa polskiego w czasach II Rzeczypospolitej*, „Rocznik Historyczno-Archivalny”, t. 18, 2004.
- Sorokowski A., *Z dziejów przemian mentalności greckokatolickiego duchowieństwa parafialnego w Galicji 1900–1939* [w:] *Metropolita Andrzej Szeptycki. Studia i materiały*, red. A. Zięba, Kraków 1994.
- Śliwa T., *Kościół greckokatolicki w Polsce w latach 1918–1939* [w:] *Kościół w II Rzeczypospolitej*, red. S. Wilk, Z. Zieliński, Lublin 1981.
- Tomczyk R., *Ukraińskie Zjednoczenie Narodowo-Demokratyczne 1925–1939*, Szczecin 2006.
- Wnętrzak G., *Działalność proukraińska duchowieństwa greckokatolickiego na terenie Łemkowszczyzny w latach 1935–1939 w świetle raportów wojewody krakowskiego i lwowskiego* [w:] *Na Pograniczach. Dylematy społeczne i kulturalne pogranicza* red. P. Frączek, J. K. Karolczuk, Sanok 2020.
- Wnętrzak G., *Działalność proukraińska księży greckokatolickich w Bieszczadach w latach 1935–1939 w raportach wojewody lwowskiego* [w:] *Współczesne regionalizmy i separatyzmy polityczne oraz kulturowe w Europie Środkowej i Wschodniej* red. D. Miszewski, G. Wnętrzak, F. Dąbrowski, Warszawa 2021.
- Żurek S., *UPA w Bieszczadach*, Wrocław 2007.

Studia Interkulturowe Europy Środkowo-Wschodniej 18

ISSN 1898-4215; e-ISSN 2544-3143

Copyright © by Jolanta Kazimierczyk-Kuncer 2025

Creative Commons: Uznanie Autorstwa 4.0 (CC BY 4.0)

<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>

<https://doi.org/10.31338/2544-3143.sj2025-18.5>

Jolanta Kazimierczyk-Kuncer

Politechnika Koszalińska

j.kazimierczyk@interia.pl

<https://orcid.org/0009-0003-4711-4152>

TOŻSAMOŚĆ UKRAINY W HISTORIOZOFICZNEJ PERSPEKTYWIE OKSANY ZABUŻKO

Ukraine's Identity in Oksana Zabuzhko's Historiosophical Perspective

Abstract

The article analyses, deeply embedded in the postcolonial Ukrainian space, the historiosophical narratives of the writer and philosopher Oksana Zabuzhko. They present a portrait of a historically and culturally battered Ukraine, afflicted by Russian totalitarianism, but still struggling to restore a pro-European orientation to Ukrainian identity and culture.

Against the backdrop of her nation's collective amnesia, Zabuzhko undertakes a mission to recover repressed historical memory, to overcome the nationwide barrier of silence that allowed Ukrainians to survive the "Russian purge technology".

With the power of her identity voice, she calls for facing the traumas of the past and for healing them, being aware that only in this way can Ukraine "break free" from the past and enter the world of European values.

Her calls for getting to know and discovering Ukraine have resounded invariably for many years now, especially loudly in the current war reality. They are a cry for sup-

port, for the inclusion of the “Ukrainian world” in the European civilization circle. After all, as Zabuzhko argues, “Ukraine is part of Europe and defends it”.

Keywords: Oksana Zabuzhko, Ukraine, identity discourse, memory, postcolonialism

[...] przywracając sobie tożsamość w wojnie o niepodległość,
Ukraińcy nareszcie, po raz pierwszy, zobaczyli,
jak wiele mają świata do opowiedzenia¹

Głęboko osadzone w ukraińskim dyskursie tożsamościowym historyzoficzne narracje nośnego głosu Oksany Zabużko, pisarki i filozofki o szerokiej już rozpoznawalności w skali europejskiej, oscylują głównie wokół postkolonialnej przestrzeni², owego „pola cywilizacyjnej bitwy między Rosją a Zachodem”³. To huntingtonowskie zderzenie cywilizacji⁴ toczy się obecnie w lustrze wojny, która dla putinowskiej imperialnej Rosji oka-

¹ O. Zabużko, *Planeta Piolun*, przekł. K. Kotyńska, A. Łazar, J. Majewska, Warszawa 2022, s. 220.

² Ujęcie ukraińskiego dyskursu tożsamościowego w kategoriach postkolonializmu proponuje, za Mykołą Riabczukiem, także Oksana Zabużko: „Przecież i my jesteśmy byłą kolonią, białymi Murzynami pseudo-Europcy (Rosji)”. Cyt. za: O. Hnatiuk, *Pożegnanie z imperium. Ukraińskie dyskusje o tożsamości*, Lublin 2003, s. 18–19. Jednakże Hnatiuk, kwestionując to podejście badawcze, dowodzi, że „interpretowanie problemów kultury ukraińskiej w kategoriach postkolonializmu niezupełnie odpowiada danej sytuacji; Ukraińcy mogli uczestniczyć w kulturze wysokiej imperium, co w wypadku narodów kolonialnych nie było możliwe”. Ibidem, s. 19.

³ J. Hrycak, *Zrozumieć Ukrainę. Historia mówiona. Z Jarosławem Hrycakiem rozmawia Iza Chruslińska*, Warszawa 2022, s. 336.

⁴ Samuel Huntington w swym eseju *Zderzenie cywilizacji* z 1993 roku i książce *Zderzenie cywilizacji i nowy kształt ładu światowego* z 1996 roku dowodził, że świat czekają kolejne konflikty, tym razem zasadzające się na zderzeniach cywilizacji, wskazując na religię i język, z naciskiem na religię, jako dystynktywne cechy różnic cywilizacyjnych i konfliktogennych. Pozostająca na styku cywilizacji zachodniej i prawosławnej Ukraina stała się więc miejscem cywilizacyjnego konfliktu. O tym zob. M. Czajkowski, *Wojna na Ukrainie jako huntingtonowskie zderzenie cywilizacji*, „Gdańskie Studia Międzynarodowe” 2017, nr 1–2, s. 116–131. Leszek Szaruga zwraca więc uwagę „[...] na utwierdzaną coraz mocniej ideologię «misji Rosji», której zadaniem jest nie tylko zachowanie «tradycyjnego» ładu, ale też przywrócenie «czystości wiary» i przewyciężenie «łacińskiej herezji» Zachodu”. Zob. L. Szaruga, *Wojna*

zuje się być „[...] nową kotwicą rosyjskiej tożsamości, [...] aktem odwetu i naprawiania globalnej niesprawiedliwości”, legitymizującym „[...] nowy kształt rosyjskiej idei narodowej”⁵. Dla Ukrainy zaś jest walką o przywrócenie ukraińskiej kulturze i tożsamości prozachodniej orientacji, batalią o jej prawo przynależności do europejskiego kręgu cywilizacyjnego. Wyrosłe w ukraińskich kręgach intelektualnych i literackich już po I wojnie światowej przekonanie o jej europejskości rychło zdominowane zostało zarówno przez stalinizm, jak i radzieckość, które stworzyły „nową wspólnotę historyczną – naród radziecki”⁶, by ostatecznie odnaleźć się w przestrzeni postradzieckości. Jej potencjał narodowo-ideologiczny w niezależnej już Ukrainie reaktywował putinizm⁷, nieprzejednanie ożywiający sowiecką przeszłość, która stała się jednym z fundamentów koncepcji promocyjnego projektu imperium rosyjskiego – „ruskiego miru” („rosyjskiego świata”), nowego paradygmatu cywilizacyjnego Rosji, umocowanego cerkiewną wizją „Świętej Rusi”⁸. W tle kulturowego, ideologicznego, religijnego kontekstu Ukraina znajduje w „rosyjskim świecie”, zajmując w nim, głównie dla imperialnej wizji, miejsce szczególne: bez niej Rosja nigdy nie osiągnie statusu mocarstwa światowego⁹. Co więcej, traci bez niej także, zauważa Zabużko, ideową moc, doktrynalna formuła tożsamościowa imperium rosyjskiego: „prawosławie, samodzierzawie, ludowość – bez Ukrainy gubi dwa elementy naraz: i prawosławie, i ludowość. Pozostaje tylko samodzierzawie („drabina władzy”) plus

rosyjsko-ukraińska a tożsamość Europy Środkowo-Wschodniej, [w:] *W poszukiwaniu tożsamości Europy Środkowo-Wschodniej*, red. J. Getka, J. Grzybowski, Warszawa 2022, s. 51.

⁵ S. Miedwiediew, *Wojna „Made in Russia”*, przekład H. Pustuła-Lewicka, Warszawa 2024, s. 206, 32.

⁶ O. Hnatiuk, *Pożegnanie z imperium...*, op. cit., s. 12.

⁷ Prof. Siergiej Miedwiediew, odwołując się do rozważań prof. Z. Baumana *Retrotopia*, wskazuje, że putinizm jest w istocie odmianą retropolityki, powrotu do przeszłości jako jedynego trwałego fundamentu tożsamości. Zob: S. Miedwiediew, *Wojna „Made in Russia”...*, op. cit., s. 27–29.

⁸ Zob. J. Getka, J. Darczewska, *Ruś porwana? Rosyjska wojna o tożsamość Ukrainy*, Warszawa 2022, s. 125–134.

⁹ Niejednokrotnie ten fakt podkreślał Zbigniew Brzeziński: „[...] zachowując kontrolę nad Ukrainą, Rosja mogłaby dalej aspirować do roli przywódcy ekspansywnego imperium eurazjatyckiego”. Cyt. za: A. Szeptycki, *Nie ma wolnej Polski bez wolnej Ukrainy*, „Stosunki Międzynarodowe” 2018, nr 1, s. 292.

język rosyjski jako odpowiednik duchowego poddaństwa¹⁰. Dla Ukrainy „ukraiński świat” z jej drogą ku wolności tożsamy jest z europejskimi standardami, co *eksplicite* moderuje proces tworzenia: „ich kultura nazywa się «ruskij mir»”, a ukraińska to „wolna europejska kultura”¹¹, za którą gotowi są oddać życia. Szczególnie wymownie narodowe aspiracje Ukraińców rezonują dziś z fragmentami eseju Milana Kundery promującego „rozszerzenie Europy o kraje wschodnie”, gdy „umrzeć za ojczyznę i Europę” było nie do pomyślenia w Moskwie¹², ale już po 1991 roku, w Kijowie, stało się faktem.

Dzień przed pełnoskalową inwazją Rosji, 23 lutego 2022 roku, Zabuzko przyleciała z Kijowa do Warszawy na 3 dni promocji swej książki *Planeta Piołun*. Zmuszona jednak pozostać w Polsce znacznie dłużej (rosyjskie FSB wydało na nią wyrok za działalność antyrosyjską)¹³, już w pierwszych tygodniach swego pobytu, „w oparciu o samą tylko pamięć”, którą „zawsze ma przy sobie”, prowadzi czytelnika drogą zrozumienia nie tylko tej wojny, ale nade wszystko przeszłości swego narodu¹⁴. Za materiał faktograficzny służyć jej będzie powszechnie już uznana i doceniona licznymi nagrodami twórczość literacka. Stanowi ona w istocie wnikliwą analizę ukraińskiego społeczeństwa doświadczonego „systemowym wynaradawianiem”, które jednak „w ciągu trzydziestu lat swojej niepodległości [...] wciąż jeszcze nie odbudowało w pełni wiedzy o swoim dziedzictwie kulturowym”¹⁵. Głównym zaś materiałem źródłowym niniejszego artykułu będą zbiory esejów

¹⁰ O. Zabuzko, *Najdłuższa podróż*, przekład K. Kotyńska, Warszawa 2023, s. 175.

¹¹ To wypowiedź pisarza Jurija Andruchowycza. Cyt. za: N. Gergało-Dąbek, *Dyskurs tożsamościowy Ukrainy po rewolucji Godności przez pryzmat kwestii językowej*, Lublin 2021, s. 84.

¹² M. Kundera, *Zachód porwany albo tragedia Europy Środkowej*, przekład M. Bieńczyk, Warszawa 2023, s. 46. Szaruga dopełnia „Kundera opisywaną przez siebie przestrzeń ograniczył w gruncie rzeczy do Czechosłowacji, Węgier, Polski i Austrii, nie wspominając o Białorusi, ani o Ukrainie, ale też był to okres, w którym te kraje przypisywano Rosji i mało kto się ich losem przejmował”. L. Szaruga, *Wojna rosyjsko-ukraińska...*, op.cit., s. 47.

¹³ W 2014 roku na „pewnym dostojnym berlińskim forum” Zabuzko porównała Putina do Hitlera, wówczas wyłączono jej mikrofon. Zob. O. Zabuzko, *Najdłuższa podróż...*, op. cit., s. 53.

¹⁴ Ibidem, s. 54.

¹⁵ Ibidem, s. 45. Zabuzko z goryczą dopowiada: „«wykształcony Ukrainiec» wciąż pozostaje pojęciem wcale nie tożsamym z «dobrze znający ukraińską kulturę/historię». Ibidem.

Zabużko: *Najdłuższa podróż, Planeta Piotun* czy wywiad-rzeka *Ukraiński palimpsest*, promieniujący utajonym znaczeniem historyczno-polityczny tekst, który uzmysławia czytelnikom, co podkreśla Leszek Szaruga, „jak niesłychanie skomplikowana jest ukraińska gra o tożsamość”¹⁶.

Licznym, szczególnie po 2022 roku, podróżom Zabużko po Polsce i świecie (Niemcy, Francja, Włochy, Wielka Brytania) towarzyszą spotkania literackie, podczas których z niebywałą determinacją walczy, wspólnie z Jarosławem Hrycakiem, o „wyrwanie” Ukrainy z przeszłości¹⁷, zapewniając przy tym: „jestem świadkiem tego, jak Zachód odkrywa dla siebie Ukrainę, w pomarańczowej rewolucji, w 2014 po Euromajdanie i w 2022 – po 24 lutego, kiedy Ukraina po raz trzeci w tym stuleciu burzy Kremlowi scenariusz jej ponownego wzięcia w pańszczyznę niewoli”¹⁸. Prezentuje nam portret Ukrainy poturbowanej historycznie, ogarniętej od wielu już lat wojną, z żywymi jeszcze ranami i traumami postkolonialnego piętna, ale i Ukrainy tożsamej ze światem europejskich wartości. Wybrzmiewa w nich, odbijający się głębokim rezonansem, imperatyw: poznania, odkrywania Ukrainy, by otoczyć jej trudną, wyboistą, a i nade wszystko bolesną, bo okupioną ofiarami, „drogę” ku Europie, bratnim wsparciem. Z ugruntowanej historycznym doświadczeniem konstatacji: „Jedyną gwarancją tego, że będziemy istnieć jest fakt, że będziemy rozpoznawani przez resztę świata. Bo świat chroni, broni i troszczy się o istnienie i przeżycie tych kultur, krajów, narodów, o których już coś wie, które zna”¹⁹, czyni Zabużko warunek *sine qua non* przyjęcia i akceptacji jej ojczyzny na kulturowej mapie Europy²⁰. Podkreśla

¹⁶ L. Szaruga, *Ukraiński kalejdoskop*, Warszawa 2022, s. 17.

¹⁷ J. Hrycak, *Ukraina. Wyrwać się z przeszłości*, przekład K. Kotyńska, J. Majewska-Grabowska, Kraków 2023.

¹⁸ O. Zabużko, *Najdłuższa podróż...*, op. cit., s. 147.

¹⁹ *Bezpieczeństwo i samopoznanie. Relacja z wizyty Oksany Zabużko*, <https://www.uni.lodz.pl/aktualnosc/szczegoly/bezpieczenstwo-i-samopoznanie-relacja-z-wizyty-oksany-zabuzko> [dostęp: 10.01.2023].

²⁰ Niemale są zasługi w tym dziele Jerzego Giedroycia, który w ramach działań podejmowanych przez paryską „Kulturę” nie tylko walczył o normalizację stosunków polsko-ukraińskich, ale też o włączenie Ukrainy w orbitę europejską, „aby możliwe stało się trwałe powiązanie Ukrainy z Europą Zachodnią”. Cytat pochodzi z *Autobiografii* J. Giedroycia, za: M. Marszał, J. Srokosz, *Ukraina w myśli politycznej Jerzego Giedroycia*, „Wrocławsko-Lwowskie Zeszyty Prawnicze” 2012, nr 2, s. 64.

to niejednokrotnie, upominając się „[...] o włączenie Ukrainy w światowy, europejski kontekst, [...] o jej odnowę w statusie europejskiej prowincji, Ukrainy jako terenu międzynarodowych wpływów, ale posiadającej jednak europejską tożsamość”²¹.

W poczuciu narzuconego sobie, jako wschodnioeuropejskiej intelektualistce, moralnego obowiązku ta „ukraińska Lady Hamlet”²² mierzy się z odwiecznym archetypem „krzyża” i na tle zbiorowej amnezji swych rodaków podejmuje walkę o przywrócenie „prawie całkowicie wypartej” pamięci historycznej. Zastępowały ją zachowane „nie na poziomie wyuczonej historii, a na poziomie zapisania ich w «kulturowym genotypie», głębsze poziomy doświadczenia historycznego”²³, konstytuujące ciągłość tradycji i kultury narodowej. W żmudnym procesie rekonstruowania ukraińskiej tożsamości, wykorzenianej wiekami, dehumanizowanej, skazanej w świecie na „nieistnienie”, wyznacza Zabużko swemu narodowi społeczno-terapeutyczny paradigmat: zaniechanie strategii milczenia, której stał się ofiarą i wyjścia ze strefy milczenia²⁴, tłumacząc przy tym europejskiemu czytelnikowi: „Ukraińcy niespecjalnie potrafią mówić o sobie – przez całe dziesięciolecia, żeby przeżyć, musieliśmy się uczyć nie tyle mówienia, ile milczenia”²⁵. Przekonuje swój naród, że pokonanie tejże bariery i „uleczenie historycznej amnezji”²⁶ otwiera przed nim przestrzeń wolności, prawdy, sprawiedliwości, by efektywnie „naprawiać wypaczenia politycznej historii”²⁷. Otwiera też Ukrainę na świat, a tenże na poznanie jej „szczerbatego losu”, u źródeł którego leżą już ponad dwa wieki *a priori* tragiczne, wybory bycia Ukrainką, połączone „z poczuciem, że jest się gorszym. [...] A to zawsze choroba dyskryminowanej mniejszości”²⁸ i postkolonialny kompleks małosyjskości z destruktywnym kulturowo cieniem przeszłości: Rosji spowitej „imperialnymi bólami fantomowymi”²⁹. Ukraińcy muszą więc zmierzyć się z narodowymi, kulturowymi

²¹ *Ukraiński palimpsest. Oksana Zabużko w rozmowie z Izą Chruślińską*, Wrocław 2013, s. 216.

²² Ibidem, s. 12. To określenie Adama Michnika z *Przedmowy* do książki.

²³ Ibidem, s. 260.

²⁴ O. Zabużko, *Planeta Piołun...*, op. cit., s. 35.

²⁵ Ibidem, s. 217.

²⁶ *Ukraiński palimpsest...*, op. cit., s. 217.

²⁷ Ibidem, s. 51.

²⁸ Ibidem, s. 196.

²⁹ O. Zabużko, *Najdłuższa podróż...*, op. cit., s. 89.

traumami, podjąć próbę uwolnienia bólu, cierpienia, czego nie dopuszczała „rosyjska technologia czystki”³⁰. Nade wszystko jednak winni ożywić głęboko pogrzebaną, presją zaborczych i wyniszczających dziejów, pamięć, jej braki generują bowiem wszelakie „pęknięcia nici tożsamości”³¹. Tylko wówczas, już jako „najwyższa siła – wspólnota zjednoczona aktywną miłością”³² mogą oni stawić czoła „imperium zła”, jego „technologii zombifikacji mas”³³ i ostatecznie zmienić bieg historii: „stać się panami własnego losu, którzy spokojnie patrzą w przyszłość”³⁴. W czasach, w których wojna już od 2013 roku jest rzeczywistością, aspekt tożsamościowy, owo zakorzenienie, poczucie przynależności wydaje się mieć znaczenie prymarne. Umocowanie tegoż dyskursu właśnie w przestrzeni historycznej, „nie wyleczonych jeszcze ran” totalitarnego doświadczenia, wymaga od Ukraińców „uruchomienia” pamięci, by lepiej zrozumieć teraźniejszość i „siłą życia: rozwoju, miłości i wolności, która im sprzyja”³⁵ „tworzyć coś nowego”³⁶ na trwałych fundamentach duchowego dziedzictwa. Ich przyszłość odnajdzie swe miejsce w przestrzeni europejskiej cywilizacji, z korespondującymi z nią wartościami: „*thymos*” (potrzebą uznania) i uniwersalizacją „godności”³⁷, uznaniem tożsamości Ukrainy, która miała być jedynie krajem istniejącym dzięki Zachodowi, fikcyjną rzeczywistością, wymyśloną przez ludzi, nienawidzących Rosji³⁸. Droga ku Europie prowadzi

³⁰ Ibidem, s. 74. Michał Bilewicz zauważa: „Autorytarne państwo nie pozwalało strauumatyzowanemu społeczeństwu na wyjście z traumy”. M. Bilewicz, *Traumaland. Polacy w cieniu przeszłości*, Kraków 2024, s. 276. Zabużko wskazuje także na jeszcze jeden istotny, obciążający naród paradygmat: terror psychiczny, polegający „na umiejętnym, po czekistowsku wyćwiczonym naciskaniu na guzik traum historycznych [...] «Pamiętasz, jak przyszli Rosjanie i zrobili krzywdę twojej babce/dziadkowi/pradziadkowi? No właśnie, mówią, że mogą to powtórzyć, lepiej ich nie drażnij, rób, co każą»”. O. Zabużko, *Najdłuższa podróż...* op. cit., s. 181.

³¹ P. Nora, *Między pamięcią a historią*, przekład J. M. Kłoczkowski, Gdańsk 2022, s. 97.

³² O. Zabużko, *Najdłuższa podróż...*, op. cit., s. 76.

³³ Ibidem, s. 138.

³⁴ Cyt. za. J. Hrycak, *Ukraina. Wyrwać się z przeszłości...*, op. cit., s. 16.

³⁵ O. Zabużko, *Najdłuższa podróż...*, op. cit., s. 182.

³⁶ *Ukraiński palimpsest...*, op. cit., s. 217.

³⁷ F. Fukuyama, *Tożsamość. Współczesna polityka tożsamościowa i walka o uznanie*, przekład J. Pyka, Poznań 2019, s. 58.

³⁸ Jeszcze w 2009 roku rosyjski politolog Michaił Leontiew twierdził: „Nie ma takiego kraju jak Ukraina. To fikcyjna rzeczywistość, wymyślona przez ludzi, którzy nienawidzili

wciąż jeszcze wyboistymi ścieżkami: od Rewolucji Godności, Euromajdanu, a obecnie wojennym traktem do świata demokracji, wolności, podmiotowości, pozostawiając daleko za sobą wciąż liczne „oddziały chorych na Rosję”³⁹.

Siłą swego tożsamościowego głosu, dzięki któremu słyhać wreszcie „bijące serce” Ukrainy, głosu, za którym podążają kolejne pokolenia Ukraińców, Ukrainek (głos feministek tzw. córek Zabuzko) zawdzięcza pisarka i filozofka korzeniom: rodzinie, dziadkom i rodzicom. Mimo bagażu traumatycznych, ale i skomplikowanych konfiguracji i doświadczeń rodzinnych⁴⁰, nie bacząc na skalę politycznej bazy wyrosłej na mitologizacji dwóch Ukrain⁴¹, które Zabuzko analitycznie określa „bajką z końca lat czterdziestych”⁴², pielęgnowali w niej „ukraińskość”. Czynili to, wykorzystując jedyne możliwe instrumentarium: pamięć, liczne rodzinne przekazy, dzięki którym, jak sama zdiagnozuję: „poszczęściło mi się: wszystko było mi dane od razu,

Rosji. Ukraina istnieje dzięki elementowi zachodniemu, który jest produktem wymuszonej gwałtem zmiany tożsamości”. K. Nadolski, *Dlaczego Rosja od dziesięcioleci neguje, że Ukraina jest i była samodzielnym państwem*, „Newsweek” [12.03.2022]. Jak żywy był ten mit, dowodzi Zabuzko, wspominając spotkanie z Josifem Brodskim z 1992 roku na jednym z amerykańskich uniwersytetów: Rutgersa w New Jersey. Wówczas Zabuzko, jako jedna z uczestniczek konferencji poświęconej zmianom w Europie Wschodniej, przedstawiając się Brodskiemu jako pisarka z Ukrainy, usłyszała w odpowiedzi: „Ukraina – gdzie to jest?”. W sukurs przyszedł jej obecny Czesław Miłosz, odpowiadając „Nadal tam, gdzie zwykle, między Polską a Rosją”. Zob. O. Zabuzko, *Planeta Piolun...*, op. cit., s. 163–167.

³⁹ Odwołanie do książki K. Benedyczaka *Oddział chorych na Rosję*, Warszawa 2024.

⁴⁰ Zabuzko wspomina rodzinne losy swych dziadków, wskazując, że symbolicznie wpisują się one w przekaz tradycji Ukrainy *sobornej*: jeden z dziadków przyszedł do Kijowa z armią Petlury, drugi z Ukrainy Centralnej, ojciec pracownik naukowy pochodzący z Wołynia, zesłany na Syberię wziął sobie za żonę Sowietkę z Centralnej Ukrainy z kozackimi korzeniami. Zob. *Ukraiński palimpsest...*, op. cit., s. 15.

⁴¹ Funkcjonujący w literaturze przedmiotu podział Ukrainy na Ukrainę Wschodnią prorosyjską i zachodnią, proeuropejską, do którego odnosił się historyk Mykoła Riabczuk, autor książki *Dwie Ukrainy*, w ocenie Zabuzko „ten typ myślenia ma korzenie jeszcze w szkole NKWD”. Zob. *Ukraiński palimpsest...* op. cit., s. 37. Riabczuk pozostaje dziś przy tym podziale, weryfikując jednak ostateczne rozumienie „dwóch Ukrain” jako dwóch idealnych typów, z którymi koreluje rzeczywistość. O tym zob. *Ukraina mówi. Ukraińska tożsamość w lustrze wojny*. Forum idei. Cykl debat Fundacji i tygodnika „Polityka”. Fundacja im. Stefana Batorego, Warszawa 2022, s. 2, a także J. Getka, J. Darczewska, *Ruś porwana?...*, op. cit., s. 150–154.

⁴² O tym zob. O. Zabuzko, *Najdłuższa podróż...*, op. cit., s. 114–115.

«z domu», z rodzinnych przekazów. Dzięki temu nigdy nie miałam problemów z tożsamością narodową⁴³. Godny uwagi jest fakt, że, zarządzając niejako ukraińskim dyskursem tożsamościowym, odwołuje się ona do tej głębokiej i nieświadomionej, sięgającej sześciu wieków naszej, ukraińskiej i polskiej, zbiorowej wspólnej pamięci, z wyczuwalnym pulsem europejskiej historii⁴⁴. Z nieskrywanym szacunkiem podkreśla rolę wolnościowych zmagañ Polski, Polski „Solidarności” i paryskiej „Kultury”, Giedroycia, Kołakowskiego, Polski Miłosza i Kuronia⁴⁵ czy wreszcie Polski po upadku ZSRR:

Polskę postrzegaliśmy wtedy jako wzór. Kraj, który nadawał tempo i wyznaczał kierunek. Była bez dwóch zdań postrzegana jako regionalny lider. Bacznie obserwowaliśmy, co się działo w Polsce, mocno to przeżywaliśmy i żyliśmy poczuciem, że to niedługo dotrze też i do nas. Polska była kilka kroków przed nami, a my ją goniliśmy i uczyliśmy się od niej⁴⁶.

„Rewindykowanie pamięci”, jak precyzuje Pierre Nora, „jest w swej zasadzie wołaniem o sprawiedliwość”⁴⁷. Podkreśla to również, świadoma złożoności tego procesu Zabużko, wszak ukraiński głos, także intelektualistów, nie potrafił przez dziesięciolecia udźwignąć ciężaru „trzech pokoleń nieprzepracowanej, po orwellowsku «nieistniejącej» i oficjalnie załganej historii, rozproszonej po milionach rodzin i nigdy niescalonej w jedną

⁴³ *Ukraiński palimpsest...*, op. cit., s. 20.

⁴⁴ Zob. O. Zabużko, *Planeta Piółun...*, op. cit., s. 14, 15.

⁴⁵ *Ibidem*, s. 22.

⁴⁶ Zabużko niejednokrotnie podkreśla ogromny wpływ Polski: mówi po polsku od lat, pierwszy podręcznik do nauki polskiego, był nim elementarz Falskiego, otrzymała od babci, matki pochodzącego z Wołynia ojca, która bardziej identyfikowała się z Polską, mimo że była prawosławna. Na historię jej rodziny wpłynęło dosyć mocno powstanie listopadowe, ważne dla narodowego uświadomienia ukraińskich elit, które „lojalność okazywały bardziej wobec cara, niż wobec narodu”. O ojcu wspomina, że „wychował się w bliskości polskiej kultury”, choć pamięta czasy polityki przemocowej Polaków, polonizacji, przeprowadzanej w duchu kolonizacji, zmuszany do nauki pieśni *My pierwsza brygada*. Mimo to, za co jest mu wdzięczna, potrafił oddzielić politykę, doceniając znaczenie polskiej kultury dla Ukraińców, zachęcał ją do nauki języka polskiego i czytania literatury polskiej, prenumerowali czasopisma „Twórczość”, „Literaturę na Świecie”, organizowali polskie dni, podczas których rozmawiali tylko po polsku. Zob.: *Ukraiński palimpsest...*, op. cit., s. 23–24, 56.

⁴⁷ P. Nora, *Między pamięcią a historią...*, op. cit., s. 182.

narrację⁴⁸. I choć niejednokrotnie przyjdzie jej mierzyć się z wrogością, sterowaną przez rosyjską propagandę, podejmuje się tej misji, bo jest to dla niej, przywołując Zygmunta Baumana, „zadanie do wykonania, i zadanie przed jakim nie ma ucieczki”⁴⁹. Z rzetelnością historiozofki, a i ambasadorki tożsamości pokolenia postkolonialnego włącza się w walkę z licznymi jeszcze pozostałościami diabelskich gier totalitaryzmu rosyjskiego: „kryptoamnezji – zastępowania ludziom w mózgu ich własnej pamięci wspomnieniami [...] wirtualnymi”, wyniszczającym państwo „od środka, pokojowo i praworządnie, bez widocznych śladów przemocy”⁵⁰. Konsekwentnie prowadzi więc czytelnika po meandrach ukraińskiej zaszłości kolonialnej, komunistycznej czy wojennego piekła, nadzorując niejako proces „dezynfekcji”, oczyszczania ukraińskiej tożsamości społeczno-kulturowej z zakłamanych kart historii, manipulacyjnych elementów polityki propagandowej i ideologicznej rosyjskiej kryptowojny⁵¹, w której, jak wykazuje Mykoła Riabczuk, „powinni pozostać odmianą Rosjan, to znaczy materiałem [...] dla efektywnego imperialnego budownictwa”⁵².

Dla Oksany Zabuzko konstruowanie tożsamości ukraińskiej jest nieustanną walką o pamięć, o powtórne zakorzenienie się w historii. Jednym z najważniejszych pokładów, którymi dysponuje i „zarządza”, jest niezwykle produktywny kapitał metamorfoz: „pamięć-archiwum, pamięć-obowiązek”⁵³. Pozostaje z nimi w pełnej symbiozie, niczym mobilny instytut pamięci narodowej. Zgodnie z zasadą „precyzyjnego skupienia się na tym, co utracone”⁵⁴ dociera do źródeł historii mówionej, mikro i makro historii, tradycji ustnego przekazu, istniejącego na Ukrainie od zawsze „[...] syme-

⁴⁸ *Ukraiński palimpsest...*, op. cit., s. 221.

⁴⁹ „Tożsamości nie dostaje się ani w prezencie, ani z wyroku bezapelacyjnego. Jest ona czymś, co się konstruuje... Z. Bauman, *Ponowoczesne wzory osobowe*, „Studia Socjologiczne” 2011, nr 1, s. 436.

⁵⁰ O. Zabuzko, *Planeta Piółun...*, op. cit., s. 19–20.

⁵¹ Kryptowojna, jedna z faz wojny hybrydowej, to ukryta forma agresywnych działań stopniowego, systematycznego i trwałego wyrządzania szkód przeciwnikowi, w celu wyczerpania jego potencjału. Zob. O. Wasiuta, S. Wasiuta, *Wojna hybrydowa Rosji przeciwko Ukrainie*, Kraków 2017, s. 89–92.

⁵² Cyt. za: J. Getka, J. Darczewska, *Ruś porwana?...*, op. cit., s. 57.

⁵³ P. Nora, *Między pamięcią a historią...*, op. cit., s. 112.

⁵⁴ *Ibidem*, s. 114.

trycznie do tradycji zapisanej w książkach poprzez żyjących jeszcze świadków, weteranów wojennych, poprzez „jakiś przekazany dzieciom, wnukom obraz, wspomnienie”⁵⁵. Penetruje także, nieliczne wprawdzie (większość została zniszczona przez rosyjskie służby), zachowane materiały historii pisanej archiwów Ukraińskiej Wolnej Akademii Nauk w Nowym Jorku czy też archiwów Służb Bezpieczeństwa Ukrainy. Podążając tropami tabuizowanych czy też wypieranych trudnych prawd historycznych, świadectw wykorzenia-nej przez kolonizatora kultury, Zabużko tworzy – w duchu, w którym została wychowana: „[...] jako przywiązanie do tradycji Ukrainy zjednoczonej, so-bornej”⁵⁶ – uniwersalne matryce ukraińskiej tożsamości, nadając przy tym realny kształt ukraińskiemu habitusowi.

Potencjałem pamięci zbiorowej, który wyznacza jej drogę, sięga Zabużko do najtrudniejszych i najbardziej traumatycznych wydarzeń w historii Ukrainy: Hołodomoru, Wielkiego Głodu⁵⁷, konspiracyjnie określanego jako „trzydziesty trzeci”, z obowiązującym „zakazem oplakiwania zmarłych”⁵⁸, po którym „Kijów uległ, skulił się i zamarł”⁵⁹. Wówczas jeszcze Ukraina wierzyła w omnipotencję władzy kolonizatora, która wydawała się być „po-tężniejsza od praw natury”, bo przecież „tylko metodą Wielkiego Głodu udało się przeprowadzić pacyfikację tak potrzebnej Stalinowi Ukrainy”⁶⁰.

⁵⁵ *Ukraiński palimpsest...*, op. cit., s. 302.

⁵⁶ *Ibidem*, s. 14.

⁵⁷ Jego ofiarom (od 6 do 10 milionów) Anne Applebaun poświęciła swą książkę, która jest wnikliwą analizą ideologiczno-politycznej spuścizny Hołodomoru: Anne Applebaun *Czerwony Głód*, przekład B. Gadomska, W. Gadomska, Warszawa 2017.

⁵⁸ O. Zabużko, *Planeta Piotun...*, op. cit., s. 53–54.

⁵⁹ *Ibidem*, s. 60.

⁶⁰ *Ibidem*, s. 59. Applebaum syntetyzuje: „śmierć głodowa to jednak nie cała historia. Podczas, gdy na wsi umierali chłopci, sowiecka tajna policja podjęła działania przeciwko intelektualnym i politycznym elitom Ukrainy”, co w efekcie „doprowadziło do sowietyzacji Ukrainy, unicestwienia ukraińskiej idei narodowej i wyeliminowania jakiegokolwiek zagrożenia dla jedności ZSRR ze strony Ukrainy”. A. Applebaum, *Czerwony Głód...*, op. cit., s. 20–21. W ramach prowadzonej polityki historycznej Prezydenta Juszczenki (2005–2010) badania nad Hołodomorem zyskały status silnego, wiążącego naród przedmiotu i symbolu wspólnej historii i tożsamości zbiorowej. Jego świadectwem jest Kalinowy Gaj w centrum Kijowa jako miejsce pamięci i martyrologii narodu, ludobójstwa. Powołany w 2004 roku Ukraiński IPN apelował na forum międzynarodowym o uznanie Wielkiego Głodu za ludobójstwo, uznała go Polska, USA, natomiast taką kwalifikację prawną odrzuciła Rosja.

W tymże czasie, dopełnia pisarka, Stalin wymordował lub uwięził w łagrach także przedstawiciele „niepodległej” inteligencji ukraińskiej, zwanych Rozstrzelanym Odrodzeniem⁶¹ i „po roku 1933 wszelki masowy opór na tych ziemiach zamarł – na ponad pół wieku”⁶². Prawdziwą terapią szokową dla narodu okazała się katastrofa w Czarnobylu⁶³: „tamtego dnia, 26 kwietnia 1986 roku, radzieckie imperium otrzymało wyrok śmierci”⁶⁴, a proces „oswojenia apokalipsy”, wieszczący „koniec epoki, która wydawała się wiecznotrwała”⁶⁵, uwolnił Ukrainę „od strachu przed imperialnym mitem”⁶⁶. W przyspieszonym tempie kruszał fundament władzy radzieckiej, stając się cezurą wyznaczającą zniewolonym ukraińskim umysłom „początek ukraińskiej niepodległości”⁶⁷. Przez to „pęknięcie w sarkofagu” ukraińscy intelektualiści, „czarnobylskie pokolenie”, „przeszli wprost w przestrzeń wolnego języka, z pełnymi płucami skażonego powietrza i głębokim, euforycznym [...] westchnieniem [...]: Ja – mogę – mówić!”⁶⁸. I mówią, a świat już dziś ich słucha, i mówią już bez lęku, bo najbardziej nie lubią być straszeni, „bo nie wolno zastraszać tych, których przodkowie przeżyli 1933 i 1986. Skutki mogą być dalekie od oczekiwania”⁶⁹. Wkrótce świat usłyszy ich wezwania na rzecz niepodległości Ukrainy: od pierwszych publicznych demonstracji po Czarnobylu w obronie ekologii poprzez wiec zorganizowany przez Związek

Zob. A. Radecka, *Topografia ukraińskiej pamięci historycznej po 1991 roku*, „Politeja. Kultura i Pamięć” 2023, nr 2, s. 263–264.

⁶¹ Rozstrzelane odrodzenie – termin stosowany na określenie pokolenia ukraińskich artystów i naukowców, działających w latach 20. i początku lat 30. XX wieku na terenie Ukraińskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej. Nazwa „odrodzenie” nawiązywała do odrodzenia kultury narodowej, jakie nastąpiło na wschodniej Ukrainie na początku lat 20.

⁶² O. Zabużko, *Planeta Piołun...*, op. cit., s. 59.

⁶³ Elektrownię w Czarnobylu zbudowano wbrew protestom Ukraińskiej Akademii Nauk, która na początku lat siedemdziesiątych XX wieku odmówiła Moskwie zgody na ten projekt. Zob. *Ukraiński palimpsest...*, op. cit., s. 83.

⁶⁴ O. Zabużko, *Planeta Piołun...*, op. cit., s. 34.

⁶⁵ Ibidem, s. 63

⁶⁶ *Ukraiński palimpsest...*, op. cit., s. 80, 82.

⁶⁷ O. Zabużko, *Planeta Piołun...*, op. cit., s. 63.

⁶⁸ Ibidem, s. 62. Zabużko podkreśla, że dopiero na początku lat dwutysięcznych można było głośno mówić o Holodomorze, Czarnobylu, II wojnie światowej czy UPA. Zob. *Ukraiński palimpsest...*, op. cit., s. 84.

⁶⁹ Ibidem, s. 63–64.

Matek Żołnierzy Ukrainy przeciw ich obecności w Afganistanie, o czym szeptem i ze strachem mówiło się aż do czasów Gorbaczowa⁷⁰, do przełomowego wydarzenia odradzającego się narodowego życia Ukraińców w duchu niepodległościowym: pogrzebu Wasyla Stusa⁷¹ i jego dwóch towarzyszy dysydentów, tragicznie zmarłych w łagrach w 1985 roku. Podczas pogrzebu-manifestacji po raz pierwszy pojawiły się sztandary i hasła z żądaniem niepodległości⁷². Kontynuacją „procesu budowania narodu” były lata ukraińskiej aksamitnej rewolucji (1989–1991), pomarańczowej rewolucji i Rewolucji Godności, które dla pokolenia Zabuzko, stanowią wciąż „najpiękniejszy okres” w dziejach współczesnej Ukrainy. Dowiodły one bowiem, że Ukraina jest „częścią europejskiej kultury”, choć wciąż jeszcze w drodze do Europy, z marzeniem, „aby obudzić się w niej”⁷³.

Walka o tożsamość Ukrainy toczy się nie tylko na płaszczyźnie historycznej, przenosi się także na obszar kultury, która przecież „zawsze była i wciąż pozostaje sanktuarium ich tożsamości”⁷⁴. Pisarka koncentruje uwagę czytelnika na determinancie o największej społeczno-politycznej i narodotwórczej sile rażenia – języku. Obok pamięci, religii, jest on swoistym markerem tożsamości, jej identyfikatorem, a w procesie kształtowania świadomości narodowej jako aktywny świadek historii i współkreator kultury pełni, zauważa Zenon Klemensiewicz: „funkcję narodotwórczą, tzn. współtworzy, współorganizuje naród”⁷⁵, scala go we wspólnotę. Zarówno Rosja radziecka, jak i postradziecka prowadziła i wciąż prowadzi politykę rusyfikacji⁷⁶, osadzając ją w przestrzeni promocji potencjału swej kultury i z narracją „wielka rosyjska kultura”, którą przecież zachwyca się świat.

⁷⁰ *Ukraiński palimpsest...*, op. cit., s. 86.

⁷¹ Wasyl Stus, jeden z najwybitniejszych poetów ukraińskich, zmarł w 1985 roku w łagrze z wyczerpania. Osadzono go w 1980 roku na 10 lat więzienia za propagowanie języka ukraińskiego.

⁷² Zob. *Ukraiński palimpsest...*, op. cit., s. 86, 88–89.

⁷³ *Ibidem*, s. 226.

⁷⁴ To słowa francuskiego historyka Pierre’a Nory. Zob. P. Nora, *Słowo wstępne* do M. Kundera, *Zachód porwany albo tragedia Europy Środkowej...*, op. cit., s. 42.

⁷⁵ Cyt. za: O. Wasiuta, S. Wasiuta, *Wojna hybrydowa Rosji...*, op. cit., s. 318.

⁷⁶ Tuż po aneksji Krymu wprowadzono tam zakaz nauczania języka ukraińskiego, w Uniwersytecie Tawrijskim zlikwidowano wydział filologii ukraińskiej i katedry krymsko-tatarskiej literatury, a na terytoriach obwodów Ługańskiego i Donieckiego zabroniono

Kultura jednak nie jest apolityczna, pozostaje wciąż konstruktywną częścią i narzędziem tzw. *soft power* rosyjskiej polityki imperialnej⁷⁷. Z tego też powodu już od czasów carskich język ukraiński, którego „nigdy nie było, nie ma i być nie może”⁷⁸, był zakazany, w zamian oferowano Ukraińcom język Wielkorusów, a język Małorusów, jako obcy element, konsekwentnie i jakże boleśnie dla Ukraińców zwalczano. „Idea była prosta. Na Ukrainie miał nie zostać żaden ślad kulturowej pamięci”⁷⁹, stąd kary więzienia, katorgi, łagry, których pierwsza fala przetoczyła się, jak relacjonuje Zabużko, w latach trzydziestych XX wieku. Pochłonęła ona 80 procent aktywnie działającej i kultywującej narodowe idee ukraińskiej inteligencji, sięgającej korzeniami dawnej kozackiej starszyny⁸⁰, która wedle kolonialnego kanonu reprezentowała „burżuazyjny ukraiński nacjonalizm”⁸¹. Kolejny pogrom nastąpił w latach sześćdziesiątych i siedemdziesiątych, objął represjami przedstawicieli ruchu Szistdesiatnyków, inteligencji twórczej, walczącej z rusyfikacją o odrodzenie języka i ukraińskiej kultury. Pisarka określa go konsekwentnie prowadzonym elitocystem, niemal całkowitą czystką miejscowych elit⁸²: „Ilu ludziom wtedy złamano życie, ilu studentów wyrzucono z uczelni [...], ilu przepadło bez wieści w łagrach czy na zesłaniu, ilu z nich, wyrzuconych z pracy i pozbawionych środków do życia, bez jakiegokolwiek perspektywy, popełniło samobójstwo”⁸³. Działania te nie tylko skutecznie odcinały naród od korzeni, tradycji, od ich wielowiekowej historii i kultury. Deprecjonowały

nauczania języka ukraińskiego. Zob. O. Wasiuta, S. Wasiuta, *Wojna hybrydowa Rosji...*, op. cit., s. 283.

⁷⁷ Według Pierre’a Bourdieu, kultura jako narzędzie oddziaływania stanowi *soft power* polityki imperialnej i jest pochodną przemocy symbolicznej, oddziałującej znacznie głębiej niż *hard power*. Zob. W. Możgin, *Wojna kulturowa między Rosją a Ukrainą*, „Politeja. Kultura i Media” 2022, nr 3, s. 18–19.

⁷⁸ N. Gergało-Dąbek, *Dyskurs tożsamościowy Ukrainy...*, op. cit., s. 30.

⁷⁹ *Ukraiński palimpsest...*, op. cit., s. 28–29.

⁸⁰ Ibidem. Kary dosięgały nawet tych, których jedyną winą było posiadanie książki pt. *Kobzarz* ukraińskiego poety i pisarza Tarasa Szewczenki. *Kobzarz* stał się fundamentalnym dziełem w procesie formowania się ukraińskiego języka oraz świadomości narodowej. Ibidem, s. 28.

⁸¹ Ibidem, s. 66.

⁸² Zob. O. Zabużko, *Najdłuższa podróż...*, op. cit., s. 160.

⁸³ *Ukraiński palimpsest...*, op. cit., s. 39.

także samych Ukraińców, popadających w konsekwencji w kompleks tzw. Małorusa⁸⁴, którego język: ukraiński pozostawał językiem niższych stanów – kołchozowym, chłopskim, chachłackim, wieśniackim, dyskryminując ich nie ze względu na pochodzenie, a na ich niewolniczy język⁸⁵.

Także dziś, w wojnie hybrydowej Rosji z Ukrainą, linia frontu przebiega, jak zauważa Nadia Gergało-Dąbek, właśnie „wzdłuż języka”⁸⁶ jako *raison d'être* ukraińskiej tożsamości kulturowej, a od 1991 także narodowej. Jednakże brak spójnej polityki tożsamościowej pozostawił problem ustawy językowej poza formalno-prawnymi działaniami, osłabiając tym samym jego rolę jako języka narodowego w ukraińskiej wspólnocie obywatelskiej. Po trzydziestu latach istnienia niepodległej Ukrainy Zabuzko dokonuje analizy stanu „spustoszenia” w ukraińskiej przestrzeni historyczno-kulturowej, poddanej przemocy ideologicznej (pochodnej koncepcji przemocy symbolicznej) rosyjskiej władzy⁸⁷. Z uzasadnionym rozgoryczeniem ilustruje poziom inkorporacji kulturowej: „W praktyce ukraińska niepodległość jest bardzo ograniczona. Trwa nadal okres postkolonialny, mamy do czynienia z kulturowym kolonializmem, który polega na tym, że Ukraina w znacznej mierze została skolonizowana przez rosyjski rynek wydawniczy, informacyjny, filmowy”⁸⁸. Dopełnia to także przejrzystymi danymi statystycznymi, anonując je szokującą czytelnika diagnozą: to „rozwijająca się powtórna kolonizacja” – w latach 2008–2009 ekspansja rosyjskiej książki na ukraińskim rynku przeszła od pełzającej do totalnej, 90 procent książek w księgarniach było z rosyjskiego importu⁸⁹. Jeszcze w 2013 roku czytelnicy z Doniecka czy

⁸⁴ W. Możgin, powołując się na prace Jewhena Małaniuka, dowodzi, że małorosyjskość jest nie tylko konsekwencją bytności w strefie wpływów rosyjskiego imperium, ale też wynika z faktu, iż dążenia ukraińskiego narodu obarczone są mentalnym jarzmem małorosyjskości. O tym zob. W. Możgin, *Wojna kulturowa...*, op. cit., s. 22.

⁸⁵ Zabuzko wspomina, że kiedy w latach siedemdziesiątych poprosiła po ukraińsku w sklepie o chleb, spotkała ją agresywna reakcja: „taka mała, a już banderówka”. Zob. *Ukraiński palimpsest...*, op. cit., s. 65.

⁸⁶ N. Gergało-Dąbek, *Dyskurs tożsamościowy Ukrainy...*, op. cit., s. 14.

⁸⁷ O tym zob. J. Getka, J. Darczewska, *Ruś porwana?...*, op. cit., s. 30–35.

⁸⁸ *Ukraiński palimpsest...*, op. cit., s. 131. Należy dodać, że aż do roku 1995 pierwsze pokolenie uczniów niepodległej Ukrainy uczyło się historii z przekładu podręcznika wydanego w j. angielskim autorstwa historyka Oresta Subtelnego. Był wówczas jedynym przystosowanym do współczesnych i ówczesnych warunków. Zob. *Ibidem*, s. 90.

⁸⁹ O. Zabuzko, *Najdłuższa podróż...*, op. cit., s. 90.

Ługańska musieli jeździć po ukraińskojęzyczne wydanie książki jej autorstwa *Muzeum porzuconych sekretów* do Kijowa, u nich bowiem dostępny był tylko wariant rosyjski⁹⁰. Jeśli dodać do tego fakt, że w okresie przed wojną 2022 roku około 40 procent rosyjskiego rynku wydawniczego kierowano na Ukrainę, ze zrozumieniem możemy przyjąć pełną rozczarowania refleksję Zabużko: „w ciągu 30 lat Ukraińcy wciąż jeszcze nie odbudowali w pełni wiedzy o własnym dziedzictwie kulturowym, [...], «wykształcony Ukrainiec» wciąż pozostaje pojęciem wcale nie tożsamym z «dobrze znający ukraińską kulturę/historię»”⁹¹. Proces rewitalizacji kulturowej, który winien był być skierowany nade wszystko na cywilizacyjny rozwój z Rosją, z rosyjską kulturą i językiem okazuje się, także w sytuacji wojennych zmagani, wyzwaniem, a przecież „problem wyrwania się z pola oddziaływania bieguna rosyjskiego” jest, wyjaśnia Szaruga „niesłuchanie istotny i decydujący o procesie kształtowania się nowożytnej tożsamości Ukraińców”⁹².

Retoryce Szarugi wtóruje pisarka, zasilając tożsamościowy dyskurs także politycznymi kontekstami. Pryncypialnie odsłaniają one kulisy wielu nieudolnych projektów nowych struktur, pseudo reform elit lat postzależnościowych, które okazały się w większości polem dla grabieży majątku państwowego i degradacji moralnej społeczeństwa: „niepodległość zastała Ukrainę całkowicie do niej nieprzygotowaną. To był wstrząs, kiedy zauważono, do jakiego stopnia kraj pozbawiony jest prawdziwych mężów stanu, polityków [...], a choćby ludzi z wysokim poziomem strategicznego myślenia, w jakiegokolwiek dziedzinie”⁹³. To brak rewizji radzieckich czasów otworzył drogę ukraińskiej nomenklaturze politycznej, której uwolnienie spod kontroli z zewnątrz, bez narzucenia wewnętrznej, procentowało niebywałym rozkwitem korupcji i kryminalnych kapitałów, całkowitym ekonomicznym rozprzężeniem sprzyjającym rozkradaniu państwowych majątków⁹⁴. Niestabilność instytucji demokratycznych, brak reform, sprawiły, że po trzydziestu latach niepodległości Ukraina, która miała znajdować się w czołówce państw postkomunistycznych, znalazła się na ostatnim miejscu⁹⁵. Fakt ten z głębo-

⁹⁰ Ibidem, s. 125.

⁹¹ Ibidem, s. 45.

⁹² L. Szaruga, *Ukraiński kalejdoskop...*, op. cit., s. 20.

⁹³ *Ukraiński palimpsest...*, op. cit., s. 141.

⁹⁴ Zob. Ibidem, s. 140.

⁹⁵ J. Hrycak, *Zrozumieć Ukrainę...*, op. cit., s. 104.

kim żalem odnotowywała Zabużko, wskazując swój kraj jako przykład zaprzeczonych nadziei: „kiedy formalnie już wolny (państwowy) naród, w rzeczywistości jeszcze fatalnie politycznie niedorosły [...] już odpowiadał za siebie”⁹⁶, a czynił to bez refleksji i świadomości społecznej odpowiedzialności. Pozwala sobie w końcu na pełną goryczy puentę: „Zresztą, kim mogli być, jeszcze wczorajsi, niewolnicy, którym dopiero co powiedziano: od dziś to wszystko jest wasze”⁹⁷, wszak „w niewoli naród się degeneruje”⁹⁸. Tym boleśnieszce były dla niej, równie nieudolnie podejmowane, próby desowietyzacji, dekolonizacji mentalnej narodu ukraińskiego, tych wielu milionów ofiar „pokus «psychologicznego werbunku» na stronę zła”⁹⁹, kolejnych milionów umysłów zniewolonych ideologią *homo sovieticus* i poddanych wyrażanym metodom inwigilacji¹⁰⁰. Stan ten określa Zabużko najdłuższym „etapem demoralizacji”, „powtórna rusyfikacja”, „realizowaną za pośrednictwem szkolnictwa, mediów i Kościoła”¹⁰¹. Niepokojące symptomy Ukraińcy przeoczyli „zajęci wtedy czym innym – urzędaniem własnego domu”, który jednak, dodaje ona ku pokrzepieniu, „[...] niepostrzeżenie przemieniliśmy w końcu z miejsca zrujnowanego i zatrutego przez radziecką okupację w kraj zupełnie niezły”¹⁰². Ale ostatecznie, dopiero po inwazji rosyjskiej 2022 roku, Zabużko dostrzeże: „potrzebowaliśmy tej wojny, by zrozumieć”¹⁰³, a historyk Ołeksandr Zinzenko doda: „Bez rakiet ich słowa nie docierały. Wszystko się zmieniło”¹⁰⁴. Wojna w Ukrainie jest dziś, bez wątpienia, katastrofą, ale,

⁹⁶ O. Zabużko, *Planeta Piotun...*, op. cit., s. 364.

⁹⁷ *Ukraiński palimpsest...*, op. cit., s. 140.

⁹⁸ Cyt. za: O. Zabużko, *Planeta Piotun...*, op. cit., s. 355.

⁹⁹ *Ibidem*, s. 354.

¹⁰⁰ Poziom zniewolenia ilustrował jeszcze w 2004 roku ukraiński pisarz Jurko Prochaśko: jak jeszcze „zniewolony jest nasz umysł, na ile utknęliśmy w postsowieckiej matrycy, jak ona wyznacza nasze horyzonty i sprawia, że dzisiejsza sytuacja ukraińska jest tak bardzo nieprzenikniona”. Cyt. za: O. Nachlik, *Czesław Miłosz na Ukrainie*, „Postscriptum Polonistyczne” 2011, nr 1, s. 310.

¹⁰¹ O. Zabużko, *Najdłuższa podróż...*, op. cit., s. 109.

¹⁰² *Ibidem*, s. 106–107.

¹⁰³ Cytat pochodzi z jednego z wielu wywiadów, które udzielała Zabużko polskim dziennikarzom.

¹⁰⁴ Cyt. za: P. Andrusieczko, *Puszkiniopad, czyli jak Ukraina pozbywa się imperialnej zależności*, „Nowa Europa Wschodnia” 2023, nr 2, s. 23.

jak dostrzeże także Jarosław Hrycak, „może stanowić pewną szansę”¹⁰⁵. Już w pierwszych miesiącach 2022 roku rozpoczął się formalnie ogólnoukraiński proces derusyfikacji z współtowarzyszącą mu europejską polityką *Cancel Russia* – blokowania rosyjskiego produktu kulturowego¹⁰⁶. W ramach tej strategii przyjęto ustawę zakazującą propagowania symboli rosyjskich, w ślad za „leninopadem” rozpoczął się „puszkinopad”¹⁰⁷, którym towarzyszyło zdecydowane rugowanie języka rosyjskiego z internetu, FB, Instagrama, zmiany nazw ulic, instytucji itp. Pełnej determinacji antyrosyjskiej postawie Ukraińców, wyczerpanych także korupcją swych elit, „dreptaniem w kółko”, towarzyszy wreszcie „tak bliska jak nigdy dotąd” perspektywa dokończenia politycznej modernizacji swojego kraju¹⁰⁸, z równoległe i konsekwentnie prowadzoną, jakże ważną dla poczucia jedności narodowej, polityką tożsamościową. Działania te scalają Ukraińców, tych ze wschodniej Ukrainy i tych z zachodniej, wszystkich tych, dla których „Ukraina wybrała być”¹⁰⁹. Przyświeca jej ambitnie wyznaczony dalekosiężny cel: deklaracja solidarności z „wybojem europejskim”, ze strategią „zrównoważonego rozwoju”¹¹⁰.

Anne Applebaum w swej książce *Koncern autokracja. Dyktatorzy, którzy chcą rządzić światem* dowodzi, że wprowadzie:

nie istnieje już liberalny porządek świata. Istnieją jednak liberalne społeczeństwa. [...] Trudno uznać je za doskonałe. Istniejące przestrzenie wolności mają poważne wady, występują w nich głębokie podziały i okropne historyczne zranienia. Jednak to tylko kolejne powody, aby tym gorliwiej ich bronić. Tak niewiele podobnych miejsc zaistniało¹¹¹.

Taka wydaje się być Ukraina, daleka od ideału, ale z wizją demokratycznej proeuropejskiej przyszłości, bo mimo prób jej „zniszczenia od środka

¹⁰⁵ J. Hrycak, *Zrozumieć Ukrainę...*, op. cit., s. 347.

¹⁰⁶ Zob. W. Możgin, *Wojna kulturowa...*, op. cit., s. 25–29.

¹⁰⁷ Mowa o akcjach usuwania pomników Lenina i Puszkina. Zob. P. Andrusieczko, *Puszkinoпад...*, op. cit., s. 17–19.

¹⁰⁸ J. Hrycak, *Zrozumieć Ukrainę...*, op. cit., s. 352.

¹⁰⁹ O. Zabużko, *Najdłuższa podróż...*, op. cit., s. 138.

¹¹⁰ O tym więcej: J. Hrycak, *Zrozumieć Ukrainę...*, op. cit., s. 327–334.

¹¹¹ A. Applebaum, *Koncern autokracja. Dyktatorzy, którzy chcą rządzić światem*, przekład M. Rogalski, Warszawa 2024, s. 224.

i z zewnątrz”, zdecydowała się na „wysiłek ocalenia”¹¹². Jej wierność tradycji historycznej systemu wartości społecznych oraz obywatelskich docenił już w 2014 roku francuski filozof i pisarz Bernard-Henri Lévy: „Oblekacie w ciało projekt europejski. [...] Nadajecie [...] głębokiego sensu Europie i idei Europy”¹¹³. Z konstatacją Applebaum synchronizuje niezachwiana wiara Zabuzko, zasadzająca się z jednej strony na unicestwiającej naród przeszłości: „Przez stulecia [...] oduczano nas, batogiem i pod groźbą śmierci, kochania swojej ziemi [...], tłumiąc w nas najważniejszy kulturowo-przetwórczy instynkt”, z drugiej zaś na euforycznej antycypacji: to właśnie wielowiekowy „buntowniczy ferment”¹¹⁴ i „brak uległości wobec prawa siły”¹¹⁵ sprawi, że „my wygramy tę wojnę, bo nie ma na świecie siły mocniejszej od tej. I nie można złamać narodu, który ją zachował – jeśli tylko on sam się jej nie wyrzeknie”¹¹⁶. Z niezłomną wolą swego narodu: „duszę i ciało położymy za naszą swobodę”¹¹⁷ pozostawia czytelnika, udobitniając: „Ukraina jest częścią Europy i jej broni”¹¹⁸. To także nasz obowiązek, bowiem w tej geopolitycznej wojnie decydują się nie tylko losy Ukrainy, decydują się również losy naszej wspólnoty, cywilizacji europejskiej.

References

Andrusieczko P., *Puszkinoпад, czyli jak Ukraina pozbywa się imperialnej zależności*, „Nowa Europa Wschodnia” 2023, nr 2.

¹¹² Ibidem.

¹¹³ Cyt. za: Jarosław Poliszczuk, *Idea Europy a ukraińska tożsamość po Euromajdanie*, „Bibliotekarz Podlaski” 2017, nr 4, s. 222.

¹¹⁴ *Ukraiński palimpsest. Oksana Zabuzko w rozmowie...*, s. 41. Prof. Antoni Dudek dodaje: „wojowniczość wpisana jest w DNA Ukraińców”. *Putin uważa, że Rosja nie może być mocarstwem bez Ukrainy. To jest przyczyną wojny*. Z prof. Antonim Dudkiem rozmawia Kamil Broszko, „Magazyn Teraz Polska” 2022, nr 1, s. 8, https://magazynterazpolska.pl/upload/files/magazyn%20Teraz%20Polska%2001_2022.pdf [dostęp: 23.02.2023].

¹¹⁵ O. Zabuzko, *Planeta Piolun...*, s. 360.

¹¹⁶ Ibidem, s. 371, 374.

¹¹⁷ O. Zabuzko, *Najdłuższa podróż...*, s. 148. Jest to wers pochodzący z ukraińskiego hymnu narodowego.

¹¹⁸ *Oksana Zabuzko: Należy krzyknąć „obudź się, Trojo”*, „Tygodnik Powszechny” 2022, nr 50, [05.12.2022].

- Applebaun A., *Czerwony Głód*, przekład B. Gadomska, W. Gadomska, Warszawa 2017.
- Applebaum A., *Koncern autokracja. Dyktatorzy, którzy chcą rządzić światem*, przekład M. Rogalski, Warszawa 2024.
- Bauman Z., *Ponowoczesne wzory osobowe*, „Studia Socjologiczne” 2011, nr 1.
- Benedyczak K., *Oddział chorych na Rosję*, Warszawa 2024.
- Bezpieczeństwo i samopoznanie. *Relacja z wizyty Oksany Zabuzko*, <https://www.uni.lodz.pl/aktualnosc/szczegoly/bezpieczenstwo-i-samopoznanie-relacja-z-wizyty-oksany-zabuzko> [dostęp: 10.01.2023].
- Bilewicz M., *Traumaland. Polacy w cieniu przeszłości*, Kraków 2024.
- Czajkowski M., *Wojna na Ukrainie jako huntingtonowskie zderzenie cywilizacji*, „Gdańskie Studia Międzynarodowe” 2017, Nr 1–2.
- Fukuyama F., *Tożsamość. Współczesna polityka tożsamościowa i walka o uznanie*, przekład J. Pyka, Poznań 2019.
- Gergało-Dąbek N., *Dyskurs tożsamościowy Ukrainy po rewolucji Godności przez pryzmat kwestii językowej*, Lublin 2021.
- Getka J., Darczewska J., *Ruś porwana? Rosyjska wojna o tożsamość Ukrainy*, Warszawa 2022.
- Hnatiuk O., *Pożegnanie z imperium. Ukraińskie dyskusje o tożsamości*, Lublin 2003.
- Hrycak J., *Ukraina. Wyrwać się z przeszłości*, przekład K. Kotyńska, J. Majewska-Grabowska, Kraków 2023.
- Hrycak J., *Zrozumieć Ukrainę. Historia mówiona. Z Jarosławem Hrycakiem rozmawia Iza Chruślińska*, Warszawa 2022.
- Kundera M., *Zachód porwany albo tragedia Europy Środkowej*, przekład M. Bieńczyk, Warszawa 2023.
- Marszał M., Srokosz J., *Ukraina w myśli politycznej Jerzego Giedroycia*, „Wrocławsko-Lwowskie Zeszyty Prawnicze” 2012, nr 2.
- Miedwiediew S., *Wojna „Made in Russia”*, przekład H. Pustuła-Lewicka, Warszawa 2024.
- Możgin W., *Wojna kulturowa między Rosją a Ukrainą*, „Politeja. Kultura i Media” 2022, nr 3.
- Nachlik O., *Czesław Miłosz na Ukrainie*, „Postscriptum Polonistyczne” 2011, nr 1.
- Nadolski K., *Dlaczego Rosja od dziesięcioleci neguje, że Ukraina jest i była samodzielnym państwem*, „Newsweek”, [12.03.2022].
- Nora P., *Między pamięcią a historią*, przekład J. M. Kłoczkowski, Gdańsk 2022.
- Nora P., *Słowo wstępne*, [w:] *Zachód porwany albo tragedia Europy Środkowej*, M. Kundera, przekład M. Bieńczyk, Warszawa 2023.
- Oksana Zabuzko: *Należy krzyknąć „obudź się, Trojo”*, „Tygodnik Powszechny” 2022, nr 50, [05.12.2022].
- Poliszczuk J., *Idea Europy a ukraińska tożsamość po Euromajdanie*, „Bibliotekarz Podlaski” 2017, nr 4.
- Putin uważa, że Rosja nie może być mocarstwem bez Ukrainy. To jest przyczyna wojny*. Z prof. Antonim Dudkiem rozmawia Kamil Broszko, „Magazyn Teraz Polska” 2022,

- nr 1. https://magazynterazpolska.pl/upload/files/magazyn%20Teraz%20Polska%2001_2022.pdf [dostęp: 23.02.2023].
- Radecka A., *Topografia ukraińskiej pamięci historycznej po 1991 roku*, „Politeja. Kultura i Pamięć” 2023, nr 2.
- Szaruga L., *Ukraiński kalejdoskop*, Warszawa 2022.
- Szaruga L., *Wojna rosyjsko-ukraińska a tożsamość Europy Środkowo-Wschodniej*, [w:] *W poszukiwaniu tożsamości Europy Środkowo-Wschodniej*, red. J. Getka, J. Grzybow-ski, Warszawa 2022.
- Szeptycki A., *Nie ma wolnej Polski bez wolnej Ukrainy*, „Stosunki Międzynarodowe” 2018, nr 1.
- Ukraina mówi. Ukraińska tożsamość w lustrze wojny*, Forum idei. Cykl debat Fundacji i tygodnika „Polityka”. Fundacja im. Stefana Batorego, Warszawa 2022.
- Ukraiński palimpsest. Oksana Zabuzko w rozmowie z Izą Chruślińską*, Wrocław 2013.
- Wasiuta O., Wasiuta S., *Wojna hybrydowa Rosji przeciwko Ukrainie*, Kraków 2017.
- Zabuzko O., *Najdłuższa podróż*, przekład K. Kotyńska, Warszawa 2023.
- Zabuzko O., *Planeta Piołun*, przekład K. Kotyńska, A. Łazar, J. Majewska, Warszawa 2022.

Studia Interkulturowe Europy Środkowo-Wschodniej 18
ISSN 1898-4215; e-ISSN 2544-3143
Copyright © by Olena Yurchuk, Viktoriia Biliavska, Oksana Chaplinska 2025
Creative Commons: Uznanie Autorstwa 4.0 (CC BY 4.0)
<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>
<https://doi.org/10.31338/2544-3143.si.2025-18.6>

Olena Yurchuk

Zhytomyr Ivan Franko State University
e-mail yurchuk1980@ukr.net
ORCID 0000-0003-2028-9211

Viktoriia Biliavska

Zhytomyr Ivan Franko State University
e-mail wiktoria11288@gmail.com
ORCID 0009-0003-3490-0154

Oksana Chaplinska

Zhytomyr Ivan Franko State University
e-mail chaplinskay@ukr.net
ORCID 0000-0002-9702-6906

„АЛІЄ, АЛЬОНА І Я. З НАШИХ ІМЕН, НАПИСАНИХ
У РЯДОК АБО СТОВПЧИК, МОЖНА ВИВЧАТИ ІСТОРІЮ
КРИМУ”. ВІДНАЙДЕНА НАЦІОНАЛЬНА ІДЕНТИЧНІСТЬ
У РОМАНІ АНАСТАСІЇ ЛЕВКОВОЇ „ЗА ПЕРЕКОПОМ Є ЗЕМЛЯ.
КРИМСЬКИЙ РОМАН”

**„Aliie, Aliona, and I. From our names, written in a row or a column,
one can study the history of Crimea”.**

**Rediscovered National Identity in Anastasiia Levkova’s Novel *Beyond
Perekop, There is Land: a Crimean Novel***

Abstract

The proposed article focuses on the issue of national identity in the context of the cultural polyphony of Crimea and its tragic historical events. The object of analysis is Anastasiia Levkova’s novel *Beyond Perekop, There Is Land*, published in 2023. This is a story about

Crimea spanning from the 1980s. Alim Aliiev, the founder of the literary competition “Crimean Fig”, calls it “a guidebook to Crimea”. However, it is also a novel about national identity – lost, rediscovered, and acquired. The protagonist reconstructs events from her childhood, using the lens of individual memory and recollections of her friends and their families not only to articulate traumatic experiences but also to prove that beyond Perekop, there is indeed land.

Keywords: national identity, rediscovered identity, “Crimean novel”, historical memory, individual memory

Сьогодні феномен ідентичності – вагома складова наукового дискурсу. Не даремно Еріх Фромм, окреслюючи п’ять екзистенційних потреб людини, однією з них визначає саме ідентичність¹. У ХХ столітті особливий вплив на формування уявлення про ідентичність здійснили філософи (Жан Бодріяр, Фелікс Гваттарі, Жиль Дельоз, Альбер Камю, Жан-Франсуа Ліотар, Жан-Поль Сартр). Ідентичність набула міждисциплінарного статусу й охоплює досить широке коло наукових та художніх текстів:

Ідентичність транскультурна, національна, етнічна, соціальна, громадянська, гендерна, психологічна, постколоніальна, постмодерна, особистісна, ідентичність у художній прозі, ліриці, в мемуаристиці й літературній критиці, поетика й типологія ідентичностей, методика й методологія дослідження ідентичності – ці та інші аспекти зазначеної теми перебувають у колі постійних зацікавлень сучасних науковців².

Українські літературознавці також звертають увагу на проблеми національної ідентичності. Це напрацювання Стефанії Андрусів („Модус національної ідентичності: Львівський текст 30-х років ХХ ст.”³),

¹ E. Fromm, *The Sane Society*, New York 1955.

² *Ідентичність: текстуальні виміри: колективна монографія*, Івано-Франківськ, 2021, с. 5.

³ С. М. Андрусів, *Модус національної ідентичності: Львівський текст 30-х років ХХ ст.*, Львів-Тернопіль 2000.

Мирослави Іванишин („Дискурс національної ідентичності в українському постколоніальному літературознавстві”⁴), Володимира Моренця („Національні шляхи поетичного модерну першої половини ХХ ст.: Україна і Польща”⁵), Любомира Сеника („Роман опору. Український роман 20-х років: проблема національної ідентичності”⁶), Наталі Шумило („Під знаком національної самобутності”⁷), Олени Юрчук („У тіні імперії: Українська література у світлі постколоніальної теорії”⁸) та інших. У цьому контексті погоджуємося з твердженням М. Іванишин: „літературознавчий дискурс національної ідентичності в українській постколоніальній науці про літературу продуктивно розвивається, має відчутні здобутки і є одним із найперспективніших напрямів новітньої історико-літературної інтерпретації”⁹.

У сучасній українській прозі маємо низку текстів, у яких автори омовлюють проблему національної ідентичності. До них належить і роман Анастасії Левкової „За Перекопом є земля. Кримський роман” (2023), у якому авторка розповідає, з одного боку, історію Криму від 80-х років ХХ століття, а з іншого – простежує віднайдення / утрату / набуття національної ідентичності. Головна героїня реконструює події дитинства та юності, у яких є місце спогадам про власну родину, друзів та їхні родини, проговорює травматичний досвід минулого, що передався їй у спадок. У пропонованому дослідженні саме на цих процесах буде сфокусовано увагу.

⁴ М. В. Іванишин, *Дискурс національної ідентичності в українському постколоніальному літературознавстві*, Дрогобич 2015.

⁵ В. Моренець, *Національні шляхи поетичного модерну першої половини ХХ ст.: Україна і Польща*, Київ 2002.

⁶ Л. Сеник, *Роман опору. Український роман 20-х років: проблема національної ідентичності*, Львів 2002.

⁷ Н. М. Шумило, *Під знаком національної самобутності*, Київ 2003.

⁸ О. Юрчук, *У тіні імперії: Українська література у світлі постколоніальної теорії*, Київ 2013.

⁹ М. В. Іванишин, *Дискурс національної ідентичності...*, *op. cit.*, с. 181.

**„Тоді я почула кримськотатарське слово *сандыкъ* – скриня.
Мені здавалося тепер, що Крим – це *сандыкъ* із казок, *сандыкъ*
із коштовним камінням...”**

Цілком зрозуміло, що розмову про віднайдення головною героїнею ідентичності варто розпочати з трьох базових топосів, що впливають на цей процес: Крим, Москва, Київ. Алім Алієв, засновник літературного конкурсу „Кримський інжир”, називає роман „путівником по Криму”. Зауважимо, що Крим як художній дискурс представлений у низці книжок сучасних українських письменників. Це засвідчують антології „Кримський інжир”, „Крим, який ми любимо”, збірка поезії Світлани Поваляєвої „Після Криму”, збірка репортажів Наталії Гуменюк „Загублений острів”, книжка Марини Гримич „Умерови: Історія родини на тлі кримськотатарського національного руху ХХ–ХХІ століття”, роман Світлани Тараторіної „Дім солі”.

У Анастасії Левкової Крим насамперед пов’язаний із кримськотатарським народом, його культурою, побутом, мовою. Але варто погодитися з Джеміле Сулеймановою, що „За Перекопом є земля» не тільки про кримських татар, вона про всіх жителів Криму, які під натиском державної пропаганди будують свої стосунки з новоприбулими «татарами». Політичні події, здається, не залишають місця для романтики і лірики, але в цьому і краса роману, що ніякі політичні події не можуть бути відокремлені від життя людей”¹⁰.

Отже, разом із головною героїнею читач занурюється в історичні події, що відбувалися в Криму від 80-х років ХХ століття до наших днів. Мова йде про непрості взаємини, які складаються на півострові між кримськими татарами, українцями та росіянами. Помічаємо, що магістральним меседжем роману є ідея, що Крим – це Україна: „[...] я раптом, сама собі чудуючись, тихо кажу: «Але ж Крим – частина України», після чого хтось із московських однолітків здивовано питає: «Як України? Хіба Крим не в Росії?»»¹¹.

У першій частині роману „Бир заманда бар екен, бир заманда ёкъ екен... (Чи було колись, чи не було...)” історія Криму постає насампе-

¹⁰ Про книгу *За Перекопом є земля*, <http://surl.li/onmoуx>, [доступ: 15.08.2025].

¹¹ А. Левкова, *За Перекопом є земля. Кримський роман*, Київ 2023, с. 41.

ред як локальна історія міста Бахчисарай, у якому живе головна героїня, та людей (родин), поруч із якими минають її дитинство та юність. Цілком зрозуміло, що ця локальність умовна й кожна конкретна доля є своєрідною метафорою долі всього народу. Насамперед ідеться про кримських татар та їхнє повернення до Криму після примусового виселення в травні 1944 року. Тому Крим дитинства та юності оповідачки – це Крим, що, з одного боку, вражає старовинною архітектурою, потужними пластами культури, своєрідним побутом і гастрономічними вподобаннями кримських татар, а з іншого – це світ із пам'яттю про моторошний світанок 18 травня 1944 року з голосінням людей, товарними вагонами й смертями, спробами повернутися на рідну землю, зруйнованими бульдозерами будинками й неприйняттям тих, кого затавровано зрадниками. У домі Меметових героїня перебуває по-всякчас наче у двох взаємозаперечних, але й взаємодоповнювальних емоційних реєстрах: їй затишно серед людей, які готують смачні страви, говорять рідною мовою, мають розраду печалям кожній дитині, рідній і не рідній, але їй пробігає мороз між лопатками від колоскових тьоті Айше:

Що пам'ятаю – це колискові, які співала тьотя Айше молодшим синам-близнюкам і на котрих, як я потім довідалася, сама виросла, – насправді це були не колискові, а „Урал-дагъы” і „Дертли къавал” – пісні зі страшними словами, „хай згорить Урал, перетвориться на попіл, і осліпнуть ті, хто вислав нас із Криму” – мені завжди пробігав мороз між лопатками, коли я це чула, проте здавалося, це щось украй важливе і сперечатися з цим не можна¹².

У юнацькому віці вона відкриває для себе красу рідного міста, їй подобається вживати старі назви міст і сіл Криму, але й поглиблюється відчуття, що кримські татари, повернувшись після депортації додому, приречені на пристосування до одночасно й рідного, і чужого світу, де Ішунь – це Дозорное, Акмесджит – це Сімферополь, де на рідний дім, який будував ще батько бабусі, можна дивитися тільки здалеку, щоб не наразитися на образи: „Ми такі стоїмо, вийшов мужик, зирить на нас. Тапті пояснює: «Прийшли подивитися на будинок, я тут народилась,

¹² Ibidem, с. 14.

нас звідси виселили». Той побілів, затрусився: *«Вон атсюда, предателі, вам здесь не места»*¹³.

Загострює це відчуття й та атмосфера, яка панує в Криму. Героїня згадує зневажливе ставлення до кримських татар й страх перед ними. Особливо гостро відчутно це весною, коли в Бахчисараї майже збігаються дати: 14 квітня – день визволення міста від „німецько-фашистських загарбників” та 18 травня, яке ніколи не відзначають:

[...] сім’ї гуртом виходили зі своїх помешкань, тримаючи в руках прапори небесного кольору із золотою тамгою і кутку, сідали у транспорт і вирушали на відзначення Дня пам’яті жертв депортації. Іноді у той день містом не ходили автобуси, і сусіди бурчали, що мусять діставатися на роботу пішки, бо всі автобуси з їхніми водіями – кримськими татарами їхали в Сімферополь. У Бахчисараї цього дня було тихо-тихо¹⁴.

Якщо в першій частині Крим читач бачить очима людини зсереди-ни, то в другій частині – „Кам’яне серце (Таш юрек)” – фокус змінюється. Викликом для головної героїні стає знайомство в Києві з Владом, який дивиться на Крим із позиції материка, коли півострів уявляється „заповідником совка”, де всі росіяни, або курортом, де тільки „море, гори й пісок”. Саме Влад ставить перед нею питання, на які вона не має відповідей, або її відповіді надто романтизовані. Зокрема, Утаєва вірить, що Крим ніколи не матиме шансу повернутися до складу Росії, не бачить загрози, що в містах півострова панує російська мова, культура, проросійська пропаганда. Вона наче ховається в тіні минулого, як у мушлі, натомість Влад доводить, що вся та старовина, якою вона захоплена, – лише „данина пам’яті”, а люди „[...] собі живуть своїм російськомовним і маскультурним життям, і всі ці глечики й народні пісні їм байдужі, бо є пластикові пляшки і нетлінна російська попса”¹⁵.

У цьому контексті вагомими є два питання, на які героїня намагається дати відповідь: якою має бути мова Криму та який його культурний код. Утаєва, росіянка за походженням, говорить мовами півострова: російською, кримськотатарською та українською, але повсякчас

¹³ Ibidem, с. 91.

¹⁴ Ibidem, с. 26.

¹⁵ Ibidem, с. 112.

ставить собі й усім тим, хто оточує, незручне питання, чому Крим, що є частиною України, не говорить українською, з одного боку, а з іншого – чому материку байдуже, якою мовою говорить його півострів. Цікаво, що, не знайшовши відповіді, вона також не має підтримки від тих, хто мав би її розуміти насамперед, – її друзі, кримські татари. В одній із розмов дядько Бекір дивується, чому дівчина втручається в мовні суперечки та й узагалі, для чого розмовляти українською в Криму, коли є російська мова, яку він сприймає як надетнічну: „Російська ніби надетнічна, зрозуміла і зручна. А дублювання фільмів... Ну, щоб зміцнити Україну як державу – може, і є сенс. Але може бути дві чи три державних мови, адже ж російську всі добре розуміють”¹⁶.

Складним є питання кримської культури. Головна героїня водночас захоплена й російською культурою, і кримськотатарською. Вона віддана російській літературі, що дає їй відповіді на всі питання, однак є моменти, коли пазли не складаються, і дівчина розчаровується. Так стається з „Бахчисарайським фонтаном” Пушкіна, який використав легенду про хана з хутряним серцем, але випустив те, що в ній було головне: „І що?! У Пушкіна ні слова про кам’яне серце! Про головне, що є у цій казці! Про те, що колись дало відчутти мені, дев’ятирічній, щось гостре й солодке, що пронизало мене, спонукавши загадати бажання: хочу доторкнутися до кам’яного серця!”¹⁷.

Так само вона перестає розуміти улюбленого поета Єсеніна, бо не бачить краси в розвалених російських дерев’яних хатах, у тій „тоске безысходной”. Ще складніше з українською культурою, яка майже не присутня в Криму, яку сприймають як провінційну – „все те саме: село, всі бідні-нешасні”.

Зауважимо, що, окрім Криму, у романі важливими є ще два тополи – Москва й Київ. У шкільні роки головна героїня після перемоги в конкурсі отримує винагороду-подорож до Росії. У Москві її вражає Третьяковська галерея, Красна площа, але гнітить сама атмосфера. Дівчинка відчуває, що їй „моторошно”, хоч і не зовсім може пояснити собі причину цього відчуття („холод заморожував і серце, і розум”): „Мамо й тату, чому ви не попередили, що тут така *тоска*? Я згадувала

¹⁶ Ibidem, с. 128.

¹⁷ Ibidem, с. 31.

Олену Василівну та інших учительок, а от образ Інни Іванівни в моїй свідомості збляк, бо це ж вона – винуватиця того, що я приїхала в таку неймовірну холоднечу і в таке дике нерозуміння”¹⁸.

Амбівалентністю помаркований і Київ, із яким вона знайомиться в аспірантські роки. Він захоплює її, вона любить вдихати його „свіже повітря”, одна ніяк не може зрозуміти, „чому Київ говорить російською”.

У третій частині роману „Ине бою къдар ёл кечкен (Пройшов шлях завдовжки з голку)” авторка розповідає історію окупації Криму. І в цій історії два топоси – Крим та Київ – переплітаються. З одного боку, вона повсякчас чує від друзів, що її Крим – російський, що в ньому не було й немає українців, а корінний народ радянський, бо, за твердженням Бориса, саме в Криму були ідеальні умови для „[...] стирання всього національного, для формування радянського народу... [...] Того, який любить і *чит* свою владу...”¹⁹.

З іншого боку, героїня відкриває для себе Київ як місце свободи, однак саме там вона чує, що Крим тягне Україну до Росії, а пізніше не може зрозуміти, чому материк не втручається й віддає півострів: „[...] Крим – це якесь непорозуміння, нав’язаний анклав, щоб тягнути Україну в болото, пардон, до Росії. Донбас теж, але там хоч українці колись були, а в Криму їх навіть ніколи й не було...”²⁰; „[...] Київ нас не просто не розуміє, Києву до нас – байдуже”²¹.

„Одна – кримська татарка, друга «слов’янка», як у нас зазвичай казали, але коли точно – то українка. А хто така я поміж ними?”

Проблема віднайдення національної ідентичності є центральною в романі. Головна героїня на початку оповіді говорить про себе „була росіянкою”, щоб далі розплутати клубок власних сумнівів, бажань,

¹⁸ Ibidem, с. 42.

¹⁹ Ibidem, с. 162.

²⁰ Ibidem, с. 203.

²¹ Ibidem, с. 252.

травм, успадкованих від рідних. У контексті віднайдення національної ідентичності героїня в різний час шукатиме відповіді на три питання.

„Чи була я своєю в їхньому домі?“, або кримськотатарська ідентичність. З кримськотатарською мовою та побутом, родинними взаєминами Утаєва знайомиться в дитинстві, затоваришувавши в дитячому садку з кримською татаркою Аліє. Вона досить швидко „шпарить мовою Аліє“, її захоплює атмосфера родини Меметових зі смачними стравами, взаєморозумінням, особливим ставленням до дітей. Однак саме в дитинстві вона інстинктивно відчуває, що про цей досвід не можна розповідати батькам, а ще той факт, що її, дитину-росіянку, зневажать і засуджують: „[...] хтось із чоловіків запитував: «Бу кимнинь кыызчыгы?» (Чия це дівчинка?). «Къазакъ баласт», – трохи зневажливо відповідала Аніфе-біта, тоді я не знала, що означають ці слова, але від них мурашки бігли мені по спині...”²².

Пізніше, розплутуючи історію власної родини (минуле дідуся-енкаведиста), вона вкотре запитуватиме себе, чи заслужено перебувала в родині подруги-кримської татарки, чи має вона право на її культуру. Своєрідною спробою стати частиною цього світу є дослідження Утаєвою кримськотатарських традицій. А ще – саме досвід Іншого в дитинстві стане початком пошуку власного Я. Головна героїня переживає травму родинного минулого, яка посилюється відчуттям провини, заздрощів (подругам Аліє та Альоні) і відчуттям, що вона – росіянка – опинилася в компанії кримських татар та українців незаслужено: „Мені було гірко, бо, думала я, ця компанія – найближча моїй душі, скарб усього мого дотеперішнього життя, а проте я тут – незаслужено, я – примазалася, я тут лишень тому, що їм не відома правда”²³.

У дорослому віці, після розмови з Аліє, Утаєва зрозуміє, що даремно мучила себе, що її подруга не асоціює її з провинами діда чи ще когось із родини. Але важливо, що саме неприйняття дитини росіян старшою в роду Меметових, страшні історії депортації кримських татар та їхнє ставлення до росіян (колискові тьоті Айше, що насправді є „лісьнями зі страшними словами”), кримськотатарська мова й кримськотатарські родинні взаємини, що контрастують із її рідною мовою та ставленням

²² Ibidem, с. 12.

²³ Ibidem, с. 69.

до неї в її родині (насамперед батька), стануть початком спроби віднайти свою національну ідентичність. Ще не усвідомлюючи, що Крим – це Україна, Утаєва, завдяки кримськотатарській культурі, архітектурі, кухні, пам'яткам історії, розуміє, що Крим – це не Росія. Цю позицію підсилює зустріч із вчителькою української мови та літератури Оленою Василівною, що стає своєрідним тригером, який запускає потребу зробити вибір між „своїм” / російським та „чужим” / українським.

„Чому ти не захищаєш своє?”, або російська ідентичність. У дитинстві головна героїня переживає роздвоєння між російською літературою й мовою, що розуміються однозначно величними, рідними, та українською мовою, а пізніше й літературою, що подобаються, але викликають легкий сором і непорозуміння (*sic!* „навіщо вчити цю українську” запитують як кримські татари, так і „кримчани”). Попри те, що в дорослому віці Влад сприйматиме її тільки як носія російської свідомості, у дитинстві дівчина спробує зрозуміти, якою вона є в російській мові. Відкриттям стане відповідь на питання „Якою я є у своїй найзвичнішій мові? Логічно було б відповісти – різна, адже російською я послуговувалась і в радості, і у горі. Проте ні, з російською я таки не різна...”²⁴.

Міркуючи про російську літературу, дівчина запитує сама себе, що станеться з тими, хто відмовиться від російської культури, і знаходить відповідь в історії імперії: на таких чекають репресії та знищення. Із цього починається, за висловом самої героїні, „поле бою”, у якому є питання до себе: „нащо мені здалися ці ІНШІ?”, і прозріння, що російська культура приховує свою сутність. Згадуючи рядки із Самуїла Маршака про „усатого-полосатого, деток в клетке”, Утаєва усвідомлює, що „«Детки в клетке» звучить двозначно – ця думка не блимнула, не шаснула, не прогриміла – вона спокійно, навіть вальжно, пройшлася по освітленій вулиці моєї свідомості, у світлі того, що я знала тоді про минуле моєї родини”²⁵.

Тому з часом для неї „руській дух” починає асоціюватися з несвободою, водночас Україна стає простором свободи. Вона усвідомлює, що не може відмовитися від текстів Івана Багряного, Василя Барки, Лесі

²⁴ Ibidem, с. 36.

²⁵ Ibidem, с. 132.

Українки, Василя Стуса, а кримськотатарська тема ніяк не пов'язана в ній із російською ідентичністю, радше є її ворогом.

„А чи маю – я – право?“, або *українська ідентичність*. Імовірно, розуміння себе як частини українського простору (культурного, мовного, державного) не відбулося в російськомовному Криму, де Утаєва з дитинства захоплюється кримськотатарською мовою та побутом, якби не зустріч з Оленою Василівною, учителькою української мови та літератури, яка на питання „навіщо українська?“ відповідає, що Крим – це Україна, а державна мова України – українська. І далі вона знайомить дівчинку з іншою українською літературою, що спонукає її читати українською, поліпшуючи свою вимову. Пізніше, у студентські роки, персонажка обурюватиметься, коли чутиме, що „українська мова – це суцільне село“, а українська література – це „суцільна трагедія“, і тішитиметься, що друг Борис розмежує хохляцьке й українське, доєднавши її до „європейської української“. Але саме тоді знову з'являється сумнів, чи має вона право на українську культуру, мову:

[...] звідки ближче до „європейської української“: від такої, як я, росіянки, що знає слова карафка, кав'яр і світлина, – чи від хохлів, що українцями є за кров'ю? Відповідь здавалася очевидною, вона виходила з практики, з досвіду, й ця відповідь тішила моє самолюбство, а втім – закрядалася інша підступна думка: а чи маю – я – право?²⁶.

Важливим місцем для набуття національної ідентичності, як зазначено вище, стає Київ. Саме там головна героїня вирішить не переходити повністю на українську мову, почувши російськомовну столицю, проте в цьому місті відчує запах свободи й остаточно утвердиться у виборі: „Тому, кружляючи довкола питань «а що, якби?», я верталася до одного й того самого: я вибирала Україну”²⁷.

Утаєва обирає шлях бути „не русской” та несподівано робить відкриття: її росіянкою давно ніхто не вважає: спочатку Ахтем закидає „та яка ти *русская*”, потім мама, яка співвідносить себе з „русскімі людьми”, твердить: „Вони – русскіє люди. А ти – інша”. Віднайдення ідентичності для головної героїні – це й віднайдення свого імені, адже саме тоді

²⁶ Ibidem, с. 88–89.

²⁷ Ibidem, с. 223.

замість Утаєвої без імені з'являється Оксана Утаєва – „громадянка України”, яка нарешті знаходить відповідь на питання, над яким замислилася ще в дитинстві, – „якою вона є в рідній мові”: „У російській мене опановує вічний сумнів, вічне вагання, тоска й меланхолія – вічна, блядь, достоевщина, від якої я зараз намагаюся дати драла...”²⁸.

Шукаючи відповіді на свої внутрішні питання, головна героїня може втрапити в пастку ще однієї ідентичності – „кримчанка”. Це й справді своєрідний вихід із заплутаної ситуації у виборі „хто я є”. Зауважимо, що її подруга Альона також потрапляє в цю пастку, ідентифікуючи себе не зі своєю національністю, а з місцем проживання. І лише усвідомивши, що в такий спосіб вона перетворюється для всіх інших на росіянку, стверджує: „[...] коли мене питають, звідки я, то кажу, що з України. Раніше казала, що з Криму, але, по-перше, не всі його знають, по-друге, багато думають, що це Росія. А тоді вважають, ніби я з росіян. Мені це неприємно”²⁹.

Попри те, що така „спокуса” була закладена в ній самій від початку (не даремно її хлопець Влад стверджував, що вона „ототожнює себе зі своїм регіоном”), для головної героїні – це шлях втрати – „не бути українкою”, історія з однозначною розв'язкою – „за Перекопом нема землі”. Від'їжджаючи з анексованого Криму, Утаєва не тільки перетворюється на Оксану, а й стверджує: вона громадянка України, і її діти ніколи не відчуватимуть, що вони „примазалися” до української мови й культури: „Ми долучимось – ми виберемо українську мову і українську культуру... [...] наші діти вже не каратимуться відчуттям: я – примазався, я – примазалась”³⁰.

Тому що за Перекопом таки є земля, а Крим – її частина.

Отже, роман „За Перекопом є земля” Анастасії Левкової занурює читача у світ Криму від 80-х років ХХ століття до моменту анексії. Але цей твір – не історичний документ, а історія повсякдення дівчинки, дівчини, жінки, яка розповідає про Крим свого дитинства та юності з непростим переплетінням націй, культур й індивідуальних доль. Поза тим це ще й шлях пошуку себе, віднайдення своєї національної

²⁸ Ibidem, с. 379–380.

²⁹ Ibidem, с. 219.

³⁰ Ibidem, с. 382.

ідентичності, що супроводжується позбуванням успадкованих родинних травм. Етнічна росіянка, онучка енкаведиста, головна героїня спочатку стає на захист культур, які потерпають, – кримськотатарської, української, а пізніше свідомо обирає бути громадянкою України. Важливими у романі є топоси – місця (Бахчисарай, Москва, Київ), у яких головна героїня приймає свою іншість або, навпаки, нехай інтуїтивно, але відштовхує те, що є рідним за народженням.

References

- Fromm E., *The Sane Society*, New York 1955.
- Andrusiv S. M., *Modus nacional'noi identičnosti: L'vivskij tekst 30-h rokiv XX st.*, L'viv–Ternopil' 2000 [Андрусів С. М., *Модус національної ідентичності: Львівський текст 30-х років XX ст.*, Львів–Тернопіль 2000].
- Īvanišin M. V., *Diskurs nacional'noi identičnosti v ukraїns'komu postkolonial'nomu literaturoznavstvī*, Drogobič 2015 [Іванишин М. В., *Дискурс національної ідентичності в українському постколоніальному літературознавстві*, Дрогобич 2015].
- Īdentičnist': tekstual'ni vimīri: kolektivna monografiā*, Īvano-Frankiv's'k, 2021 [Ідентичність: текстувальні виміри: колективна монографія, Івано-Франківськ, 2021].
- Levkova A., *Za Perekorom ē zemlā. Krim's'kij roman*, Kiiv 2023 [Левкова А., *За Перекопом є земля. Кримський роман*, Київ 2023].
- Moreneć V., *Nacional'ni slāhi poetičnogo modernu peršoї polovini XX st.: Ukraїna i Pol'ša*, Kiiv 2000 [Моренець В., *Національні шляхи поетичного модерну першої половини XX ст.: Україна і Польща*, Київ 2002].
- Pro knigu Za Perekorom ē zemlā*, <http://surl.li/onmoyx>, [dostup: 15.08.2025] [Про книгу „За Перекопом є земля”, <http://surl.li/onmoyx>, [доступ: 15.08.2025]].
- Senik L., *Roman oporu. Ukraїns'kij roman 20-h rokiv: problema nacional'noi identičnosti*, L'viv 2002 [Сеник Л., *Роман опору. Український роман 20-х років: проблема національної ідентичності*, Львів 2002].
- Šumilo N. M., *Pod znakom nacional'noi samobutnosti*, Kiiv 2003 [Шумило Н. М., *Під знаком національної самобутності*, Київ 2003].
- Ūrčuk O., *U tini imperii: Ukraїns'ka literatura u svītli postkolonial'noi teorii*, Kiiv 2013 [Юрчук О., *У тіні імперії: Українська література у світлі постколоніальної теорії*, Київ 2013].

Studia Interkulturowe Europy Środkowo-Wschodniej 18
ISSN 1898-4215; e-ISSN 2544-3143
Copyright © by Justyna Szlachta-Ignatowicz 2025
Creative Commons: Uznanie Autorstwa 4.0 (CC BY 4.0)
<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>
<https://doi.org/10.31338/2544-3143.si2025-18.7>

Justyna Szlachta-Ignatowicz
Uniwersytet Warszawski
j.szlachta-ignatowicz@uw.edu.pl
<https://orcid.org/0000-0002-8889-1535>

„[K]RESY SĄ WSZĘDZIE” – NARRACJE „NEOKRESOWE”
LESZKA SZARUGI

“[K]resy are everywhere” – “Neo-Kresy” Narratives of Leszek Szaruga

Abstract

The aim of the article is to present the neo-Kresy discourse proposed by the prose writer, essayist, translator and academic lecturer Leszek Szaruga (born Aleksander Wirpsza). The approach to the reinterpretation of the Kresy proposed by Szaruga is compared with the concept of the Kresy proposed by Bolesław Hadaczka and Jacek Kolbuszewski. The author's historical, cultural, and literary essays on the Kresy region have been analyzed. The researcher advocates for abandoning the deeply rooted Polish-centric approach in Kresy studies. This allows for the discovery of the multicultural character of this region. The author emphasizes that the Kresy region, besides the territorial aspect, also has an anthropological aspect, which is the experience of the people.

Keywords: Kresy, revaluation, literature, community, multiculturalism

Adam Dylewski we wstępie do *Atlasu Kresów* pisze, że: „Kresy stanowią element, którego obecność w kulturze różni Polaków od sąsiadów, wypo-

sażając nas w rozleglejszą, szerszą niż u innych perspektywę geograficzną i historyczną¹. W dalszej części tej wypowiedzi autor stwierdza wręcz, że Kresy stanowią ważny element świadomości narodowej Polaków: „Świadomość ogromnego zasięgu terytorialnego Kresów [...] wielowiekowa możliwość ich zdobywania, utrzymywania i obrony, połączona z wizjami arka-dyjskich, romantycznych krajobrazów, należy do fundamentów narodowej mitologii”². Dylewski, który powołuje się na słowa autora słynnej monografii o Kresach, Jacka Kolbuszewskiego, podaje, że „[...] tytułowy termin, choć świetnie zadomowiony w polszczyźnie, liczy sobie niewiele ponad półtora wieku”³. Warto w tym miejscu przywołać wypowiedź samego Kolbuszewskiego, historyka literatury polskiej i literatur wschodniosłowiańskich, który w pierwszych słowach swej publikacji stwierdza:

Któż o tym myśli i kto o tym pamięta, że słowo „kresy”, wciąż jeszcze zdolne w tysiącach Polaków budzić niezwykle i silne wzruszenia, wywołujące u niejednego tyle wspomnień, słowo bezwiednie uznawane za od dawna w polszczyźnie zakorzenione w najpowszechniejszym, a właściwie i jedynym znaczeniu, wiążącym je z byłymi obszarami polskiej państwowości, w tym przestrzennym znaczeniu żyje w naszym języku mniej więcej od stu pięćdziesięciu lat...⁴

Według Kolbuszewskiego termin ten został użyty pierwszy raz w 1854 roku, przez Wincentego Pola w poemacie *Mohort*. Wystarczy w tym miejscu przywołać fragment z poematu Pola *Poświęcenie do Edwarda Tadeusza Bie-lińskiego*, gdzie pojawia się wspomniane słowo:

Kto by myślał, kto by się spodziwał,
 Że gdzieś za światem, w bodziakach czehryńskich,
 Że gdzieś na **kresach** niegdyś ukraińskich
 Taki świat dzielny i uroczy bywał?⁵

¹ A. Dylewski, *Atlas Kresów*, Bielsko-Biała 2023, s. 6.

² Ibidem.

³ Ibidem.

⁴ J. Kolbuszewski, *Kresy*, Wrocław 1999, s. 5.

⁵ W. Pol, *Pieśń o ziemi naszej, Mohort. Rapsod rycerski z podania*, Kraków 2002, s. 51 (wersety 135–138). Pogrubienie wykonane przez autorkę.

Czy w poemacie *Wieczory kalenickie*, gdy odbiorca czyta, że:

Od ujścia Rosi, aż tam, gdzie Siniucha
Na pograniczu już do Bohu wpada,
Szła linia **kresów** i ziemia tak głucha,
Że tylko czasem pod koniem zagada⁶.

Według Dylewskiego u Pola „Kresy oznaczały [...] pogranicze Rzeczpospolitej z Kozaczyzną i Ordą nad Dnieprem i dolnym Dniestrem – tereny dzisiejszej Ukrainy i Mołdawii”⁷. Z kolei Kolbuszewski stwierdza, że Pol użył słowa Kresy „[...] w literaturze jako pierwszy na oznaczenie żyjącego odrębnym, własnym rytmem odległego pogranicza”⁸. Można wręcz powiedzieć, że to właśnie Pol wymyślił słowo, poprzez utworzenie liczby mnogiej do istniejącego wyrazu „kres”. Kolbuszewski idzie dalej, stwierdzając, że: „[...] spotykamy się u Pola z pierwszym tak wyrazistym słowa «kresy» w jego przestrzennym znaczeniu”⁹.

To właśnie aspekt przestrzenny stanowi pierwszą asocjację związaną z terminem *Kresy*. Historyk i teoretyk literatury XX wieku, Bolesław Hadaćek, stwierdza, że: „Kresy to nazwa geograficzno-przestrzenna oznaczająca wschodnie tereny dawnej Rzeczypospolitej”¹⁰, z jednoznacznym zaznaczeniem, że „[t]reść i zakres tej nazwy formowały się i utrwały w ciągu kilku stuleci”¹¹. Według niego historia tego obszaru sięga dużo wcześniej, bo do czasów państwa Jagiellonów.

Hadaćek, w przeciwieństwie do Kolbuszewskiego, rozpatruje Kresy głównie z perspektywy historyczno-literackiej, poszukuje nawiązań, inspiracji kresowych w tekstach literackich. Charakteryzując literacki obraz Kresów, mówi że:

⁶ Ibidem, s. 64–65 (wersety: 533–536). Pogrubienie od autorki.

⁷ A. Dylewski, *Atlas Kresów*, s. 6.

⁸ J. Kolbuszewski, op.cit., s. 13.

⁹ Ibidem, s. 18.

¹⁰ B. Hadaćek, *Zarys literatury kresowej*, w: tenże, *Kresy w literaturze polskiej XX wieku*, Szczecin 1993, s. 5.

¹¹ Ibidem.

W literaturze generowały wiele różnorodnych tematów i kwestii ideowo-artystycznych. Ujmowano je w aspektach historycznych i emocjonalnych, racjonalnych i irracjonalnych. Badacze podkreślali inspirujący wpływ Kresów na rozwój literatury, owo wzbogacające promieniowanie trudnego pogranicza. Wytworzyły one swoistą filozofię, obyczajowość i sztukę, poszerzyły granice polskiej kultury [...] ¹².

Z tej perspektywy Kresy określano przede wszystkim jako konkretny geograficznie obszar, który swoją specyfiką społeczną, demograficzną, ale i kulturową kształtował światopogląd ówczesnych mieszkańców, dziś określanych uczestnikami kultury ¹³. Warto jednak zadać pytanie, czy współcześnie zasadne jest rozpatrywanie zagadnienia Kresów wyłącznie z terytorialnej, geograficznej perspektywy. Dyskusyjny staje się również tak bardzo utwierdzany i powtarzany polonocentryczny charakter interpretacji Kresów, w niektórych momentach przeradzający się wręcz w zawłaszczenie przez kulturę polską owego konstruktów kulturowego.

Zagadnienia te szeroko omawia poeta, prozaik, eseista, historyk i krytyk literatury, tłumacz poezji niemieckiej, rosyjskiej i ukraińskiej oraz wykładowca akademicki, Leszek Szaruga, właściwie Aleksander Wirpsza (1946–2024). Przez wiele lat związany z paryską *Kulturą*, gdzie w ostatnim okresie funkcjonowania pisma kierował działem poezji. W latach 70. XX wieku redaktor wielu pism ukazujących się w drugim obiegu, po przemianie redaktor periodyków „Nowaja Polska” oraz „Przegląd Polityczny”.

W swych esejach historyczno-kulturalno-literackich porusza głównie zagadnienia reinterpretacji Kresów i związanej z nią specyfiki Europy Środkowo-Wschodniej, której nadaje miano Międzymorza. Omawiana przez niego wspólnota Międzymorza to wspólnota kulturowo-historyczna, scharakteryzowana przez Szarugę pod kątem polityki niepolitycznej, czyli zagadnień dotyczących kultury, literatury oraz historii. Autor napisał wiele tekstów dotyczących reinterpretacji Kresów, w tym artykule zostaną wykorzystane dwa eseje: *Pogranicze Kresów* oraz *Kresy i pogranicza*, zamieszczone w książce *Palimpsest Międzymorza* ¹⁴, które stanowią trzon

¹² Ibidem, s. 6.

¹³ Zob.: K. Arbiszewski, *Uczestnictwo jednostek w kulturze. Uwagi na temat nowej dynamiki kultury na przykładzie melomanów i ewolucji nośników muzyki*, „Kultura i Społeczeństwo” Tom LV, Nr 1, Styczeń–Marzec 2011, Warszawa, s. 41–62.

¹⁴ Zob.: L. Szaruga, *Palimpsest Międzymorza*, Kraków 2013.

rozważań ponownej interpretacji Kresów jako konstruktu kulturalno-polityczno-literackiego. Przy czym Szaruga, w przeciwieństwie do Jerzego Giedroycia, który w latach 90. XX wieku wystąpił z propozycją rezygnacji z nazwy *Kresy*, optuje za jej utrzymaniem. Nie przemawiają do niego proponowane nazwy – zbyt pojemnego znaczeniowo *pogranicza* czy w skrajnych przypadkach *byłego pogranicza wschodniego Rzeczypospolitej*.

Leszek Szaruga zastanawia się „[...] czy Kresy są już wyłącznie domeną historii, czy też pojęcie to nadal ma jakiś rzeczywisty geograficzny desygnat?”¹⁵. Według niego Kresy są „[...] określeniem nabrzmiałym emocjami i zarazem niejednoznacznym w sferze znaczeń kulturowych”¹⁶, stale budzą silne emocje, jak również resentymenty, co może prowadzić do niebezpieczeństwa nacjonalizmu lub ksenofobii. Przykładem może być opisana przez Szarugę rozmowa Stanisława Lema, pochodzącego z Lwowa, z pastorem Albertem z Berlina Zachodniego, przybyłego z dawnego Breslau¹⁷. Zarówno Lem, jak i pastor czują się wypędzonymi, każdy ze swej ojczyzny, Pastor mówi: „Ich bin Vertriebener aus Breslau”¹⁸, a Lem odpowiada: „[...] ja też jestem wypędzony ze Lwowa”¹⁹. Zaskakujące jest jednak to, że Lem, świadomy aktualnej sytuacji politycznej w Europie, żywi jednak nadzieję, że Lwów wróci kiedyś do Polski. Widzi swe miasto w snach, niczym dziadek bohatera opowiadania Adama Zagajewskiego *Dwa miasta*²⁰. Przedstawiona sytuacja skłania Szarugę do stwierdzenia, że „[...] Kresy nadal ewokują dość silne emocje [...]”²¹, a „uśpione resentymenty budzą się zazwyczaj w formie radykalnych, fundamentalistycznych, skrajnie nacjonalistycznych wypowiedzi”²². Taka sytuacja może stanowić podstawę do destabilizacji, do wszelkiego rodzaju przejawów agresji.

Te emocje mogą być podsycane silnie zakorzenioną postawą polonocentryczną. Kolbuszewski w swej monografii stwierdza:

¹⁵ L. Szaruga, *Palimpsest Międzymorza*, Kraków 2013, s. 54.

¹⁶ Ibidem, s. 53.

¹⁷ Zob.: A. Zawada, *Bresław: eseje o miejscach*, Wrocław 1996.

¹⁸ L. Szaruga, op.cit., s. 55.

¹⁹ Ibidem.

²⁰ Zob.: A. Zagajewski, *Dwa miasta*, Lublin 2001.

²¹ L. Szaruga, op.cit., s. 55.

²² Ibidem, s. 54.

Dzisiejszy turysta [...] nie wędruje już na Kresy. Lecz tylko na byłe Kresy. Jadąc przekracza granice obcych państw. Witają go, czasem niepotrzebnie szorstko, czasem uprzejmie, białoruscy, litewscy bądź ukraińscy urzędnicy graniczni. Jeśli nawet jedzie on tropem swych osobistych bądź lekturowo-kulturowych kresowych wspomnień czy fascynacji, nie jedzie na Kresy, lecz na Litwę, Białoruś, Ukrainę. Ciągłe jeszcze wielu Polaków nie umie sobie dostatecznie jasno uprzytomnić nie tylko istoty tego faktu, ale jego wszystkich ważnych konsekwencji. Ciągłe jeszcze trudno przychodzi nam zrozumienie, dlaczego wśród naszych braci Litwinów, Białorusinów i Ukraińców owo – tak wielu jeszcze polskim sercom drogie – pojęcie Kresów wywołuje silną awersję²³.

Problem ten zauważa Szaruga, który twierdzi, że Polacy zawłaszczyli Kresy, interpretując je wyłącznie jednostronnie, z polskiej perspektywy. Ważne jest przy tym to, że nazwa *Kresy* akceptowana jest wyłącznie przez Polaków, natomiast wśród wschodnich sąsiadów budzi duże wątpliwości. Traktowana jest wręcz jako swoista „nazewnicza pieczęć” polskości, znamię polskości. A przecież „Kresy [...] są obszarem wspólnoty wielu narodów i ich historyczne dziedzictwo winno być rozpoznawane właśnie w świetle owej wieloetniczności”²⁴. Nie mogą zatem zostać zamknięte wyłącznie w kręgu postawy polonocentrycznej, powinny być interpretowane wielopłaszczyznowo, bowiem „[...] już samo wyodrębnienie [pojęcia J.S-I] zdaje się podkreślać wyjątkowość obszarów wchodzących w kresową, pograniczną przestrzeń, w której płynności granic terytorialnych odpowiada płynność granic między narodowymi społecznościami, językami czy obyczajami”²⁵. Szaruga postuluje zatem, aby: „[...] przewartościować polskie badania kresoznawcze, ustalić punkty wspólne i określić różnice w podejściu”²⁶. Pozwoli to na „[...] wielonarodowy obraz Kresów [...]”²⁷.

Ze względu na to, że Kresy to wspólne, ale niejednoznaczne doświadczenie, Szaruga rekomenduje: „Konieczne jest zatem stworzenie projektu badawczego, który stanowiłby dla tego terminu kontekst pozwalający zneutralizować emocje, które budzi”²⁸. W jego mniemaniu swoistym wzorcem

²³ J. Kolbuszewski, op. cit., s. 209–210.

²⁴ L. Szaruga, op. cit., s. 56.

²⁵ Ibidem, s. 62.

²⁶ Ibidem, s. 58.

²⁷ Ibidem.

²⁸ Ibidem, s. 67.

stwarzającym możliwość owych kresowych (czy też może szerzej pogranicznych) przewartościowań może być działalność Wspólnoty Kulturowej „Borussia” w Olsztynie. W tym obszarze szczególnie ważną postacią jest Robert Traba, historyk, politolog, kulturoznawca, działacz społeczny, naukowiec zajmujący się przede wszystkim relacjami polsko-niemieckimi. W jednym ze swych tekstów w kontekście wojennych i powojennych doświadczeń Polaków i Niemców Traba pisze, że: „Dla mojej generacji «pojednanie» jest już pojęciem nie z tego słownika, dla mnie kluczem jest «zrozumienie». Nie «wspólna pamięć», ale właśnie «zrozumienie»²⁹. Kategoria zrozumienia jest wyższym (następnym) etapem analizy polsko-niemieckich doświadczeń wojennych i powojennych, po przepracowaniu relacji z perspektywy ofiary i oprawcy. I właśnie to zrozumienie może stać się podstawą budowania jakichkolwiek projektów badawczych. Bowiem każda z nacji lub grup społecznych zamieszkująca obszar Kresów ma inną perspektywę „życia kresowego”³⁰. Każda z tych perspektyw jest inna, indywidualna, wszystkie jednak powinny być komplementarne, żadna nie powinna zaprzeczać drugiej.

Żadna nie powinna być też pominięta, jak jest to, według Szarugi, w przypadku kultury żydowskiej, która została całkowicie ominięta w badaniach kresoznawczych. Jeśli pojawia się jakiś wątek żydowski, to zawsze dotyczy opisu lub analizy dzieła z obszaru literatury polskiej. Szaruga stawia gorzką tezę, że dla literatury polskiej „[...] pisarstwo żydowskie, czy to tworzone w jidysz, czy po hebrajsku, nie stanowi jakiegokolwiek punktu odniesienia”³¹. Kultura żydowska traktowana jest jako swoisty ornament polskości, okazjonalny ozdobnik, który pojawia się w odpowiednich momentach. Według niego taka postawa to również przejaw zdecydowanej postawy polonocentrycznej, której należy się wyzbyć i dokonać odpowiedniego przewartościowania.

Szaruga co rusz podkreśla, że Kresy to obszar wspólnoty. Nawiązując do wypowiedzi niemieckiego historyka Reinharta Kosellecka, stwierdza, że podobnie jak pojęcie *pogranicze* również pojęcie *Kresy* ma charakter ambiwalentny i „[...] dotyczy zarazem tego, co swoje, i tego, co nie swoje”³². Mówi jednak, że w polskiej literaturze „zdaje się dominować tendencja do akcento-

²⁹ R. Traba, *Kraina tysiąca granic. Szkice o historii i pamięci*, Olsztyn 2003, s. 295.

³⁰ L. Szaruga, op. cit., s. 68.

³¹ Ibidem, s. 61.

³² Ibidem, s. 56.

wania tego pierwszego, pomijania zaś, a nawet wykluczania tego drugiego”³³. Powtórnie wyłania się polonocentryczna postawa, poddająca, świadomie lub nieświadomie, wykluczeniu tego, co nieznanne. Warto w tym miejscu zastanowić się, czy w tym ujęciu *nieznane* uważane jest za *obce*, czy też *inne*. Według socjologów Ewy Nowickiej i Sławomira Łodzińskiego: „W procesie strukturalizacji świata społecznego inność może pozostać tylko innością, ale może też przerodzić się w obcość”³⁴. Do podobnych wniosków dochodzi Ewa Nowicka, która stwierdza:

Gdy w odczuciach ludzkich wraz ze stwierdzeniem faktu odmienności pojawia się poczucie niezrozumiałości, dziwaczności, śmieszności, niestosowności, a także uczucie zdziwienia, zagrożenia, niezręczności, pojawia się także niepokój, strach i poczucie zagrożenia. Inność nabiera wówczas znamion obcości³⁵.

Jedno jest pewne, zarówno relacja *swój-obcy*, jak i *swój-inny* powinna opierać się na wzajemnym poznawaniu oraz, nawiązując do wcześniejszej wypowiedzi Traby, (z)rozumieniu, tak, aby zamieszkujące dany obszar społeczeństwo stało się wspólnotą. W przyszłości sytuacja taka może wytworzyć postać wielokulturowego *multiple man*³⁶.

Według Szarugi, w dialogu zainteresowanych stron trudno określić jednak owo *swoje* i *obce* oraz *znane* i *nieznane*, co kolejny raz wiąże się z polską perspektywą rozpatrywania Kresów i jednoczesnym brakiem odpowiednika badań kresoznawczych u wschodnich sąsiadów. Badacz podkreśla wagę przewartościowania polskich badań kresoznawczych, tym samym określenia między innymi „ukraińskości”, „białoruskości” czy „litewskości” zjawisk oraz procesów kulturowych obszaru Kresów, które do tej pory były przez polską stronę marginalizowane. Twierdzi bowiem, że: „Tylko [...] ich rozpoznanie może pozwolić odtworzyć skomplikowany, a zarazem niepodporządkowany wyłącznie polskiej perspektywie, wielonarodowy obraz Kresów, w którym

³³ Ibidem, s. 57.

³⁴ E. Nowicka, S. Łodziński, *U progu otwartego świata. Poczucie polskości i nastawienia Polaków wobec cudzoziemców w latach 1988–1998*, Kraków 2001, s. 34.

³⁵ *Inny – Obcy. Wróg. Swoi i obcy w świadomości młodzieży szkolnej i studenckiej*, red. E. Nowicka, J. Nawrocki, Warszawa 1996, s. 24.

³⁶ Zob.: K. Krzysztofek, „My” i „obcy”, czyli jak przełożyć idiomy na dyskurs międzykulturowy, [w:] *Polska i jej sąsiedzi*, red. W. Pawluczuk, Łomża 2006, s. 74.

wszyscy mieszkańcy tych obszarów traktowani będą podmiotowo³⁷. Przywrócenie podmiotowości innym nacjom zamieszkującym obszar kresowy pozwoli na zbudowanie przyszłej wielokulturowej wspólnoty. Bowiem:

[...] albo zostaną one opatrzone ową „pieczęcią polskości”, co oznaczać musi akceptację wykluczenia podmiotowości pozostałych społeczności narodowych zamieszkujących zarówno dawniej, jak i współcześnie obszary kresowe, albo otworzy się przed nimi [...] perspektywę międzynarodowej wspólnoty³⁸.

Szaruga zauważa jednak, że:

Ta perspektywa [...] wyznacza kolejny stopień trudności: określenie stopnia uczestnictwa poszczególnych grup narodowych w dziedzictwie kulturowym przeszłości, a także ich uczestnictwa w jego gromadzeniu. Szczególne znaczenie ma to w badaniach literaturoznawczych, co wynika z wielojęzyczności obszaru kresowego³⁹.

Zaznacza przy tym, że piśmiennictwa powstającego na obszarze kresowym nie da się nigdy do końca „unarodowić”, piśmiennictwo to wymyka się bowiem klasycznym normom, obowiązującym w innych miejscach. Jako przykład przywołuje dzieło Stanisława Vincenza *Na wysokiej połoninie*, którego nie da się jednoznacznie zaklasyfikować. Ogólnie teksty powstające na obszarze kresowym są trudne do jednorodnego przyporządkowania, trudno jednej nacji określić dane utwory jako „nasze”. Twórczość Adama Mickiewicza można uznać za część litewskiego i białoruskiego dziedzictwa kulturowego, teksty Johanna Bobrowskiego i Güntera Grassa oprócz niemieckiego również polskiego.

Zaimek dzierżawczy „nasz” odnosi się nie tylko do dzieł literackich, ale również do ziem, obszaru, terytorium. Bowiem stwierdzenie „nasze ziemie” stawia pytanie, czyje są dokładnie te tereny, do kogo należą, kto się może do nich przyznawać. Szaruga mówi:

„Nasze ziemie” pozostają „naszymi” także wówczas, gdy z tych czy innych względów zmuszeni jesteśmy je opuścić. W tym znaczeniu ziemie polskie pozostają „nasze” dla Żydów i Niemców, ziemie litewskie i rosyjskie – dla Niemców, Polaków i Żydów. Jest

³⁷ L. Szaruga, op.cit., s. 58.

³⁸ Ibidem, s. 64.

³⁹ Ibidem.

rzeczą niezwykle ważną – nie tylko w wymiarze politycznym – by obecni mieszkańcy ziem opuszczonych przez dawnych ich gospodarzy czy współgospodarzy, mogli na nich odnaleźć siebie. By to było możliwe, konieczne jest jednak spełnienie dwóch warunków: po pierwsze – owi dawni mieszkańcy nie mogą rościć sobie praw do zawłaszczania ich tradycji, po drugie jednak – kształtujące się nowe regionalizmy nie mogą praw do owej tradycji dawnym mieszkańcom odbierać. Wspólna troska o dziedzictwo kulturowe jest nadzieją budowania wspólnej przyszłości. Dotyczy to także badań kresoznawczych, które [...] nie są wyłącznie rekonstrukcją przeszłości⁴⁰.

Ważne staje się stwierdzenie, że ziemie kresowe pozostają ojczyzną dla osób, które musiały wyjechać, emigrować, ale również dla obecnych mieszkańców, którzy przybyli z innych obszarów. Aby obecni mieszkańcy mogli spokojnie egzystować, dawni mieszkańcy muszą zrezygnować z roszczeń związanych z podporządkowaniem tradycji nowych mieszkańców swojej kulturze. Z drugiej strony nowi mieszkańcy muszą respektować prawa dawnych mieszkańców do tych ziem. Ten wzajemny szacunek i zrozumienie są gwarantem budowania wspólnej przyszłości. Jest to przykład niezwykle go połączenia przeszłości i zarazem przyszłości.

Warto przy tym zaznaczyć, że w literaturze przedmiotu dotyczącej literatury kresowej można znaleźć stanowisko, które określa *literaturę kresową* jako literaturę *wygnañców*. Przeciwnieństwem jest natomiast literatura *małych ojczyzn*, którą określa się jako literaturę *osadników*. Mówi o tym Krzysztof Uniłowski:

Można zaryzykować sąd, że nurt kresowy ciążył w stronę eseju, ponieważ był związany z analityką wykorzenienia. Natomiast literatura „małych ojczyzn”, mając nadzieję na cud zamieszkania, na powrót zaufała opowieści jako rytuałowi powalającemu związać się z miejscem, a ostatecznie – określić tożsamość opowiadacza. Tym razem opowieść nie była już rozumiana jako funkcja tożsamości, lecz na odwrót – raczej tożsamość podmiotu okazywała się funkcją opowieści⁴¹.

Osadnicy, osoby przybyłe, po wielu latach milczenia zaczęli opowiadać swoje historie, zaczęli manifestować swoją tożsamość połączoną z konkretnym miejscem.

⁴⁰ Ibidem, s. 65–66.

⁴¹ K. Uniłowski, „Małe ojczyzny i co dalej?” *Krytyka, rewizje i nawiązania do nurtu z lat dziewięćdziesiątych*, w: *Kresy – dekonstrukcja*, red. K. Trybuś, J. Kałużny, R. Okulicz-Kozaryna, Poznań 2007, s. 55.

Według Szarugi wspomniane wcześniej „[...]” związanie przeszłości z przyszłością [...]”⁴² widać właśnie szczególnie w kresoznawczych badaniach literaturoznawczych, gdzie zagadnienie to zostaje poddane niewątpliwie wieloaspektowej analizie historycznej. Według niego, obok historycznego omówienia powinna pojawić się również refleksja dotycząca przyszłości tych ziem, z zaznaczeniem, że powinno to być podejście otwarte, nastawione na wielość/wielorakość różnych kultur. Szaruga mówi:

Literaturoznawcy podejmujący tematykę kresową zajmują się jednocześnie przeszłością i przyszłością. Tematyka ta, przez dziesięciolecia z przyczyn politycznych i ideologicznych zaniedbana, wymaga przede wszystkim podejścia otwartego, uwzględniającego wielokulturowość obszaru Kresów, a zatem także innych niż jedynie polska perspektyw⁴³.

Okres Rzeczypospolitej Ludowej propagował jednolity obraz obszaru Kresów. W tym czasie nie można było wspominać o innych kulturach/nacjach zamieszkujących ten teren. Kresy miały się jawić jako obszar jednorodny kulturowo, a mieszkańcy jako społeczeństwo całkowicie zasymilowane, przede wszystkim podporządkowane zamysłom władzy. Dopiero rok 1989 przyniósł możliwość weryfikacji owej narracji, która pozostała jednak mocno spolonizowana. Obszar Kresów ukazywano, charakteryzowano i analizowano wyłącznie z polskiej perspektywy, zapominając (marginalizując) o innych kulturach. Szaruga postuluje przewartościowanie tej współczesnej narracji.

Jako literaturoznawca mówi o potrzebie przewartościowania narracji kresowej w obszarze literaturoznawstwa tak „[...]” by Kresy stały się przestrzenią dialogu, [...]” agorą [...]. Na tym właśnie polegać powinno odrzucenie tradycjonalizmu w postawie badawczej, na tym też polega rzutowanie dorobku literackiej tradycji w przyszłość⁴⁴. Według niego, aby tego dokonać, należy z jednej strony bazować na dotychczasowych wynikach badań klasycznego podejścia do tematyki Kresów, między innymi na pracach wspomnianego już Bolesława Hadaczka. Z drugiej należy sięgnąć po inne, niepolskie źródła kulturowe, które omawiają/charakteryzują wspomniany wielokulturowy aspekt Kresów. Przestrzega jednocześnie, aby nie stosować z góry założonych

⁴² L. Szaruga, op.cit., s. 74.

⁴³ Ibidem, s. 73.

⁴⁴ Ibidem, s. 75.

postaw metodologicznych, bowiem „[...] każde podejście może się tu okazać niezwykle cenne i otworzyć nowe możliwości interpretacyjne”⁴⁵. Należy być tutaj bardzo otwartym, jako przykład podaje feministyczną interpretację kresową zaprezentowaną przez Ingę Iwasiów⁴⁶.

Niewątpliwie Kresy to obszar szczególnie, na którym po wielu latach stagnacji kulturowej zaczynają dochodzić do głosu różne dyskursy narodowościowe, społeczne czy kulturowe. Rozpoczyna się również (długa) droga określania tożsamości. Według Szarugi: „Kresy bowiem to obszar specyficzny, na którym wzajemne związki różnych kultur to delikatna struktura sąsiedztwa i przenikania się wzajemnego, w którym odnajdywanie tożsamości to wciąż ponawiane zadanie, konieczność ciągłej reinterpretacji łączących ludzi i narody relacji”⁴⁷. Bowiem, jak twierdzi Ryszard Kapuściński, „Uczestniczenie w świecie wielokulturowym wymaga silnego i dojrzałego poczucia tożsamości”⁴⁸.

Szaruga zaznacza przy tym, że Kresy to nie tylko przestrzeń terytorialna, to przede wszystkim doświadczenie ludzkie, różnorodne historie zamieszkałych tam osób. Mówi: „[...] doświadczenie kresowe to nie tylko doświadczenie miejsca, ale też doświadczenie wpisane w losy ludzi rzucanych przez moce historii w odległe nieraz od miejsc urodzenia rejony [...]”⁴⁹. Mowa tu oczywiście o terenach Śląska, Pomorza czy Warmii i Mazur, gdzie zawiązują się wieloaspektowe węzły pograniczne. Jest to niewątpliwie pewien styl myślenia, pewna postawa, która powinna się charakteryzować tolerancją i przede wszystkim otwartością na dialog z innym/obcym. Potwierdzeniem mogą być słowa samego badacza, który stwierdza, że:

Kresy to nie tylko termin geograficzno-historyczny. To także pojęcie określające pewien styl myślenia, pewną właśnie na Kresach ukształtowaną wrażliwość, dla której pożądanymi – choć przecież nie zawsze stosowanymi w praktyce – wartościami są otwarcie i tolerancja, wreszcie i nastawienie na dialog⁵⁰.

⁴⁵ Ibidem, s. 76.

⁴⁶ Zob. I. Iwasiów, *Kresy w twórczości Włodzimierza Odojewskiego. Próba feministyczna*, Szczecin 1994.

⁴⁷ L. Szaruga, op.cit., s. 79.

⁴⁸ R. Kapuściński, *Ten Inny*, Kraków 2013, s. 38.

⁴⁹ L. Szaruga, op.cit., s. 85.

⁵⁰ Ibidem, s. 86.

Szaruga pomimo wielu krytycznych uwag skierowanych wobec dotychczasowych badań kresoznawczych, stawia tezę, że Kresy powinny pozostać obszarem dalszych, coraz bardziej pogłębionych analiz oraz nowych ujęć metodologicznych. Jest to miejsce, któremu nie należy poświęcić tylko chwilowej uwagi, lecz należy je stale eksplorować badawczo, tak aby nadać temu obszarowi uniwersalny charakter. Stwierdza: „[...] należy nie tylko spożytkować doświadczenie polskich Kresów – warto przede wszystkim nadać mu wymiar uniwersalny, wpisać w strukturę dialogu, jaką formułuje przestrzeń pogranicza. Kresy zasługują z pewnością na więcej niż wyłącznie uwaga”⁵¹.

Mottem dla wszystkich obecnych oraz przyszłych badaczy obszaru kresowego powinny stać się słowa badacza, który stwierdza, że Kresy „[s]ą niezbywalnym bogactwem kultury narodów dawniej i dziś ten obszar zamieszkujących. Są przeszłością i przyszłością, choć zapewne trudno by było wytyczać ich granice teraźniejsze”⁵². Pomimo wspomnianych trudności należy je poddawać stałej, wielokrotnej interpretacji, bowiem „kresy są wszędzie”⁵³.

References

- Arbiszewski K., *Uczestnictwo jednostek w kulturze. Uwagi na temat nowej dynamiki kultury na przykładzie melomanów i ewolucji nośników muzyki*, „Kultura i Społeczeństwo” Tom LV, Nr 1, Styczeń–Marzec 2011, Warszawa, s. 41–62.
- Dylewski A., *Atlas Kresów*, Bielsko-Biała 2023.
- Hadaczek B., *Zarys literatury kresowej*, w: tenże, *Kresy w literaturze polskiej XX wieku*, Szczecin 1993.
- Inny – Obcy. Wróg. Swoi i obcy w świadomości młodzieży szkolnej i studenckiej*, red. E. Nowicka, J. Nawrocki, Warszawa 1996.
- Iwasiów I., *Kresy w twórczości Włodzimierza Odojewskiego. Próba feministyczna*, Szczecin 1994.
- Kapuściński R., *Ten Inny*, Kraków 2013.
- Kolbuszewski J., *Kresy*, Wrocław 1999.
- Kresy – dekonstrukcja*, red. K. Trybuś, J. Kałużny, R. Okulicz-Kozaryna, Poznań 2007.
- Krzysztofek K., „My” i „obcy”, czyli jak przełożyć idiomy na dyskurs międzykulturowy, [w:] *Polska i jej sąsiedzi*, red. W. Pawluczuk, Łomża 2006, s. 65–77.

⁵¹ Ibidem, s. 87.

⁵² Ibidem.

⁵³ Ibidem, s. 86.

- Nowicka E., Łodziński S., *U progu otwartego świata. Poczucie polskości i nastawienia Polaków wobec cudzoziemców w latach 1988–1998*, Kraków 2001.
- Pol W., *Pieśń o ziemi naszej, Mohort. Rapsod rycerski z podania*, Kraków 2002.
- Szaruga L., *Palimpsest Międzymorza*, Kraków 2013.
- Traba R., *Kraina tysiąca granic. Szkice o historii i pamięci*, Olsztyn 2003.
- Zagajewski A., *Dwa miasta*, Lublin 2001.
- Zawada A., *Bresław: eseje o miejscach*, Wrocław 1996.

Studia Interkulturowe Europy Środkowo-Wschodniej 18
ISSN 1898-4215; e-ISSN 2544-3143
Copyright © by Artur Bulakh 2025
Creative Commons: Uznanie Autorstwa 4.0 (CC BY 4.0)
<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>
<https://doi.org/10.31338/2544-3143.si.2025-18.8>

Artur Bulakh

University of Vienna

artur.bulakh@univie.ac.at

ORCID: 0009-0006-0038-6953

PRESERVING AND PLUNDERING: GERMAN CULTURAL POLICY IN OCCUPIED UKRAINE (1941–1944)

Abstract

The article discusses the plans of high-ranking Nazi leaders of the future cultural policy in the occupied Soviet Ukraine (*Reichskommissariat Ukraine*) and its implementation on the territory. The research aims to demonstrate the complexity of the German approach to the culture of the occupied Ukrainian territory through the activities of various cultural institutions, the involvement of the local population in cultural activities, and their attitudes toward material and non-material culture. The extensive use of archival materials, quantitative and qualitative methods, critical analysis, and categorization methods enables the author to present a detailed picture of cultural policy. In particular, the study shows the inconsistency of German occupational policy in the cultural sphere, discord among Nazi leadership regarding the fate of Soviet Ukraine and its population as well as failure to conceal the real intentions of occupants through half-hearted measures.

Keywords: cultural policy, German occupation, Soviet Ukraine, Second World War, theater

Introduction

The cultural policy of Nazi Germany in the occupied territories of Europe often remains overlooked by scholars. This aspect of public life is typically considered secondary to the activities of local administration, police forces, or the apparatus of terror. However, this paper aims to demonstrate that the cultural sphere under German occupation was an integral part of the regime established by the German administration in Soviet Ukraine. Moreover, many cultural institutions reopened by the occupying authorities served not only as venues of entertainment for the local population but also fulfilled propagandistic purposes and functioned as tools of distraction from the harsh realities of occupation.

Following a brief introduction to the topic, I examine the plans formulated by Nazi leaders for the cultural development of occupied Ukraine and, in the next section, provide an overview of cultural life in Soviet Ukraine during the 1920s and 1930s. The main body of the article focuses on the activities and functions of cultural institutions under occupation, categorized into four areas: theatre, musical and dance collectives, cinema, as well as museums and libraries. The concluding section identifies common trends across these institutions and evaluates the effectiveness of their activities.

This article may serve as a case study for analyzing cultural policy in other countries under Nazi control during the Second World War, both within the former Soviet Union and beyond.

Nazi authorities' intentions for the cultural development of the region

On the eve of the invasion of the Soviet Union, German officials were actively developing military and economic strategies for the forthcoming war. Intense debate continued over the political future of Soviet territories and their populations, particularly after the failure of the planned quick victory at the end of 1941. Unprepared for a prolonged conflict, the German leadership was forced to improvise at the front and in the administration of newly occupied areas – including in the realm of cultural policy.

Abandoning the earlier imperial concept of *Kulturträgetum*,¹ the Nazis leadership regarded the population of Eastern Europe as *Untermenschen* – inferior people with a primitive cultural heritage. Heinrich Himmler, the head of the German police and the SS (German: *Schutzstaffel*, Protection Squadron), stated: “*The principle line is obvious for us – these people should not be given any culture*”, referring to the intended cultural policy in occupied Soviet territories.² Erich Koch, the head of *Reichskommissariat Ukraine* (RKU), echoed this view in his speech delivered in Rivne in August 1942: “*As for culture, we have given the Ukrainians both churches.*³ *Further cultural work is out of the question*”.

Alongside the political discussions concerning intentions toward the Ukrainian population, Alfred Rosenberg, the head of the Reich Ministry for the Occupied Eastern Territories, which controlled the Reichskommissariat Ukraine, held a distinct position regarding cultural development. In his decree of 10 April 1942, titled “On attitude toward the culture of Ukrainians”, he emphasized that:

The goal of our policy is to involve the Ukrainian population in voluntary work cooperation, and this requires a patient attitude toward their own culture. Excessive restriction of cultural manifestations of Ukrainians may not lead to a happy attitude toward work but an adverse attitude toward it. Instead of attracting the population to our side, it might result in passive resistance.⁴

Adopting a pragmatic approach, Rosenberg understood the importance of culture in propaganda and recognized its potential as a method for controlling the population.

¹ The spreading of German culture among less developed nations, popular during the late 19th – early 20th century; B. Wiaderny, *Hans Adolf von Moltke: eine politische Biographie*, Paderborn 2017, p. 80.

² V. Shaikan, *Колабораціонізм на території рейхскомісаріату “Україна” і військової зони в роки Другої світової війни*, Mineral: Kryvyi Rih 2005, p. 309.

³ Under the German occupation, two Orthodox churches operated. The first church received the name of the Ukrainian Orthodox church (the Autonomous church) while the second church was called the Orthodox Autocephalous Church (the Autocephalous church); K. C. Berkhoff, *Harvest of Despair*, Cambridge 2008, p. 167.

⁴ V. Shaikan, *Колабораціонізм на території рейхскомісаріату “Україна”*, Mineral: Kryvyi Rih 2005, p. 309–310.

The harsh stances of Hitler, Himmler, Koch, and others in the cultural sphere were coupled with a deep-seated fear of the literacy and education levels of the occupied populations. The German leader stated that, “*using the radio, the community would be given whatever is wholesome for it; music in unlimited quantity. ‘Brainwork’ was out, for it would merely produce the ‘most determined enemy’ of the Reich*”. He continued to warn of the potentially harmful outcomes of education for locals, emphasizing that:

Teaching the Russians, Ukrainians, and Kirghizs to read and write will eventually be to our own disadvantage; education will give the more intelligent among them an opportunity to study history, to acquire a historical sense, and hence to develop political ideas which cannot but be harmful to our interests.⁵

German authorities rejected not only the necessity of basic education beyond four years of schooling, but also the very idea of maintaining universities or specialized institutions. In this light, they demonstrated open hostility toward the Soviet intelligentsia, viewing them as a threat to the regime – bearers of political ideas and educated individuals. Intellectuals, along with communist activists and partisans, were to be eliminated, as they were regarded as the most dangerous enemies of the regime.

This extreme stance faced internal opposition from some of Alfred Rosenberg’s colleagues, who expressed differing views in a late 1942 report concerning the propaganda narrative in the East:

If our own people do not understand this theory but continue to speak cynically about the ‘natives,’ ‘half-monkeys,’ ‘colonial policy,’ ‘exploitation,’ ‘liquidation of the intelligentsia,’ ‘limitation of education,’ ‘the closing of universities,’ ‘suppression of artistic and cultural life,’ ‘sabotage of churches,’ etc. – then our propaganda will ultimately appear cynical and backfire.⁶

Thus, officials of Nazi Germany demonstrated an extreme level of brutality regarding the cultural development of newly occupied Soviet Ukraine. They emphasized the perceived inferiority of non-German cultural manifestations; therefore, the fate of local culture was effectively to be completely

⁵ A. Dallin, *German Rule in Russia 1941–1945: A Study of Occupation Policies*, 2nd ed., New York 1981, p. 458–459.

⁶ A. Dallin, *German Rule in Russia 1941–1945*, New York 1981, p. 158.

eradicated to prevent its spread and future development. Moreover, there was no intention to provide any substitute; the very idea of Germanizing the local population was seen as harmful to the long term plans of controlling these lands.

The Soviet background

Along with changes in the social and political environment of the Soviet state, the Bolshevik Party aimed to implement a so-called “cultural revolution”, which intended to foster a communist spirit among the population through active ideological propaganda. One of the major challenges they faced was the widespread illiteracy among the population of the former Russian Empire; during the last census in the Russian Empire in 1897, it was determined that only 24% of the total population could read and write.⁷

The mass educational campaign launched in 1923, called *likbez*⁸ (short for *likvidatsiya bezgramotnosti*), focused on all age groups. The initiative achieved significant results: by 1939, about 85% of the population aged nine and older were considered literate in Soviet Ukraine.⁹

At the same time, following the civil war, the Bolshevik authorities were highly concerned with the stability of the regime in the non-Russian populated territories, most of which had been forcibly annexed to the Soviet state. Operating within the framework of national self-determination, Vladimir Lenin recognized each ethnic group's right to its own territorial entity, language, and national culture. This policy, known as ‘indigenization’ or *korenization*, aimed primarily at creating a local communist elite and loyal cadres, thereby reducing the risk of future separatist movements. At the same time, indigenization had important secondary effects, such as promoting the spread and development of national cultures and languages.¹⁰

⁷ U. Poliakov. *Всероссийская перепись населения 1939 года. Основные итоги*, Moscow 1992, p. 39.

⁸ From Russian: elimination of illiteracy.

⁹ *Ibid.*, 41.

¹⁰ V. Danylenko, *Коренизація in Енциклопедія історії України*, edited by V. A. Smoliiy, vol. 5, Kyiv 2009), p.152.

In the 1920s, under the policy of *korenizatsiya*, which in Ukraine was called ‘Ukrainization’, numerous theaters, libraries, and galleries were opened, and several new organizations of writers, artists, and performers were founded. These initiatives gave a strong impetus to the development of both Ukrainian national consciousness and an intellectual elite. In 1921, the Ukrainian Academy of Sciences was established, conducting research in various fields, including history, linguistics, mathematics, as well as the social and economic sciences. Despite strict censorship, there was a rapid increase in book and newspaper publishing; thousands of books and magazines were issued each year, filling library shelves in both cities and villages. In the late 1920s, two film production studios were established in Kyiv and Odesa, releasing about 180 movies of various genres between 1927 and 1939.¹¹

However, in 1928, with the rise of Joseph Stalin to power, the policies of indigenization and active cultural development were gradually curtailed and eventually replaced by a shift toward Russification. The period from 1928 to 1941 was characterized by widespread repression targeting cultural activists and institutions. This included the dissolution of artists’ and writers’ associations, the deportation and executions of intellectuals, and the sharp decline in publishing and performances, particularly in the non-Russian republics.

Despite the widespread suppression of cultural development in Soviet Ukraine in the 1930s,¹² cultural life remained diverse and influential among the local population, continuing to serve as a source of propaganda, entertainment, and education. When the German army conquered Soviet Ukraine in late autumn 1941, they found themselves in possession of hundreds of theaters, cinemas, museums, libraries, and other cultural institutions – most staffed by personnel who had either been unable or unwilling to evacuate to the Soviet rear.

Theatre

With the establishment of the German military administration in the occupied territory of Soviet Ukraine, active efforts began to reopen cultural

¹¹ G. O. Liber, *Soviet Nationality Policy, Urban Growth, and Identity Change in the Ukrainian SSR 1923–1934*, Cambridge 2002, pp. 105–121.

¹² Н. Костюк. Зустрічі і прощання: спогади кн 1, Edmonton 1987, pp. 487–617.

institutions. According to numerous archival materials and newspaper publications from October to November 1941, various theaters in cities such as Kyiv, Vinnytsia, Dnipropetrovsk, and others resumed operations. In Kyiv during this period, five theaters were either already operating or preparing to open:

- Taras Shevchenko Ukrainian City Drama Theatre
- Zatyркеvych-Karpynska Music Drama Theatre
- M. Sadovsky Kyiv Drama Theatre
- Ukrainian Comedy Theatre
- Kyiv Opera Theater.¹³

In Dnipropetrovsk, the local Ukrainian Music Drama Theatre held its first holiday concert on October 26,¹⁴ and in neighboring Zaporizhzhia, the Drama Theater was established on 1 November 1941.¹⁵

The new authority faced various challenges during the early stage of occupation, including the poor condition of buildings, many of which were seriously damaged by both the retreating Soviet forces and the advancing Germans. In addition, there was a severe shortage of personnel and equipment, caused by evacuations and displacement during the chaotic early months of the war. Furthermore, equipment and furniture belonging to these institutions were often looted or damaged by the local population or soldiers during military actions. For example, on 11 September 1941, after an inspection of the Dnipropetrovsk Opera and Ballet Theatre, inspectors reported destroyed musical instruments, interior damage, and the theft of the region's only music library.¹⁶

However, the Germans actively encouraged the reopening of theaters in the Reichskommissariat Ukraine (RKU) through the specialized departments in district and city administrations. Officials supported theater

¹³ I. Tarnavskyy and O. Salata, *Діяльність театральних колективів в умовах нацистської окупації 1941–1943 рр.: уявлення та реалії (за матеріалами часопису «Українська дійсність»)*, “Сторінки Історії: Колекція Наукових Робіт” 2009, issue 50, p. 212; M. Spudka, *Діяльність театральних колективів під час окупації*, “Колекція Наукових Робіт 6-ї Всеукраїнської Наукової і Практичної Конференції” 2009, p. 207.

¹⁴ Ibid.

¹⁵ State Archives of Dnipropetrovsk Oblast (DADnO), Fond 2276, Folder 165, “Raport” from 27 October 1941, p. 23.

¹⁶ DADnO, Fond 2276, Folder 106, “Act” from 11 September 1941, p. 122.

staff by providing food, electricity, and heating, improving their living conditions, and allocating substantial financial resources to stimulate the reopening of cultural institutions. These measures enabled the reopening of approximately 30 theaters within the first year of occupation, not only in major cities like Kyiv, Kryvyi Rih, Zaporizhzhia, or Zhytomyr but also in smaller towns such as Bila Tserkva, Poltava, Kremenchuk, or Lutsk, Proskuriv, and Kamenetz-Podilskyi.

While theaters were primarily accessible to urban residents, rural inhabitants also had opportunities to attend performances. Many city theaters organized traveling performances within their districts or gave concerts for Ukrainian workers in Germany.¹⁷ According to one of Kyiv's newspapers, actors from local playhouses regularly gave concerts in towns and villages, visiting places such as Bila Tserkva, Vinnytsia, Tarashcha, Skvyra, and Popilnia.¹⁸ In the summer of 1943, the Berdyansk Variety Show Theater toured the neighboring Kherson and Mykolaiv.¹⁹ Additionally, numerous amateur performances or musical groups existed – sometimes made up of former theater professionals, but more often composed of local amateurs from rural communities. Media reports confirmed the existence of such groups in villages across Volhynia and Podillia, Kyiv, and Dnipropetrovsk districts.²⁰

However, it would be a mistake to assume that all theaters served only the local population. As the invasion of the Soviet Union continued, Ukrainian territories became a rare area of relative calm for Axis armies – a place of rest, recreation, and rotation for thousands of soldiers, many of whom sought entertainment. Thus, most theaters functioned for both civilian and military audiences. For instance, at the Dnipropetrovsk Ukrainian Musical-Drama Theatre, concerts were scheduled for civilians and then for

¹⁷ V. Shaikan, *Колабораціонізм на території рейхскомісаріату "Україна" і військової зони в роки Другої світової війни*, Mineral: Kryvyi Rih 2005, p. 326.

¹⁸ "Київська естрада" *Нове Українське слово*, 27 December 1941.

¹⁹ "Варьете", *Мелітопольський край*, 18 August 1943.

²⁰ "Виставка досягнень", Волинь, 19 February 1942; I. Tarnavskyy and O. Salata, *Діяльність театральних колективів в умовах нацистської окупації 1941–1943 рр.*, "Сторінки Історії: Колекція Наукових Робіт", 2009, issue 50, p. 219.

the military personnel from Wednesday to Saturday at the same venue. On Sunday, both groups had the opportunity to attend performances at different times.²¹

This separation was dictated by both language barriers and the authorities' desire to limit interaction between locals and German personnel. A decree issued by Erich Koch on 6 July 1942, institutionalized this policy and strictly prohibited German civil administration officials from attending any performances organized by locals – whether Ukrainian, Polish, or Russian – including theater productions, concerts, exhibitions, dances, or traditional events – unless they were organized by German authorities. This ban applied to both official and private visitors across all territories of the RKU.²²

According to available records, already in the summer of 1942, in the capital of the RKU, Rivne, a German Theatre (*Deutsches Theater*) began operations alongside the local Drama Theatre. Performances at the *Deutsches Theater* were exclusively for Wehrmacht soldiers, officers, and German civil officials.²³

Another important issue concerned the repertoire of theaters in RKU. Given the previous Soviet policies and the diverse audiences – including both newcomers and locals – the content of theatrical productions underwent significant changes. At the beginning of the occupation, the new authorities imposed strict censorship on available plays to eliminate any political or nationalistic themes. As a result, most performances focused on daily life or apolitical social issues. Violations of these restrictions were met with severe punishment, often applied to the entire troupe or institution. For example, at the beginning of 1942, the Gestapo²⁴ banned the play *Hetman Doroshenko* at the Kyiv Theatre named after M. Sadovsky and dissolved the troupe.

²¹ DADnO, Fond 2276, Folder 166, “План роботи театру на тиждень з 11 до 17 травня 1942” p. 14.

²² State Archives of Zhytomyr Oblast (DAZO), Fond 1151, Description 1, Folder 40 “Besuch künstlerischer Veranstaltungen der Ukrainer” p. 85, accessed through United States Holocaust Memorial Museum (USHMM) Collections.

²³ State Archives of Rivne Oblast (DARO), Fond 33, Description 13, Folder 10, “Gastspiele des brester stadttheaters”, p. 11, accessed through USHMM Collections.

²⁴ Secret Police.

The second factor influencing the theater's repertoire and quality of performances was the composition of the theater staff. Most actors, singers, dancers, and directors chose not to evacuate with the Red Army and instead actively supported the reopening of cultural institutions. For many, collaborating with the German authorities was seen as the only means of survival. For example, in the Kyiv Opera Theatre, many professionals resumed work, including conductor and choirmaster M. Tarakanova, editors K. Zubov and V. Chistyakov, conductors M. Radziewsky and Y. Yanovsky, as well as singers I. Hrytsenko, I. Yuryeva, and K. Benediktova.²⁵ Around this professional core, amateurs and young actors were gathered to form a new troupe.

The number of actors and other auxiliary workers varied from city to city. For instance, the collective of the Dnipropetrovsk local theatre had 242 employees in March 1942,²⁶ while the Kyiv Var'yetе²⁷ could afford to hire up to 300 people.²⁸ In smaller towns, theater staff ranged from 30 to 150 workers, such as the playhouse in Kherson, with 55 employed actors,²⁹ or a troupe of 50 in Zaporizhzhya.³⁰ In rural areas, such collectives were organized more spontaneously by young amateur enthusiasts, sometimes even schoolchildren,³¹ often without a permanent building for rehearsals and performances.³²

Professional actors or musicians from the Reich were less common on the RKU stages and mostly performed for German civil and military officials. For instance, a poster of the *Deutschen Theatre* in Rivne showed that on 5 and 6 April 1943, performers from Hamburg State Playhouse and the Hamburg Opera held a concert.³³ Similar events occurred regularly; at the end of May

²⁵ I.Tarnavskyy, O. Salata, *Діяльність театральних колективів в умовах нацистської окупації 1941–1943*, "Сторінки Історії: Колекція Наукових Робіт", 2009, issue 50, p. 212.

²⁶ DADnO, Fond 2276, Folder 1159, „Список співробітників Українського Музично Драматичного Театру,” pp. 49–51.

²⁷ Variety show.

²⁸ “Київський театр Вар’єте”, *Останні новини*, 01 June 1942.

²⁹ “Культурно-мистецьке життя в Херсоні”, *Голос Дніпра*, 14 October 1941.

³⁰ “Реклама: Відкриття театру”, *Нове Запоріжжя*, 25 December 1941.

³¹ “Хроніка” Волинь, 14 December 1941.

³² “Хроніка” Волинь, 26 February 1942; “Хроніка” Волинь, 05 February 1942.

³³ DARO, Fond 33, Description 13 c, Folder 10, “Deutsches Theater Rowno Grosser Bunter Aben”, p. 21, Accessed through: USHMM Collections.

1943, the audience enjoyed a performance by singers from the Berlin State Opera.³⁴ Comparable performances took place in other cities – for example, in September 1942 in Kyiv, the first symphonic concert was conducted by “music intendant Brinker” from Königsberg.³⁵

Despite significant changes in cultural conditions, the most common plays remained Ukrainian, especially on the stages of villages and towns. Visitors could frequently watch well-known plays such as:

- *Natalka Poltavka* by I. Kotliarevsky
- *Zaporozhets za Dunayem* by S. Hulak-Artemovskiy
- H. Kvitka-Osnovianenko’s social comedy *Svatannya na Honcharivtsi*
- M. Starytsky’s drama *Oi ne khody, Hrytsiu, ta i na vechornytsi*, and *Marusia Bohuslavka*
- *Nazar Stodolia* by T. Shevchenko
- Karpenko-Karyi’s comedy *Martin Borulya*
- and many others.³⁶

The fact that local actors generally did not speak German required soldiers and officers of the *Wehrmacht* to watch performances in Ukrainian. For example, in the Dnipropetrovsk Drama Theater, Germans had the opportunity to watch T. Shevchenko’s drama *Kateryna* or *Viy* by N. Gogol. In Rivne, the poster advertised M. Starytsky’s drama *Hei, Gregor! Geh nicht zur Gesellschaftsfeier!...*, the German interpretation of the play *Oi ne khody, Hrytsiu, ta i na vechornytsi*.³⁷

A significant portion of the content in several playhouses featured works and operas by Russian authors, especially in cities in the east and south of RUK. Among them:

- Ostrovsky’s plays such as *Bez viny vinovatye* and *Beshenyye den’gi*
- P. Tchaikovsky’s operas *Yevgeniy Onegin* and *Pikovaya Dama*
- N. Solovyov’s *Zhenitba Belugina*

³⁴ DARO, Fond 33, Description 13 c, Folder 10, “Deutsches Theater Rowno Duette und Liederabend”, p. 27, Accessed through: USHMM Collections.

³⁵ “Перший симфонічний концерт у Києві” Волинь, 13 September 1942.

³⁶ DADnO, Fond 2276, Folder 166, “План роботи театру на тиждень з 11 до 17 травня 1942”, p. 14.

³⁷ DARO, Fond 33, Description 13 c, Folder 10, “Rovno City Theater in ‘De-Li’”, p. 12, Accessed through: USHMM Collections.

Additionally, works by foreign authors also gained popularity among local audiences, despite the limited professional skills or equipment in many playhouses. Larger cities, due to their greater resources, could include pieces such as:

- Giuseppe Verdi's *La Traviata*, *Aida*, *Otello*
- Giacomo Puccini's *Madame Butterfly* and *Tosca*
- Georges Bizet's *Carmen*

Plans were underway to add operas by Richard Wagner to the Kyiv Opera's repertoire.³⁸ Meanwhile, smaller theatres in towns like Kherson performed operettas such as *Der Zigeunerbaron* by J. Strauss or *Kabale und Liebe* by F. Schiller.³⁹

Musicians and Dancing collectives

Apart from an extensive network of theatres, numerous musicals and dance groups operated in dozens of settlements across the occupied territory. These groups operated either as part of existing playhouses or, increasingly, as independent units with their own venues, funding, and management. In RKU's cities and villages, male and female choirs, orchestras, bandurist chapels, and dance troupes were especially popular. These ensembles generally fulfilled the same functions as theatre troupes, entertaining both civilian and military audiences. For instance, during the second quarter of 1942, the "Dnipropetrovsk Bandurist Chapel" and "Lysenko's Chapel" together gave 59 concerts. Other ensembles from Kyiv, Kryvyi Rih, and Melitopol overtook similar activities, often visiting neighboring towns or districts.⁴⁰ By contrast, the Kyiv Chapel managed only 27 performances for the same period, which drew sharp criticism in the local press.⁴¹

³⁸ "Київська Велика Опера" *Волинь*, 08 October 1942.

³⁹ "Реклама: Укрдрамтеатр Прем'єра 'Коварства і Любов', *Голос Дніпра*, 16 June 1942.

⁴⁰ "Гастролі Криворізьської капели" *Волинь*, 11 October 1942; "Ще про Київських гостей на Волині" *Волинь*, 25 June 1942; "Мелитопольские артисты в Ново-Николаевке", *Мелитопольский регион*, 03 July 1943.

⁴¹ "Хроніка" *Волинь*, 07 May 1942.

In the countryside, such collectives usually took the form of small choirs composed of amateurs, activists, or youth.⁴² They were particularly active in the Volyn and Podillia District, as evidenced by press reports. For example, in several villages near Dubno, local youth formed amateur ensembles; in one case, the group was led by a schoolteacher.⁴³ A similar self-organized collective appeared near Kowel, where the local choir had already been active.⁴⁴

According to various estimates, anywhere from several dozen to a few hundred such collectives existed during the occupation. Each group had to obtain special permission from the local authorities to perform, and officials enforced a strict ban on anyone with a Bolshevik Party background.⁴⁵ Drama troupes were often self-organized within the community, and their size depended largely on the financial capacity and needs of the town or village. Typically, between twenty and one hundred people participated.

During the occupation, German authorities sought to introduce new celebrations and symbolic dates, or to assign new meanings to traditional ones. For instance, they officially reinstated the commemoration of the 19th-century Ukrainian poet Taras Shevchenko, portraying him as an opponent of Bolshevik ideology.⁴⁶ Other marked dates included Hitler's birthday, the anniversary of composer Mykola Lysenko, the so-called day of "liberation from Soviet rule", and May 1.⁴⁷ Such commemorations were almost always accompanied by performances from local choirs, chapels, or amateur ensembles, along with speeches by local officials. However, these events were sporadic rather than systematic; they were staged only in selected cities, at the discretion of local authorities, rather than across the entire RKU.

⁴² "Хроніка" *Волинь*, 01 March 1942.

⁴³ "Хроніка" *Волинь*, 26 February 1942.

⁴⁴ "Хроніка" *Волинь*, 18 January 1942.

⁴⁵ "Про роботу драматургів", *Нове Запоріжжя*, 03 December 1941.

⁴⁶ DAZO, Fond 1151, Description 1, Folder 137, "Schewtschenko-Feiern", p. 10. Accessed through: USHMM Collections; "Хроніка" *Волинь*, 29 March 1942.

⁴⁷ "Урочисте засідання", *Дніпропетровська газета*, 20 April 1942; I. Krutko, "Перше травня - День Праці", *Дніпропетровська газета*, 04 May 1943.

Cinema

Given its importance as a propaganda tool, cinematography was actively developed by both totalitarian regimes. After occupying large portions of the Soviet Union, the German military administration established the Central Film Society in November 1941, with two branches: *Ostland-Film* (Ostland Film G.m.b.H) in Riga and *Ukraine-Film* (Ukraine Film G.m.b.H) in Kyiv. These organizations were tasked with overseeing film propaganda in their respective regions. Ukraine-Film, headquartered in Kyiv, was formed on the basis of the former Kyiv Film Studio – the largest filmmaking institution in Soviet Ukraine – utilizing non-evacuated equipment and local personnel, though Germans occupied key managerial positions.⁴⁸

Formally, *Ukraine-Film* held broad responsibilities: it oversaw all cinema-related activities, including film studios, distribution networks, copy facilities, and the production of film and video equipment. It also coordinated cinema schedules and provided cities and towns across the RKU with new film reels, while also being responsible – at least in theory – for producing new films. In practice, however, only one film studio operated in the RKU, located in Kyiv and managed by the local auxiliary council under the direction of I. Nikitin. The studio's main role was limited to the translation, subtitling, and distribution of German films, and only a few new films were shot during the occupation. These were mostly propaganda films about life in Kyiv and the RKU, or documentaries commissioned by private organizations.⁴⁹

On the local level, cinemas were administered by arts departments within the auxiliary administration. Newspaper reports and archival sources confirm that movie theatres operated primarily in cities. For example, Kyiv hosted nine cinemas – eight for civilians and one for military use,⁵⁰ – while Dnipropetrovsk had seven operational cinemas.⁵¹ Cinemas also functioned

⁴⁸ V. Hinda, *Культура, освіта та спорт під час окупації*, in *Україна в Другій Світовій Війні: Погляд з 21 Сторіччя* 2010, vol. 1, p. 705.

⁴⁹ V. Udovuk, *Київська кіностудія*, “З Архіву ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ”, 2004, vol. 1/2 (22/23), p. 442.

⁵⁰ “В Українфільмі”, *Нове Українське слово*, 12 March 1942.

⁵¹ A. Bulakh, *Культурно-Розважальні заклади м. Дніпропетровська в період окупації (1941–1943)*, “*Борисфен*”, 2020, vol. 350, no. 6, pp. 19–23.

in cities such as Kherson,⁵² Melitopol,⁵³ Mykolaiv,⁵⁴ Rivne,⁵⁵ Lutsk,⁵⁶ Zaporizhzhya,⁵⁷ among others.

The total number of cinemas in the RKU remains unclear. A report from the occupational press dated 27 May 1942, claimed that “*in the territory of Ukraine*⁵⁸, around 50 movie theatres [were] already working”, while officials were “*planning to open up to 350 cinemas by this autumn*”.⁵⁹ Another article marking the anniversary of *Ukraine-film*, in the fall of 1942 stated that “*in RKU, about 300 permanent cinemas [were] operating yet*”.⁶⁰ However, these numbers appear exaggerated for propaganda purposes. A more conservative estimate by historian K. Berkhoff places the number of functioning cinemas at approximately 50, which aligns more realistically with the limited capacity of occupational authorities in terms of manpower and equipment.⁶¹

Due to the scarcity of suitable venues and film equipment, cinema audiences were typically mixed, though some screenings were reserved exclusively for military personnel. Still, local civilians comprised the majority of cinema-goers, aided by ticket discounts offered to soldiers. In early 1942, a pricing policy for cinema attendance was instituted by E. Koch, possibly as a response to growing problems with ticket profiteering. Newspapers reported that cinema-goers frequently encountered “Sold out” signs at ticket windows, only to see tickets reappear later – resold at double or triple the original price.⁶²

A typical screening in the RKU began with the German weekly newsreel, *Wochenschau*, often subtitled in Ukrainian or Russian. The lack of alterna-

⁵² “Релама: Кіно Глорія”, Голос Дніпра, 08 March 1942.

⁵³ “Реклама: Deutsche Lichtspiele” Melitopolski region, 08 May 1943.

⁵⁴ “Отрывается два новых кинотеатра”, Новая Мысль, 19 October 1943.

⁵⁵ “Хроніка” Волинь, 20 November 1942.

⁵⁶ State Archives of Volyn Oblast (DAVoO), Fond-P-2, Description 1, Delo 19, “Gebietsskommissar in Luck”, p. 51. Accessed through: USHMM Collections

⁵⁷ “В Кіно”, Нове Запоріжжя, 18 January 1942.

⁵⁸ They probably mean RKU and the zone of military administration.

⁵⁹ “50 Українських кіно працюють”, Нове Запоріжжя, 27 May 1942.

⁶⁰ “Рік Праці Фільмового Товариства в Україні”, Волинь, 26 November 1942.

⁶¹ K.C. Berkhoff, *Harvest of Despair* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 2008), 175.

⁶² “Всі Квитки Продано”, Нове Українське Слово, 11 January 1942.

tive information sources initially made these newsreels popular, to the point that some viewers left after the newsreel, skipping the feature film. However, their propaganda value declined over time as audiences became increasingly skeptical of their content. As one Kyiv resident, Dmytro Malakov, recalled:

Before the films, there was a film newsreel. It began with a bravura march, an eagle with a swastika, and then eloquent words: the great successes of the Wehrmacht in all theaters of war, a great victory at sea, new victories in the East, the weakness and helplessness of the enemies of the Reich... But our audience had long been trained to watch and read between the lines.⁶³

The content of *Wochenschau* did not differ significantly from that of the official newspapers, and over time, viewership waned due to repetitive or outdated news, poor film quality, and in some cases, missing subtitles. For instance, in August 1942, one of Dnipropetrovsk's cinemas continued screening a newsreel from the previous winter.⁶⁴

Following the *Wochenschau* newsreel, film screenings typically continued with a feature-length motion picture. The main repertoire of local cinemas in the RKU consisted predominantly of German-produced films across various genres. Interestingly, the most popular screenings were not political or overtly propagandistic, but rather 'light' entertainment films, including comedies⁶⁵ and dramas.⁶⁶ German adventure films, such as *The Indian Tomb* and its sequel of *Tiger Eshnapur*⁶⁷ enjoyed particular success among local audiences.

Nevertheless, propaganda films still made up a significant portion of the cinema schedule. These included productions designed to showcase the power, prosperity, and cultural superiority of the Third Reich, as exemplified in *Modern Germany*.⁶⁸ Films that glorified the German military, such as *Dive*

⁶³ М. Мухайлюк, "Нацистська пропаганда в окупованому Києві," *Український Історичний Журнал*, 2006, issue 1, p. 137.

⁶⁴ К. С. Berkhoff, *Harvest of Despair* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 2008), 175.

⁶⁵ "Німецька кіномайстерність," *Нове Українське Слово*, 23 January 1942.

⁶⁶ "В Киевских Кинотеатрах," *Последние новости*, 27 April 1942.

⁶⁷ "Реклама: «Индийская Гробница»," *Мелитопольский Регион*, 07 August 1943.

⁶⁸ "Фильм о Германии," *Мелитопольский Регион*, 07 August 1943.

Bomber or *Submariners to the West*⁶⁹ also featured prominently. In addition to direct propaganda, a more subtle ideological influence was exercised through films like *Jew Süss*, *The Last Blow*, and *With Your Own Eyes*,⁷⁰ which aimed to appeal to more discerning or skeptical viewers through covert messaging and moral framing.

Despite this focus on ideological content, the actual effectiveness of cinematic propaganda was increasingly questioned by German officials. In a report dated 31 May 1944, the General Commissar of the Kyiv District, W. Magunia, expressed his dissatisfaction:

I could not say anything good about film propaganda. Based on financial considerations, hackneyed films were shown, which could evoke anything from the audience, but not sympathy towards us. Unfortunately, this was often the case. Films were devoted to cultural issues, and educational pictures were used very rarely.⁷¹

This critical view was also echoed by other authorities. According to a report by Professor von Grünberg, who conducted an inspection tour across the RKU, the technical quality of the films was often substandard. He noted that tapes were frequently torn, poorly synchronized, or damaged, which resulted in viewers leaving the cinema mid-session. Furthermore, translations and subtitles – crucial for the local Ukrainian- and Russian-speaking populations – were often inadequate, adding to the dissatisfaction of both civilians and occupational administrators.⁷²

Museums and Libraries

Alongside other cultural institutions, museums and libraries throughout the RKU suffered extensive damage during the initial stages of the German invasion. While the Soviet authorities managed to evacuate a portion

⁶⁹ “Кіно ‘Підводники на Захід!’”, *Дніпропетровська Газета*, 23 March 1943.

⁷⁰ “Кіно ‘Жид Зюсс’”, *Дніпропетровська Газета*, 13 April 1943.

⁷¹ M. Mylhailiuk, *Нацистська пропаганда в окупованому Києві*, “Український Історичний Журнал” 2006, issue 1, p. 138.

⁷² TsDAVO, Fond 3206, Description 2, Folder 26, “Teilbericht Politik über die Bemessung des Reichskommissariats”, p. 32. Accessed through: USHMM Collections.

of valuable collections, the majority of books, artifacts, and equipment remained behind, vulnerable to destruction and looting. In the first months of occupation, wartime bombardment – particularly from air and artillery strikes – devastated many buildings. A report from the director of the *Kyiv Museum of Western European Art* in May 1942, for instance, described a shattered glass roof and missing windows, temporarily replaced with plywood. The improvised repairs proved inadequate: rain and snow entered freely throughout autumn and winter, causing irreparable damage to exhibits and paintings.⁷³

Looting posed an equally grave threat. Both soldiers and civilians, regardless of affiliation, plundered cultural institutions for materials, furniture, and supplies. After the *Kamianets-Podilskyi City Library* was struck by an aerial bomb that destroyed part of the structure and many of its catalogs, residents began stripping the ruins for usable paper. Similarly, after the *Dnipropetrovsk Art Museum* sustained a direct hit, the roof collapse forced museum staff to transfer exhibits to the nearby Historical Museum for safekeeping.⁷⁴

In some cases, occupying Wehrmacht troops themselves were responsible for the most damaging behavior. After taking Kyiv, German soldiers were quartered in the main building of the Academic Science Library, where they used library materials – including rare publications and indexes – for heating and domestic purposes. According to contemporary reports, over 7,000 documents were destroyed, including 5,000 volumes from the international book exchange section and a complete card catalog archive.⁷⁵

Yet it was not only physical destruction that hampered the reopening of cultural institutions. German censorship efforts created another major obstacle. Authorities compiled a list of ‘unwanted’ authors, banning the works of 246 writers, including many Ukrainian, Soviet, Jewish, and even German intellectuals. Under occupation, specialized libraries – including those affiliated with scientific institutions, churches, or academic bodies – were closed

⁷³ ДАКО, Fond 2411, Description 3, Folder 1, “До Генералкомісаріату м. Києва Відділ III”, p. 16. Accessed through: USHMM Collections.

⁷⁴ TsDAVO, Fond 3206, Description 5, Folder 11, “Bericht über die Stadtbibliothek in Kamenez-Podolsk”, p. 97. Accessed through: <https://err.tsdavo.gov.ua>.

⁷⁵ N. Maloletova and L. Dubrovina. *Нацистська бібліотечна політика в період окупації Києва, Рукописна та книжкова Спадщина України*, 2000, vol. 5, p. 148.

to the public and made accessible only to German officials and administrators. Only general-purpose libraries, such as city, public, and children's libraries, were eventually reopened for local use.⁷⁶

In addition to censorship, chronic underfunding and resource scarcity led to staff reductions and delayed reopenings. For example, while Zaporizhzhya's public library reopened relatively quickly, in November 1941, this was an exception.⁷⁷ More typically, reopenings occurred a year or more after occupation began. The *People's* and *Central Libraries* in Dnipropetrovsk, for instance, resumed operations only on 15 August and 23 September 1942, respectively⁷⁸. Even small-town libraries, such as the one in *Kremenets* (Volyn and Podillia District), only began serving the public in late 1942.⁷⁹

Museums faced even greater challenges. Because many Soviet-era exhibitions had been overtly propagandistic, the new authorities struggled to redesign them in line with German ideological goals. Creating new displays, developing acceptable narratives, and sourcing appropriate artifacts proved a daunting task. As a result, only a limited number of museums reopened, among them the *Kyiv Museum of Taras Shevchenko*,⁸⁰ the *Rivne City Museum*,⁸¹ the *Art and Historical Museum* in Dnipropetrovsk, etc.⁸²

While a handful of cultural institutions managed to reopen during the German occupation, most libraries and museums remained closed or were preserved in name only. The primary reason for this was the German administration's exploitative approach toward cultural and historical heritage, viewing such assets largely through the lens of plunder and repatriation to the Reich. The case of the *Kyiv Arts Museum* exemplifies this attitude. Before 22 June 1941, the city was home to two major art institutions: the *Kyiv*

⁷⁶ TsDAVO, Fond 3206, Description 5, Folder 7, "Liste Nr. 1 des unerwünschten sowjetischen schöngeistigen Schrifttums im Bereich der Prop.-Abt. U.", pp. 154–155. Accessed through: <https://err.tsdavo.gov.ua>.

⁷⁷ А. Тетеруна, "Про роботу міської бібліотеки", *Нове Запоріжжя*, 26 November 1941.

⁷⁸ DADnO, Fond 2276, Description 1, Folder 965, "Звіт про роботу управління культурних установ за III квартал 1942 року", p. 129.

⁷⁹ "Хроніка", *Волинь*, 01 October 1942.

⁸⁰ "Розвиток Української Культури", *Нове Українське Слово*, 19 September 1943.

⁸¹ "Музей в Рівному", *Волинь*, 03 December 1942.

⁸² DADnO, Fond 2567, Description 1, "Матеріали про стан Дніпропетровського Художнього Музею", p. 3.

Museum of West European Art and the *East European Art Museum*. Under German control, the two were merged into a single institution, which was soon closed to the public.

The new combined museum was subdivided into Ukrainian, Russian, and Western European art sections,⁸³ and the entire occupation period was spent on repair and restoration efforts – not for public display, but to prepare selected artworks for eventual transport to Germany.⁸⁴ Intact or restored items were secured in basements or auxiliary buildings. While the museum may have operated briefly in early 1942, it was shut down entirely by mid-August of that year, officially to allow uninterrupted restoration and cataloguing. In practice, this marked a shift from conservation toward systematic looting, as cultural preservation gave way to the extraction of art for German benefit.⁸⁵

In contrast, slightly more information exists on the operation of public libraries under occupation. One significant change was the introduction of user fees, including monthly and one-time subscription charges – policies foreign to Soviet-era practices.⁸⁶ As with museums, libraries reopened primarily in urban centers, with no confirmed evidence of access in rural areas. Archival and press sources confirm the operation of at least one public library in cities such as Kherson,⁸⁷ Mykolaiv,⁸⁸ Rivne,⁸⁹ Zaporizhzhya,⁹⁰

⁸³ DAKO, Fond 2411, Description 3, Folder 7, “Список №2 Рахунків по Головному музею – Київ – які належать оплатити на протязі травня 1943”, p. 25. Access through: USHMM.

⁸⁴ TsDAVO, Fond 3206, Description 5, Folder 12, “Отчет о деятельности отдела западноевропейского искусства”, pp. 176–184. Accessed through: <https://err.tsdavo.gov.ua>.

⁸⁵ DAKO, Fond 2411, Description 3, Folder 2, “An den Referent für Museen bei dem Generalkommissariat Kiew”, p. 6. USHMM collection.

⁸⁶ DADnO, Fond 2276, Description 1, Folder 1157, “Тариф на користування книжками Миської Центральної бібліотеки”, p. 15; TsDAVO, Fond 3206, Description 5, Folder 11, “Bericht über die Stadtbibliothek in Kamenez-Podolsk”, p. 97. Accessed through: <https://err.tsdavo.gov.ua>.

⁸⁷ К. Bilostotska, “Робота Центральної Миської бібліотеки”, *Голос Дніпра*, 31 May 1942. Accessed through: libraria.ua.

⁸⁸ R. Trakhov, “Библиотека города Николаев”, *Новая Мысль*, 31 October 1943.

⁸⁹ “Українська бібліотека в Рівному”, *Український голос (Луцьк)*, 06 August 1942.

⁹⁰ “В Бібліотеці”, *Нове Запоріжжя*, 01 March 1942.

Zhytomyr,⁹¹ and Kamianets-Podilskyi,⁹² while Dnipropetrovsk⁹³ and Kyiv⁹⁴ each hosted two.

Despite the overall decline in the number of functioning libraries, visitor rates were relatively high due to the limited availability of reading spaces. For instance, the *Kyiv State Library* reported an average of 6,500 readers per month, with 78,823 total visits recorded between 1 July 1942 and 20 July 1943.⁹⁵ Smaller institutions saw more modest figures: *Zaporizhzhya's Public Library* welcomed between 632 and 707 patrons in the early months of 1942.⁹⁶

Given these constraints, German authorities prioritized maintaining or repurposing existing institutions rather than founding new ones. However, one notable exception is worth mentioning. In the spring of 1942, the *Museum-Archive of the Transition Period* was established in Kyiv, a rare example of a cultural institution founded under occupation. Created at the initiative of the city commissar and supported by a group of local scholars, the museum fell under the Education and Art Department of the municipal administration. Its staff included professional academics, most notably Professor Olexsander Ogloblin, then head of the *Central Archive of Ancient Documents*, as well as other respected scientists. The museum aimed to document and interpret the 'transition' from Soviet to German rule, reflecting the occupiers' interest in shaping historical memory.⁹⁷

Among the few new institutions established during the German occupation of Reichskommissariat Ukraine, the Museum-Archive of the Transition Period, founded in *Kyiv* in late spring 1942, stands out as a singular

⁹¹ "Нове культурне надбання", *Волинь*, 10 December 1942.

⁹² TsDAVO, Fond 3206, Description 5, Folder 11, "Bericht über die Stadtbibliothek in Kamenez-Podolsk", p. 97. Accessed through: <https://err.tsdavo.gov.ua>.

⁹³ DADnO, Fond 2276, Description 1, Folder 965, "Звіт про роботу управління культурних установ за III квартал 1942 року", p. 129.

⁹⁴ TsDAVO, Fond 3206, Description 5, Folder 7, "Anlage III" pp. 131–137. Accessed through: <https://err.tsdavo.gov.ua>.

⁹⁵ TsDAVO, Fond 3206, Description 5, Folder 7, "Bericht der Stadtbibliothek, Korolenko 46", pp. 348–349. Accessed through: <https://err.tsdavo.gov.ua>.

⁹⁶ "В Бібліотеці", *Нове Запоріжжя*, 01 March 1942.

⁹⁷ V. Gedz, *Джерела до вивчення культурного життя в окупованому Києві*, "Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії і методології", 2007, issue 15, pp. 188–189.

initiative reflecting both propagandistic ambition and administrative experimentation. The museum explicitly declared its mission as: “Through the collection, systematization, and preservation of various materials, to show the importance of the struggle of the German nation, guided by A. Hitler, on a worldwide historical scale”, with a parallel aim to illustrate the “liberation of Ukraine, and particularly the capital, Kyiv, by the heroic German army”.⁹⁸

To realize these goals, the museum staff, consisting of professional Ukrainian scholars under the leadership of Professor Oleksander Ogloblin, organized propagandistic exhibitions. The first and only known exhibition, titled *The Destruction of Kyiv’s Cultural Monuments by Bolsheviks*, opened on 15 July 1942, after months of preparation. It featured 700 artifacts, 16 display cases, and 17 stands, alongside screenings of a German-produced documentary film depicting the alleged destruction of the *Kyiv Pechersk Lavra* by Soviet forces.⁹⁹

Despite extensive promotion by the press and occupation authorities, public interest in the exhibition was minimal. Only 326 visitors attended between 15 and 31 July, a number that starkly contrasted with the effort invested and the intended impact.¹⁰⁰ Plans for further exhibitions, including one titled *The Liberation of Kyiv from the Jewish-Bolshevik Yoke*, were discussed in contemporary press outlets.¹⁰¹ However, archival records suggest that this second event never advanced beyond preparatory stages, hindered by logistical issues such as lack of funding and suitable premises.¹⁰²

Scholars remain divided on the reasons behind the museum’s apparent failure and closure. M. Koval and I. Verba suggest that German authorities grew dissatisfied with the institution’s emphasis on the role of the Ukrainian auxiliary administration in reconstruction efforts – an angle that arguably

⁹⁸ ДАКО, Fond-P-2412, Description 1, Folder 2, “Положення про Музей-Архів Перехідної доби м. Києва” pp. 1–2. Accessed through: opisi.dako.gov.ua.

⁹⁹ М. Муїхайлюк, *Нацистська пропаганда в окупованому Києві*, “Український Історичний Журнал”, 2006, issue 1, p. 140.

¹⁰⁰ ДАКО, Fond-P-2412, Description 1, Folder 2, “Звіт про роботу про Музей-Архів Перехідної доби м. Києва” p. 23. Accessed through: opisi.dako.gov.ua.

¹⁰¹ М. Koval, *Доля української культури за нового порядку (1941–1944)*, “Український Історичний Журнал”, 1993, issue 12, p. 33.

¹⁰² ДАКО, Fond-P-2412, Description 1, Folder 4, “План наукової роботи Музей-Архів Перехідної доби м. Києва”, pp. 18–19. Accessed through: opisi.dako.gov.ua.

conflicted with the German-centric narrative.¹⁰³ Conversely, V. Gedz argues that the core reason was the museum's ineffectiveness as a propaganda tool, an interpretation that aligns more closely with the occupation's utilitarian view of culture.¹⁰⁴

Beyond the founding of new institutions, the German administration repeatedly repurposed cultural buildings for bureaucratic and military use, often with little regard for their original function. A particularly vivid expression of this utilitarianism was the appropriation of valuable cultural artifacts for decorative purposes by high-ranking Nazi officials and military officers. In late 1942, the *Kyiv Museum of West European Arts* compiled an inventory of items loaned to various German institutions and individuals. The list included paintings by Dutch, German, and Italian masters, Chinese porcelain, Turkish vases, Japanese plates, and ornamental clocks. A total of 87 prestigious items were distributed among the Reichskommissar of Ukraine, the Chief of SS and Police, the Wehrmacht high command, the Kyiv city and district administrations, and even private individuals.¹⁰⁵

While some items were formally returned, the majority disappeared – either lost, destroyed, or removed during the German retreat. The fate of many artifacts remains unknown. Kyiv was not unique in this respect. In Dnipropetrovsk, following extensive repairs, the premises of the city's Historical Museum were converted into the office of the City Commissar in February 1942.¹⁰⁶ From the *City Art Museum*, 62 valuable paintings were

¹⁰³ Verba, I. *Олександр Оглоблін: Життя і праця в Україні (До 100-річчя з дня народження)*. Kyiv: National Academy of Science of Ukraine. M.S. Hrushevsky Institute of Ukrainian Archaeography and Source Studies, 1999; M. Koval, *Доля української культури за нового порядку (1941–1944)*, "Український Історичний Журнал", 1993, issue 12, p. 33.

¹⁰⁴ V. Gedz, *Джерела до вивчення культурного життя в окупованому Києві*, "Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії і методології", 2007, issue 15, pp. 190–191.

¹⁰⁵ Liste der entliehenen Bilder und Kunstgegenstände [List of Borrowed Pictures and Art Objects], Fond 3206, Description 5, Folder 20, pp. 297–301, Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine, Kyiv, Ukraine. Accessed through: err.tsdavo.gov.ua.

¹⁰⁶ DADnO, Fond 2567, Description 1, Folder 1, "До Дніпропетровської Міської Управи", p. 68.

handed over to the Wehrmacht and civilian officials,¹⁰⁷ while 11 additional works were used to decorate a German casino set up in the former Drama Theatre.¹⁰⁸

These examples illustrate the broader trend of systematic cultural appropriation under German occupation. Far from being incidental, such actions reflect a deliberate policy that subordinated local cultural heritage to propaganda, personal gain, and imperial ambition, undermining both the preservation and public accessibility of Ukrainian cultural institutions.

Summary

German cultural policy in occupied Soviet Ukraine formed a key component of the broader strategy to stabilize and control the population while awaiting a conclusive victory over the Soviet Union. Within the civil administration zone of the Reichskommissariat Ukraine (RKU), the Nazi authorities employed a variety of methods to suppress resistance and secure compliance, including repression, forced labor, deprivation, and pervasive propaganda. Cultural activity – particularly the carefully controlled reopening of theatres, cinemas, libraries, and museums – was part of this broader effort to maintain a fragile social order and mitigate unrest.

The Nazi administration recognized the profound significance of cultural institutions for the Ukrainian population, especially in light of the Soviet Union's prior emphasis on education, public literacy, and enlightenment. This recognition is evident in a report by Dr. G. Winter, Chief of the Territorial Administration of Archives, Libraries, and Museums under the Reichskommissar of Ukraine. Following his assignment to oversee cultural institutions in southern and eastern Ukraine in May 1943, Winter acknowledged:

It is the great interest of the German side in the healthy existence and activities of these institutions (City, People's and Children's libraries). The population, he continues, remember with great respect the extraordinary measures taken by the Soviet

¹⁰⁷ DADnO, Fond 2567, Description 1, Folder 1, "Начальнику управління в справах Мистецтва", р. 3.

¹⁰⁸ DADnO, Fond 2276, Description 1, Folder 1156, "Список", р. 3.

regime in the field of enlightenment and public education. With the current restriction of the Ukrainian school system and the cessation of almost all other educational opportunities, the German administration is doing wisely to give the people at least a way out into the entertainment libraries and supportive supervision...¹⁰⁹

Despite such insight, the actual implementation of cultural policy remained inconsistent and often contradictory. On the one hand, local German administrations made considerable efforts to reopen a number of cultural institutions, particularly cinemas, theatres, and libraries, in both urban centers and smaller towns. Within the first year of occupation, dozens of such venues resumed operations, providing a carefully curated mixture of entertainment and propaganda. Cinemas screened newsreels and German feature films, while holidays and anniversaries were repurposed to reinforce anti-Soviet and pro-German narratives – most notably the celebration of Ukraine’s so-called “liberation” from “Jewish-Bolshevik barbarism”.

On the other hand, substantial portions of the cultural infrastructure remained inaccessible. Many museums and libraries lie in ruins, with collections damaged or looted and premises appropriated for use as military headquarters and administrative offices. Even more troubling was the systematic plundering of cultural assets, which were either transferred to Germany, used to adorn the offices and residences of German officials, or lost entirely. Only a fraction of the recovered artifacts was displayed in reopened museums, which operated primarily to serve propagandistic functions.

The discrepancy between official rhetoric and actual policy – between the promise of liberation and the reality of occupation – undermined the credibility of the German administration in the eyes of the local population. The deliberate marginalization of Ukrainian cultural heritage, the closure of scientific and religious libraries for civilians, and the destruction or theft of priceless artworks contradicted the occupation’s claims of cultural respect and renewal.

In the absence of a swift military victory, the German leadership postponed the total suppression of cultural life, instead opting for a controlled and selective revival of cultural activities. This temporary strategy aimed to

¹⁰⁹ TsDAVO, Fond 3206, Description 5, Folder 10,” Dienstreise nach Nikolajew und Dnjepropetrowsk”, pp. 199–200. Accessed through: USHMM.

soften the brutality of the occupation and cultivate local support or passivity. However, the contradictory nature of this policy, marred by inadequate funding, administrative negligence, ideological inflexibility, and blatant exploitation, rendered it largely ineffective.

Ultimately, the German cultural policy in occupied Ukraine revealed a deep tension between utilitarian pragmatism and ideological zealotry. While cultural institutions were occasionally revived to serve the occupiers' strategic interests, they were never allowed to regain their former status as spaces for intellectual or national development. Instead, culture under occupation became a tool of control and misappropriation, reflecting the broader dynamics of domination, exploitation, and resistance that defined life in the Reichskommissariat Ukraine.

Bibliography:

- Berkhoff K.C., *Harvest of Despair*. Cambridge 2008.
- Dallin A., *German Rule in Russia, 1941–1945: A Study of Occupation Policies*. 2nd ed. New York 1981.
- Gedz V., *Джерела до вивчення культурного життя в окупованому Києві*. Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії і методології, no. 15 (2007): 181–204.
- Gilbert M., *Second World War*, London 1989.
- Hinda V., *Культура, освіта та спорт під час окупації*. In *Україна в Другій Світовій Війні: Погляд з 21 Сторіччя*, vol. 1, 2010: 697–717.
- Kamenetsky I., *Secret Nazi Plans for Eastern Europe: A Study of Lebensraum Policies*. New York 1961.
- Kostyuk H., *Зустрічі і прощання: спогади*, кн. 1. Edmonton 1987.
- Kosyk V., *Україна під час Другої світової війни, 1938–1945*. New York 1992.
- Maloletova N., Dubrovina L., *Нацистська бібліотечна політика в період окупації Києва. Рукописна та Книжкова Спадщина України*, vol. 5 (2000): 139–172.
- Mulhailiuk M., *Нацистська пропаганда в окупованому Києві*. “Український Історичний Журнал”, no. 1 (2006): 131–144.
- Shaikan V., *Колабораціонізм на території Рейхскомісаріату «Україна» і військової зони в роки Другої світової війни*. Mineral 2005.
- Slobodyanyuk, M., Shakhraichuk I, *Рух опору на Дніпропетровщині в роки Великої Вітчизняної війни*. Dnipro 2004.

- Tarnavskyy I., Salata O., *Діяльність театральних колективів в умовах нацистської окупації 1941–1943: уявлення та реалії* (за матеріалами часопису «Українська дійсність»), *Pages of History: Collection of Scientific Works*, no. 50 (2009): 206–223.
- Trevor-Roper, Redwald H., Gerhard L., Weinberg eds., *Hitler's Table Talk 1941–1944: Secret Conversations*. New York 2013.
- Udovyk V., *Київська кіностудія. З Архіву ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*, vol. 1/2 (22/23) (2004): 404–409.
- Verba I., *Олександр Оглоблін: Життя і праця в Україні (До 100-річчя з дня народження)*, Kyiv 1999.

Studia Interkulturowe Europy Środkowo-Wschodniej 18
ISSN 1898-4215; e-ISSN 2544-3143
Copyright © by Jadwiga Hučková 2025
Creative Commons: Uznanie Autorstwa 4.0 (CC BY 4.0)
<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>
<https://doi.org/10.31338/2544-3143.si2025-18.9>

Jadwiga Hučková
Uniwersytet Jagielloński
jadwiga.huckova@uj.edu.pl
<https://orcid.org/0000-0002-6390-1207>

TRWAŁY ŚLAD – FILMOWE I LITERACKIE ŚWIADECTWA
KOLEKTYWIZACJI W LATACH 1946–1971
W CZECHOSŁOWACJI ORAZ W POLSCE

**A Lasting Trace – Film and Literary Testimonies of Collectivization
in the years 1946–1971 in Czechoslovakia and Poland**

Abstract

The article discusses the problem of post-war collectivization in Central Europe in selected literary and film testimonies. Examples refer to collectivization itself and its effects, especially in Slovakia. I consider 1948 and 1968 to be the breakthrough dates, common for Poland and Czechoslovakia. After 1969, both Slovak and Polish filmmakers pointed to the collapse of hope for changes in the communist system, the impossibility of realizing the idea of “socialism with a human face”. The inhuman face of the system was revealed especially towards individual farmers who defended themselves against collectivization in the years of Stalinism and then tried to survive for decades, preserving their land.

Keywords: collectivization, Slovakia, documentary film, feature film, Andrzej Munk, Štefan Ondrkal, Ján Lacko, Karel Kachyňa, Vojtěch Jasný, Jaroslav Pogran

Kolektywizacja rolnictwa po II wojnie światowej w poszczególnych krajach Europy Środkowej opierała się generalnie na tych samych założeniach ideologicznych, miała jednak niejednakowy przebieg oraz zasięg, na co złożyły się uwarunkowania zarówno polityczne, jak i kulturowe. W każdym z wybranych do tego szkicu krajów odcisnęła ona odmienne ślady w mentalności oraz w kulturze. Moim celem jest wskazanie na owe ślady przede wszystkim w sferze artystycznej, zwłaszcza filmie słowackim. Jako tło posłużą mi przykłady filmowe polskie oraz czeskie. Biorę pod uwagę niesymetryczność doświadczeń czeskich i słowackich pomimo tego, że do 1 stycznia 1993 roku oba narody tworzyły wspólne państwo. Eksperyment z kolektywizacją w Polsce miał jeszcze inny niż w Czechosłowacji przebieg i skutki:

Kolektywizacja indywidualnych gospodarstw rolnych, która polegała na tworzeniu rolniczych spółdzielni produkcyjnych i włączaniu do nich na ogół małych gospodarstw rodzinnych, powiodła się prawie we wszystkich krajach socjalistycznych. [...] Tylko w Polsce i byłej Jugosławii przez cały okres socjalizmu utrzymało się rolnictwo indywidualne dysponujące większością użytków rolnych i odgrywające w gospodarce żywnościowej tych krajów główną rolę produkcyjną. W schyłkowym okresie socjalizmu gospodarstwa prywatne w Jugosławii władwały 84%, a w Polsce 76% ogólnej powierzchni użytków rolnych¹.

Sytuację w Polsce omówiłam w książce analizującej doświadczenia sowieckie i polskie związane z przymusową kolektywizacją: *Od Wiertowa do Skoniecznego. „Chłopski los” według kronikarzy, pamiętnikarzy i dokumentalistów*². Moim kolejnym, dalekosiężnym celem jest publikacja podobnego studium na temat kina słowackiego. W niniejszym artykule określam pewne tezy wyjściowe tego projektu. W swoich tekstach staram się uwzględnić konteksty historyczne, polityczne, socjologiczne oraz kulturowe procesów i zjawisk uchwyconych przez twórców kina dokumentalnego i fabularnego. Świadomie zaznaczam taką właśnie kolejność i hierarchię rodzajów filmowych.

¹ J. Bański, *Zmiany własnościowe użytków rolnych w wybranych krajach Europy Środkowej*, „Wieś i Rolnictwo” 1 (174) /2017, s. 8. Obraz konsekwencji kulturowych współczesności: <https://www.autoportret.pl/artykuly/slowacki-pejzaz-po-transformacji/> [dostęp: 12.04.2022].

² J. Hučková, *Od Wiertowa do Skoniecznego. „Chłopski los” według kronikarzy, pamiętnikarzy i dokumentalistów*, Kraków 2023.

Kino fabularne cieszy się od lat większym zainteresowaniem historyków³ niż kino dokumentalne. To fenomen zasługujący na odrębne opracowanie; w tej chwili moim zamiarem jest zwrócenie uwagi na dokument. W latach socjalizmu jego twórcy mieli (paradoksalnie) nieco większą swobodę artystyczną niż fabularzyści. Koszty produkcji krótkiego filmu są mniejsze, proporcjonalnie mniejsza jest uwaga władz kinematografii poświęcona procesowi twórczemu, zatwierdzaniu scenariuszy, kołaudowaniu filmów oraz ich dystrybucji. Może ktoś oponować, że dokumentaliści tworzyli wszak filmy agitacyjne, a zatem czystą propagandę, która dziś wręcz śmieszy prymitywizmem użytych chwytów. Przywołam jednak przykłady świadczące o tym, jak ważne stało się dla pewnych reżyserów – dawnych zleceniobiorców agitek filmowych – samo „bycie na miejscu zdarzeń”, zetknięcie z ludźmi, których wcześniej wykorzystywano propagandowo. Byli propagandziści (co prawda – nieliczni) przeżywali po latach coś na kształt „konwersji ideologicznej” i usiłowali naprawiać swoje błędy w dostępny filmowcom sposób.

Kwestia udziału reżyserów filmowych w realizacji założeń ideologicznych, formułowanych przez powojenne władze, jest bardziej złożona. Procesy kolektywizacji rolnictwa jak i nacjonalizacji przemysłu były, oczywiście, wspierane propagandowo. Zdarzało się i tak, że propagandę realizowano z głębokim przekonaniem co do jej zasadniczych założeń i forsowanych tez (rzadziej do form jej przekazu). W Czechosłowacji silna była tradycja lewicowych ruchów artystycznych lat 20. i 30. Wysoko ceniono związanych z nimi lewicujących pisarzy i reżyserów. To oni, w aktywny i bardzo konkretny sposób wypracowali powojenny kształt kinematografii⁴. Tuż po wojnie, zwłaszcza wśród słowackich twórców, nie było ich jednak zbyt wielu. Generalnie – w roku 1945 inteligencja nie tworzyła tu „szerokiego frontu”. Sytuacja uległa zmianie rok po zakończeniu wojny.

Po wyborach w 1946 r. wzmożenie wewnętrznej walki politycznej na Słowacji znalazło odzwierciedlenie nie tylko na polu ideologicznym, ale także naukowym i kultural-

³ Zmianym przykładem są publikacje Doroty Skotarczak z UAM w Poznaniu, cennione przez filmoznawców.

⁴ Więcej na ten temat: T. Hučko, *Nacjonalizacja kinematografii czechosłowackiej w poglądach i działaniach filmowców Otakara Vávry i Elmara Klosa*, [w:] *Przeostrzenia. Kino wobec transformacji ustrojowych 1945 i 1989*, red. Nauk. S. Borowska-Kazimiruk, P. Kwiatkowska, A. Zborowska, Warszawa 2023, s. 65–100.

nym. Nie chodziło tylko o sposób realizacji konkretnych zadań w dziedzinie kultury i nauki, ale przede wszystkim o pozyskanie przedstawicieli inteligencji jako warstwy społecznej, która w sposób zdecydowany realizuje zamierzenia polityki kulturalnej państwa⁵.

Wybory w 1946 roku w Czechosłowacji stanowiły cezurę; przeprowadzone w tym samym roku w Polsce referendum i o rok późniejsze wybory były podobną cezurą. Odnosiła się ona zarówno do sfery polityki, jak i kultury. W Polsce powstał film *Jasne Łany* Eugeniusza Cękałskiego (1947), propagujący nowy wizerunek wsi, odmłodzonej ideowo. Film nie spełniał jednak oczekiwań władzy, ponieważ ich nie uprzedził. Zostały one sprecyzowane dopiero na bazie krytyki fabuły autorstwa Cękałskiego⁶. W sferze literackiej ważnym wydarzeniem mogło stać się ponowne wydanie *Pamiętników chłopów*. Nad ich wydaniem (jak i w latach 30.) pracowała przez wiele miesięcy 1948 roku Maria Dąbrowska. Jej wysiłki poszły na marne, władza domagała się zbyt wielu skreśleń i w rezultacie zrezygnowano wówczas z ich wydania. Ukazały się w mocno okrojonym kształcie kilka lat później, już bez udziału pisarki.

Kolejną, przełomową datą dla państw bloku wschodniego stał się dzień **20 czerwca 1948** roku. Podczas posiedzenia Biura Informacyjnego Partii Komunistycznych i Robotniczych w Bukareszcie podjęto decyzję o natychmiastowej kolektywizacji wsi we wszystkich krajach demokracji ludowej. „Hasło kolektywizacji posiadało głęboki aspekt polityczny. W jej rezultacie tzw. małorolni i średniorolni chłopci mieli przekształcić się w chłopów-spółdzielców, a tzw. «kułacy» mieli przestać istnieć”⁷. Zmiany społeczne i polityczne po 1948 r. wpłynęły znacząco na przerwanie ciągłości w rozwoju rolnictwa i sposobie życia ludności wiejskiej w każdym z branych pod uwagę krajów.

Jeśli rozumiemy zasadę spółdzielczości rolniczej zgodnie z poglądami pioniera tej idei na Słowacji z połowy XIX Samuela Jurkoviča, według

⁵ P. Slavkovský, *Kolektivizácia poľnohospodárstva na Slovensku ako predmet etnologickeho a muzeologického výskumu v 50. rokoch 20. storočia (historicko-kultúrne kont.)*, „Slovenský národopis” 57.4 (2009) s. 429–443.

⁶ Zob.: J. Zajdel, *Pokolenia PRL na ekranie w kontekście dokumentów prasowych z epoki*, Katowice 2018, s. 108–126.

⁷ K. Robakowski, *Program kolektywizacji polskiej wsi*, [w:] *Opór chłopów przeciw kolektywizacji wsi polskiej 1948–1956*, red. Franciszek Gryciuk, Siedlce 1997, s. 17.

którego celem spółdzielczości było zwiększenie efektywności produkcji rolnej i poprawy warunków życia na obszarach wiejskich⁸, to okres 1948–1960 był zaprzeczeniem tej idei. Generalnie, w Czechosłowacji, w porównaniu z Polską, kolektywizacja odbywała się na większą skalę.

Ponieważ sektor socjalistyczny w CSRS zarządzał 90% gruntów rolnych, można było przyjąć, że socjalistyczne stosunki produkcji zwyciężyły w rolnictwie. Umożliwiło to KPCz już na początku lat 60. wyznaczenie nowych celów polityki rolnej – „zrównać poziom rolnictwa z poziomem przemysłu”⁹. Społeczeństwo widziało w kolektywizacji przejaw agresywności, która była destrukcyjna wobec tradycyjnych modeli stylu życia. Zjawisko to objawiło się wówczas w pełni charakterystycznym dla epoki radykalnych zmian społecznych „poniżaniem” ludzkich postaw i działań¹⁰. Swoistym fenomenem jest, że w ten proces, skutkujący „poniżaniem” postaw i działań, bardzo wcześnie została wpisana także etnologia. Nauka ta przyczyniła się do kolektywizacji wsi na wiele sposobów:

Już w 1951 roku rozpoczęto prace na gruncie akademickim nad problemami kulturowej przebudowy wsi, czyli studiami etnologicznymi wsi w okresie jej przejścia do socjalizmu. [...] Etnografia czechosłowacka odegrała ważniejszą i bardziej odpowiedzialną rolę niż sam opis, miała pomóc odkryć i ocenić te elementy kultury ludowej, które pomogą w budowaniu socjalizmu, nowej kultury socjalistycznej i nowego socjalistycznego Człowieka¹¹.

Zwrócenie uwagi na znaczenie etnologii jest o tyle ważne, że do dziś pozostaje ona u naszych sąsiadów nauką o dużym znaczeniu. Przez lata wpływała na wytworzenie pewnego obrazu Słowacji, w którym dominującą rolę odkrywa sfera kultury (ludowej, w tym materialnej). Zachowanie tradycji zawsze było ważne, chociaż po 1948 roku kurczyły się rejony, które ją wypracowywały. Kraj rolniczy zaczął być intensywnie industrializowany, likwidowano gospodarstwa indywidualne na rzecz tworzonych odgórnie spółdzielni produkcyjnych, które nie są przecież naturalnym środowiskiem kształtowania kultury ludowej.

⁸ P. Slavkovský, op. cit.

⁹ XIII Zjazd KSCZ, 31 maja – 5 czerwca 1966, Bratysława 1966, s. 475.

¹⁰ P. Slavkovský, op.cit., s. 430.

¹¹ Ibidem, s. 431–433.

Do radykalizacji działań władzy doszło **na początku lat 50.** W Polsce na przełomie 1950/1951 wyraźnie przyspieszono uspołdzielczanie i częściej stosowano przymus zarówno organizowania kolektywnych gospodarstw, jak i odbierania chłopom zboża. Wyznaczono pełnomocników KC PZPR, którzy organizowali brygady przeprowadzające rewizje, a przy tym dopuszczali się rabunków. Słynna stała się tak zwana sprawa gryficka¹², dotycząca wydarzeń z wiosny 1951 roku.

Przymusowa kolektywizacja nie przynosiła oczekiwanych skutków ekonomicznych, ale nadal ją forsowano, odwołując się do coraz brutalniejszych metod. Powtórzył się schemat działań Stalina z początku lat 30.: po pozornym złagodzeniu represji – uderzono tym mocniej. Ukarano (na pokaz) zbyt radykalnych aktywistów, po czym sięgnięto po nowe, bardziej zakamuflowane środki.

Dokument *Pamiętniki chłopów* Andrzeja Munka (1952) uważam za sztandarowy przykład propagandy na rzecz tworzenia spółdzielni produkcyjnych, w czasie kiedy w Polsce przymusowa kolektywizacja straciła już swój rozpęd¹³. Andrzej Munk, późniejszy twórca *Eroiki* oraz *Pasażerki* (ukończonej przez Witolda Lesiewicza), zrealizował film przywłaszczający tytuł zbioru *Pamiętniki chłopów* (wydane w dwóch tomach przed wojną, tom drugi nagrodziły prestiżowe „Wiadomości Literackie”). Dotarł do kilku dawnych autorów, ale nie pozwolił im przemówić. Ilustrując swój film czytany przez aktorów, precyzyjnie dobranymi fragmentami pamiętników z ich pierwszego wydania, stworzył w efekcie pean na cześć spółdzielni produkcyjnych. Film idealnie wpisał się w ówczesne oczekiwania władzy. Wczesna, dokumentalna twórczość Munka jest dobitnym przykładem na to, że nawet w ogólnopolskich akcjach propagujących zbliżenie „nauki” i „życia”, przywiązywano wielkie znaczenie do nowoczesnych – czyli kolektywnych – sposobów uprawy ziemi. W filmie *Nauka bliżej życia* (1951) Munk uzasadnił doniosłość wzorców radzieckich, w tym „doświadczeń przodującej nauki radzieckiej” (jak twierdzi komentator) dla sprawnego przebiegu tych procesów.

Idea spółdzielni produkcyjnych na Słowacji miała swoich piewców, jednym z czołowych był Štefan Ondrka, autor takich filmów dokumentalnych,

¹² Zob.: K. Kozłowski, *Gryfickie metody skupu zboża i kolektywizacji wsi*, [w:] *Opór chłopów przeciw kolektywizacji wsi polskiej 1948–1956*, red. F. Gryciuk, Siedlce 1997, s. 63–74.

¹³ Film analizuję w J. Hučková, op.cit., s. 303–314.

jak *Družstevná žatva / Spółdzielcze żniwa* (1950). *Do žatvy – spoločne! / Do żniw – razem!* (1950), *Za vyššiu úžitkovosť dobytku / Dla wyższej produktywności bydła* (1951, agitka w sprawie zwiększenia wydajności mlecznej krów nowym sposobem żywienia). W Czechosłowacji, podobnie jak i w Polsce, propaganda podkreślała znaczenie wzorca kolektywizacji oraz radzieckich osiągnięć naukowych w dziedzinie uprawy i hodowli: Štefan Ondrkal zrealizował *So sovietskymi skúsenosťami za vyššie výnosy / Z sowieckim doświadczeniem – wyższe zyski* (1951, film agitacyjny na rzecz rozwoju zaawansowanych metod pracy w rolnictwie na wzór radziecki), *Mičurinské hnutie na Slovensku / Ruch Miczurinowski na Słowacji* (1952)¹⁴. Reżyser nie ustawał w swych wysiłkach na rzecz mobilizacji sił i podgrzewania entuzjazmu w kolejnych kampaniach żniwnych: *Do žatvy / Až do žniw* (1952), *Dobrá úroda / Dobre zbiory* (1953, film o bogatych i radosnych żniwach w JZD w Dvorach nad Žitavą). Z kolei *Kamila Gudábová* (1954) to portret agitacyjny o możliwościach aplikowania kobiet na stanowiska kierownicze w rolnictwie. Przy tej okazji warto wspomnieć, że zarówno wczesne filmy radzieckie¹⁵, jak i filmy słowackie generalnie nie promują wizerunku kobiet-tractorzystek. Traktorzystka (lub po prostu pracownica spółdzielni produkcyjnej) może w toku rozwoju akcji okazać się utalentowaną śpiewaczką lub tancerką, a kiedy już jej talent zostaje odkryty – wędruje do zespołu folklorystycznego, bo tam jest jej miejsce¹⁶.

W tym samym czasie, kiedy Štefan Ondrkal i inni, o których jeszcze wspomnę, realizują agitki propagandowe, w Polsce Maria Dąbrowska publikuje *Na wsi wesele* (1955)¹⁷, pierwszą, znaczącą refleksję nad konsekwen-

¹⁴ O udanych, polskich eksperymentach z uprawą nowych rodzajów zbóż, owoców, bawełny i ryżu nakręcił dokument *Ryż PRL* (2005) reżyser Andrzej Barański.

¹⁵ Vide „Lenin, Wiertow i chłopi”, część pierwsza książki: J. Hučková, op.cit., s. 27–191.

¹⁶ Zob.: J. Hučková, „Jutro się będzie tańczyć wszędzie” *czyli o użyteczności muzyki ludowej*, [w:] *Muzyka, rodzaje i style*, red. K. Bittner, D. Skotarczak, Poznań 2017, s. 181–192.

¹⁷ Utwór napisany w 1954 roku, „Twórczość” opublikowała w numerze drugim z roku 1955; redaktorem naczelnym pisma (w latach 1955–1980) był Jarosław Iwaszkiewicz, który po ponad roku żałował, że jego zespół redakcyjny nie poznał się wcześniej na wartości opowiadania. Gapińska zauważa: „Do spopularyzowania opowiadania przyczynił się wywiad radiowy z pisarką (9 lutego 1955 r.), a także odczytanie utworu odcinkami w radio przez Jana Kreczmara (w dniach od 2 do 12 kwietnia 1955 r.)”. Podaję za: J. Gapińska, *Geneza i realia*

cjami przymusowej kolektywizacji. Tego opowiadania nie można przecenić. Nawet niezbyt przychylny pisarce Jarosław Iwaszkiewicz musiał to przyznać:

Na wsi wesele u nas w redakcji [„Twórczości”, przyp. JH] nie było przyjęte z entuzjazmem. [...] Przeczytałem już wydrukowane w numerze. I byłem wstrząśnięty. Przeszedłem do redakcji i położyłem numer na stole. „Bardzo mi jest przykro – powiedziałem – że mój zespół nie docenił tego utworu. To jest olbrzymie zdarzenie literackie!” Było to przeszło rok temu – teraz to dopiero widać¹⁸.

Dąbrowska odmalowała przede wszystkim wszechobecne odczucie strachu, jakie pozostało na wsi po latach forsownej kolektywizacji. Przybliżyła stan ducha mieszkańców wsi:

Po wojnie życie zaczęło się piorunem odmieniać. Nastaly nowe porządki i obyczaje, które niełatwo było nawet zrozumieć, a co dopiero się do nich przyzwyczaić. Przyszły też nowe strachy, ludzie tygodniami źle spali, ręce im przy robocie latały od tych rozpowiadanych strachów¹⁹.

Wmawianie chłopom, że są wrogami władzy ludowej, odnosiło skutek. Główna bohaterka opowiadania monologuje wewnętrznie:

[...] ledwo my się czegoś dochrąpali, a tu masz, okazuje się, że to złe. Co za diabeł te spółdzielnie wymyślił, żeby zatruwać ludziom życie? Człowiek [...] nie wie, gdzie złe. Nic złego się nigdy nie chciało, a tu powiadają – wszystko w tobie niedobre, wszystko nie tak. [...] Albo te spółdzielnie produkcyjne – męczą się myśli. – Samo nazwanie takie jakies nieludzkie, aż drze po skórce²⁰.

Kiedy w Polsce powstają już kroniki filmowe, mówiące o pozytywnych skutkach „odwilży” w sektorze rolnictwa, na Słowacji nadal realizuje się filmy propagandowe, których tematyka zagarnia już tradycyjne słowackie

„*Na wsi wesele*” Marii Dąbrowskiej, „Prace Polonistyczne/Studies in Polish Literature” 1978, seria 34, s. 269–294.

¹⁸ Cytowany fragment *Dzienników* Iwaszkiewicza pochodzi z 13 kwietnia 1956 roku. Autor zaznacza, że program „dziełka” był na swoje czasy rewolucyjny: „nie wolno bić!”. *Odwilż* Ilji Erenburga ukazała się w Polsce dopiero w latach 1955–56. Zob. J. Iwaszkiewicz, *Dzienniki 1956–1963*, Warszawa 2010, s. 73–74.

¹⁹ M. Dąbrowska, *Na wsi wesele*, Warszawa 1980, s. 50.

²⁰ *Ibidem*, s. 53–54.

dziedziny uprawy i hodowli. Štefan Ondrkal w filmie *Slovenské vinohradníctvo / Słowacka uprawa winorośli* (1955) opowiada o historii i rozwoju słowackich winnic oraz sukcesach osiągniętych aktualnie przez spółdzielnie rolnicze. W dokumencie *Družstvo pod horami / Spółdzielnia pod górami* (1956) mówi o pracy spółdzielni w Habura (we wschodniej Słowacji), która podjęła decyzję o zaoraniu nierentownych pastwisk i założeniu ogrodzonego gospodarstwa hodowli owiec.

Na początku lat 60., kiedy plany dotyczące rozwoju uspołdzielczenia okazywały się w Polsce już od dawna nierealne i pozostały jako dowód myślenia życzeniowego władz, Štefan Ondrkal realizuje reportaż o przebiegu V Zjazdu Zjednoczonych Spółdzielni Rolniczych w Pradze, 23–26 marca 1961 pt. *V sjazd JRD / V Zjazd ZJR* (1961), a rok później film dokumentalny o najlepszych kombajnistach 1961 roku *Majstri v žatve / Mistrzowie żniw* (1961). Do 1972 kręci podobne filmy; jeden z nich już samym tytułem wpisuje się w poetykę socrealistyczną, ponad dekadę po upadku tej formuły kręcenia filmów w sąsiedniej Polsce: *Pracovný deň Kochovej brigády / Dzień pracy brygady Kocha* (1965). Jest to raport instruktażowy o kompleksowo wyposażonej brygadzie zmechanizowanej Viliama Kocha w czasie żniw w majątku państwowym Ďulov Dvor.

Opamiętanie przyniosły filmowcom w Czechosłowacji wydarzenia Praskiej Wiosny. Na **przełomie 1968/69** roku słowaccy autorzy zrealizowali dokumenty jej poświęcone: *Čas, ktorý žijeme / Czas, który przeżywamy* (Ivan Húšťava, Vlado Kubenko, Ladislav Kudelka, Oto Krivánek, Jaroslav Pográn). O inwazji wojsk Układu Warszawskiego opowiadały *Čierne dni / Czarne dni* Ladislava Kudelki. Na początku 1969 roku utrwalono demonstracje towarzyszące pogrzebowi Jana Palacha w dokumencie *Tryzna / Pogrzeb* Petera Mihálíka, Vlado Kubenki i Dušana Trančíka. Kopie tych filmów leżały na półkach przez trzydzieści lat, przywieziono je w końcu z Bratysławy do Lipska i pokazano podczas festiwalu filmowego w roku 1999. Kopie zachowały się w stanie idealnym, ponieważ nigdy ich nie wykorzystywano. Był to jeden z elementów, który przydawał świeżości nakręconym jakby wczoraj relacjom. Ciekawe, że nie przypomniano wówczas filmu Jaroslava Pograna *Rolnicy* (1969), któremu poświęć nieco uwagi.

Čas, ktorý žijeme nie kwestionuje założeń systemu. Wypowiadają się w nim, między innymi, dwaj orawscy rolnicy, wspominający czasy przymusowej

kolektywizacji. Obawiają się o przyszłość starzejącej się wsi, na której nie ma perspektyw – co jest oczywistym dowodem posunięć politycznych. Pavel Branko zauważa, że rolnicy, opisując warunki swego bytowania są autentyczni, szczerzy i ujmują sedno sprawy. Mówią nie tylko o przeszłości, kiedy poprzez przymusowe kontyngenty władza prowadziła bezpośrednią walkę z chłopami. Właśnie ludzie pracujący na roli, chyba jako jedyni, nie poszukują winy w ówczesnych władzach, nie rozwiązują „problemów” na zebraniach partyjnych, nie domagają się wymiany przywódców, nie poddają się koniunkturalnym nadziejom oraz iluzjom „postyczeniowego rozwoju wydarzeń”²¹.

Rok 1968 nie był rokiem przełomowym dla rolników, to nie ich rewolucja rozgrywała się w świecie. Nie doszło do buntów chłopskich, które miały miejsce w latach socjalizmu²². „Opór na taką skalę, jak w latach 40. i 50., już nigdy się na wsi nie odrodził, nawet w dekadzie Solidarności”, pisze Łukasz Kamiński²³. „Nie jest przypadkiem, że poza Polską przed 1989 r. w każdym z pozostałych państw do kryzysu systemu doszło tylko raz. Do rezygnacji z buntu skłaniała nie tylko pamięć o represjach i poniesionych ofiarach, ale z czasem także poprawa sytuacji”. W ramach owej „poprawy sytuacji” dochodziło do „przejściowego złagodzenia presji kolektywizacyjnej na wsi”²⁴.

Jak wspominałam wyżej, atmosfera roku 1968 wpłynęła na „opamiętanie” czy swoistą konwersję autorów filmowych. Dawni twórcy propagandy wska-

²¹ P. Branko: *Autokarikatúra a jazyk (Čas, ktorý žijeme)*, „Pravda” 18.6. 1968, cyt. za: *Straty a nálezy 1948–1998 (I)* s. 98–100, podaję za: dokofilm.sk [dostęp: 10.07.2023].

²² „Ryszard Śmietanka-Kruszelnicki – Tam, gdzie nie rozbito lokalnych więzi ludzkich, chłopci stawiali silny opór, wyznawali bardzo starą zasadę, że ziemi się nie oddaje. W gromadzie Okół w powiecie ilżeckim w 1950 r. wybuchł bunt chłopski przeciw planom kolektywizacji, a w 1952 r. mieszkańcy kilkunastu wsi sprzeciwili się wysiedlaniu z tak zwanego pasa leśnego w powiatach koneckim i opoczyńskim, traktując całą akcję jako wstęp do kolektywizacji.” *Cena wygranej. O problemach wsi w PRL z Tomaszem Berezą, Leszkiem Próchniakiem, Ryszardem Śmietanką-Kruszelnickim rozmawia Barbara Polak*, Buletyn IPN 2001, nr 1, http://niniwa22.cba.pl/komunizm_wies_i_chlopi_w_prl_ipn.htm [dostęp: 01.08.2025].

²³ Łukasz Kamiński, *Chłopi wobec komunizmu*, „Tygodnik Powszechny”, 16.08.2011, <https://www.tygodnikpowszechny.pl/chlopi-wobec-komunizmu-139786> [dostęp: 12.02.2018].

²⁴ Ł. Kamiński, *Pierwsza kostka domina*, „Tygodnik Powszechny”, 10.06.2013, <https://www.tygodnikpowszechny.pl/pierwsza-kostka-domina-19620> zob. także: <http://www.dw.com/pl/powstanie-ludowe-w-nrd-17061953-pierwszy-zryw-wolno%C5%9Bci-w-obozie-komunistycznym/a-16885600> [dostęp: 12.02.2018].

zywali na własne błędy i ofiary tych błędów, ale nie miało to nic wspólnego ze składaniem „samokrytyki” w pokazowych procesach politycznych pierwszej połowy lat 50. Wśród „nawróconych” znalazł się późniejszy klasyk dokumentu Ladislav Kudelka, który na początku lat 50. zrealizował wraz z przywoływanym wielokrotnie Štefanem Ondrkalem dokument *Za ďalší rozvoj družstiev / Dla dalszego rozwoju spółdzielni* (1952). Był to film sławiący sukcesy gospodarcze sektora spółdzielczego. Przekonywał o przewadze pracy kolektywnej nad ciężką pracą na własnej ziemi. Chodziło o to, aby nieustannie werbować chłopów do spółdzielni. Gdyby porównać ten film ze zrealizowanymi w tym samym roku w Polsce *Pamiętnikami chłopów* Munka, okazuje się, że proces uspołdzielczenia w krajach bloku wschodniego napotykał wówczas na podobne trudności i dlatego władze wzmagaly wysiłki propagandowe, by go podprzeć. W Czechosłowacji wysiłki te nie ustawały też w następnej dekadzie, kiedy władza zajęła się również filmami rozliczającymi lata stalinizmu.

W 1969 roku Ladislav Kudelka tworzy film dokumentalny *Obec plná vzduchu / Wieś pełna buntu*. Odnosi się on do wydarzeń z roku 1950. Do wsi *Nižná Šuňava* (Niżna Szuniawa) skierowana została ekspedycja karna. 10 czerwca 1950 roku przyjechały tam na ćwiczenia – bez żadnej zapowiedzi – jednostki Milicji Ludowej. Była to prawdopodobnie prowokacja, poszła bowiem pogłoska, że funkcjonariusze przyjechali zabrać miejscowego księdza. Rozpoczęła się walka, 12 czerwca wioskę obsadziło wojsko, milicja i członkowie Służby Bezpieczeństwa (ZNB – Zbor národnej bezpečnosti) w liczbie 750 osób. Doszło do brutalnego pobicia mieszkańców, wielu skazano na więzienie, najdłuższą karę zasądono księdzu.

Film opowiada o procesie z 21 lutego 1969 roku. Słyszymy zza kadru: „Sąd Okręgowy w Koszycach rehabilitował obywateli Niżnej Szuniawy, która w 1950 roku przeżyła jeden z większych pogromów, jakie się u nas wydarzyły.” Nie komentarz, ale wypowiedzi uczestników zdarzeń są głównym walorem tego dokumentu: „W 1950 roku, straszna noc, było wielu rannych [...] skazali mnie i odwieźli do Koszyc. Tam mnie torturowali tydzień i trzy dni. Tu mieszka wielu ludzi, okaleczonych i zbitych, których męczyli, jak Pana Jezusa, kiedy go prowadzili na krzyż na Kalwarię”. Do filmu włączono również wspomnienia dawnego przedstawiciela Rady Narodowej (MNV – Miestny národný výbor): „Nic nie wiedziałem o ćwiczeniach, żadnych nie ogłaszano. Strzelano ostrymi nabojami, cztery i pół roku służyłem w wojsku, więc po-

trafię odróżnić ślepe naboje od ostrych”. Dokument realizowano, kiedy już rozpoczynał się proces „normalizacji”. *Wies pełna buntu* została zakazana i filmu nie można było pokazywać aż do 1990 roku²⁵.

Na odrębną uwagę zasługuje Ján Lacko (1925–1991) autor filmów dokumentalnych i komedii. To jeden z ciekawych przypadków karnego oddelegowania reżysera filmów dokumentalnych do fabuły. Zazwyczaj bywało odwrotnie, niewygodni dla systemu reżyserzy fabuł znajdowali schronienie w wytwórniach filmów krótkometrażowych czy w teatrze (w Czechosłowacji – to przypadek Evalda Schorma). Twórczość dokumentalna Jána Lacko okazała się „w niewystarczającym stopniu partyjna i bojowa” (*tvorba dokumentárneho filmu nie je dosť stranícka, bojová*)²⁶.

W 1950 roku Lacko nakręcił *Príbeh Jána Kováča / Historia Jána Kováča*, opowiadający o spółdzielni JRD (Jednotné roľnícke družstvo) w wiosce Pribeta. Po kilku latach wrócił do tematu w filmie *Pribetska jar / Wiosna w Pribecie* (1956), będącym osobistą repliką autorską własnego filmu, ukazującego spółdzielnię w początkach procesu kolektywizacji.

Pierwszy z wymienionych filmów to otwarta agitacja – tytułowy bohater Ján Kováč rzekomo przekonał się do dobrodziejstw kolektywizacji. Po kilku latach, w filmie *Wiosna w Pribecie*, ten sam bohater uzasadnia decyzje o wystąpieniu ze spółdzielni, a czyni to na tyle dobitnie, że dokument zostaje zakazany na następne 30 lat. Film uważany jest za *jeden z najbardziej obywatelskich aktów słowackiej dokumentalistyki*²⁷.

Wyrazistym czeskim odpowiednikiem podobnej „konwersji” jest zrealizowany już po przełomie politycznym *Návrat do neobyčejných let / Powrót do niezwykłych lat* (2004) Karela Hyni i Paula Taussiga. W 1952 roku Karel Kachyňa i Vojtěch Jasný nakręcili wspólnie propagandowy film *Neobyčejná léta / Niezwykłe lata*. Po latach Jasný ujawnia w filmie Hyni sposoby, jakimi zmanipulowano wówczas mieszkańców wsi, aby uzyskać pożądany efekt propagandowy. Reżyser nie przebiera w słowach: „Zachowaliśmy się jak k... wy”. Obaj twórcy, Kachyňa i Jasný, już wcześniej próbowali naprawić błędy

²⁵ <http://www.sunava.sk/m/obec-2/historia/v-novych-casoch-1945-1989> [dostęp: 18.03.2018].

²⁶ <https://www.csfid.sk/film/105929-poznaceni-tmou/prehlad/> [dostęp: 11.07.2024].

²⁷ P. Branko, *Filmová Pribeta a peripetie dokumentárneho filmu*, [w:] *Straty a nálezy 1948–1998*, Bratislava 1999, s. 95–97.

młodości. Powiodło się im to, ponieważ obaj nakręcili fabuły, które do dziś uważane są za duże osiągnięcia artystyczne i przypominane są stale na festiwalach. Za jeden z najwybitniejszych filmów rozliczających się z latami kolektywizacji uważana jest powszechnie nagrodzona w Cannes fabuła *Všichni dobří rodáci / Wszyscy dobrzy rodacy* Vojtěcha Jasnego z 1968 roku. Poprzedzała go *Noc nevěsty / Noc panny młodej* (1967) Karel Kachyňa rozgrywająca się na wsi morawskiej.

Wymienić trzeba w tym nurcie również słowacki obraz *Tři dcery / Trzy córki* (1968, reż. Štefan Uher), film różnie oceniany, przykładowo, historyk filmu Václav Macek uważa go za najlepszy słowacki film o latach 50. To fabuła, w której tragedia przenika się z balladą. Schemat pochodzi z *Krůla Leara* (najmłodsza córka okaże się najbardziej kochająca); trzy córki zostają wysłane do klasztoru, by majątek mógł przejść w ręce syna, ale ziemia zostaje rodzinie odebrana w czasie przymusowej kolektywizacji. Na uwagę zasługuje przeciwstawienie sobie dwóch bohaterów zbiorowych (podobnie jak w *Nocy panny młodej* Kachyňa): „jeden kolektyw to grupa wiejskich komunistów, a drugi to grupa (również wiejskich) zakonnic”²⁸. Podkreślano również ponadczasowość filmu – społeczeństwo niszczy tych najczystszych wewnątrz, którzy są jego ozdobą.

Wśród filmów odnoszących się do kolektywizacji nie wymienia się zazwyczaj fabuły 322 Dušana Hanáka. Autor (rocznik 1938) z oczywistych względów nie mógł przykładać ręki do komunistycznej propagandy. Pierwowzorem literackim jego debiutu fabularnego było opowiadanie Jána Johánidesa pt. *Potápača priťahujú pramene mora / Nurka przyciąga morze*, które ukazało się w zbiorze *Súkromie / Prywatnosť* w roku 1963. Od powstania pierwszej wersji scenariusza (napisanego wspólnie przez reżysera i autora opowiadania) do ostatecznego sukcesu filmu na festiwalu w Mannheim (*ex aequo* z *Chłodnym okiem* Haskela Wexlera) reżim zmienił się trzykrotnie (po Novotnym przyszła Praska Wiosna, a w końcu normalizacja czasów Husáka). Główny bohater filmu, Lauko, który zмага się z nieokreśloną dokładnie, ale poważną chorobą (o numerze 322, stąd tytuł), rozlicza się z własną przeszłością. Prześladuje go poczucie winy za to, co zrobił w latach 50., działając na rzecz kolektywizacji. O tym, co naprawdę się wówczas stało, dowiadujemy się na końcu filmu (w pierwowzorze literackim nie znajdziemy tego motywu).

²⁸ <https://www.csfed.sk/film/28853-tri-dcery/recenzie/> [dostęp: 11.07.2024].

Okazuje się, że Lauko – w przeciwieństwie do swych dawnych kompanów, z którymi chodził na „akcje” – dręczony jest wyrzutami sumienia: „Byliśmy młodzi i silni... piliśmy, mieliśmy broń” – mający po operacji. Uważa, że to na niego spadło przekleństwo starej wieśniaczki, której zastrzelił krowę. Ta miała powiedzieć: „Jeszcze to do ciebie wróci, jeszcze mnie wspomnisz”.

O ile *team* twórczy Kachyňa–Jasný, podobnie jak Dušan Hanák mieli dość wszechstronne zainteresowania, jeśli chodzi o podejmowane tematy filmowe, słowacki reżyser Jaroslav Pograd (1929–2019) specjalizował się w tematyce wiejskiej. Wyraźnie zaznaczył swą obecność w świecie dokumentu filmem *Dvanásť rozhnevaných predsedov – dvanásť neúrodných rokov / 12 gniewnych prezesów i ciągle bez sukcesów* (1963). Tytuł wyraźnie nawiązywał do słynnego amerykańskiego dramatu sądowego z 1957 roku *Dwunastu gniewnych ludzi / 12 Angry Men* w reżyserii Sidneya Lumeta. Dokument słowacki opowiada o Spółdzielni Rolniczej Santovka, w której w ciągu 12 lat zmieniło się dwunastu prezesów. *Jeden z nás – člověk... / Jeden z nás – člověk...* (1966) tego samego autora opowiada o Štefanie Dubnie, byłym prezesie Spółdzielni Rolniczej w Bojnei, zrehabilitowanym po latach.

W roku 1968 Pograd jest jednym z współtwórców wspomnianego dokumentu/ankiety *Čas, ktorý žijeme*. Za najbardziej znaczący film reżysera uważam dokument *Rolníci / Rolnicy* (1969), choć to w istocie spóźniony przejaw wybuchu nadziei w roku 1968, zapis naiwnych iluzji związanych z Praską Wiosną, gdy nie było już szans na ich spełnienie. Film mówi o zniszczeniu tradycyjnej społeczności Słowacji. Sytuacja rolników staje się metaforą sytuacji całego społeczeństwa, to, co dotknęło rolników, było udziałem wszystkich. Co jest w filmie elementem ponadczasowym? Ukazanie stosunku Słowaków do polityki. Jest to zarazem poetycka kompozycja o nadziei rolników na lepsze życie. Istnieje dokument, w którym szef Studia Filmów Krótkometrażowych w Bratysławie zaznaczył: „W związku z aktualnym przewartościowywaniem rozwoju sytuacji politycznej po styczniu 1968 roku nie polecam na razie wprowadzania filmu do kin”²⁹. Żeński głos, należący do matki piętnaściorga dzieci, mówi:

Ostatnie dwadzieścia lat życia były cierpieniem dla naszych dzieci, dla nas wszystkich. Wielu ludzi odeszło, wyprowadzili się i zostawili tutaj wszystko. Słowo socjalizm sta-

²⁹ Maszynopis w Archiwum Słowackiego Instytutu Filmowego (Sfu) w Bratysławie.

łto się dla nas w ostatnich latach okropnym widmem powolnego umierania. Wtedy wszyscy o nas zapomnieliście. Dzieci nas przeklinały, a my, którzy tu zostaliśmy, nie byliśmy w stanie tego piekła opuścić. Dla was, dla wszystkich, byliśmy wyłącznie przywaciarzami, którzy nie należą do społeczeństwa. Żądaliście od nas tylko kontyngentów, nie interesowały was nasze dzieci, nasze żywoty.

Kamera ukazuje hasła z 1968 roku, częściowo już zamalowane. Wśród nich najczęściej dwa nazwiska: Dubček i Svoboda, skandowane podczas zgromadzeń. Dwie postacie, uważane przez rolników za ikony Praskiej Wiosny stają się ikonami w sensie dosłownym. W wiejskiej izbie portrety obu przywódców wiszą pomiędzy obrazami świętych, wkomponowane w domowe ołtarzyki. Ten kreacyjny dokument ukazuje odrodzenie, a przynajmniej możliwość odrodzenia z największego upadku, z największych ruin. W jednym z ostatnich ujęć widzimy wyrytą na szczycie domu datę 1969. W kontekście wydarzeń pomiędzy sierpniem 1968 a styczniem 1969 jest już oczywiste, że szansa została zaprzepaszczona.

Czesi od lat zajmują się tematem kolektywizacji wsi, mogą wymienić projekt *Obrazy (z) kolektywizacji / Obrazy (z) kolektywizacji*, pomyślany jako pomoc dydaktyczna w nauczaniu historii³⁰. W eksplikacji autorów projektu czytamy, że społeczeństwo już na tyle jest ustabilizowane, a ideały demokratyczne na tyle utrwalone, że dyskurs na temat kolektywizacji nie musi się ograniczać do sporządzania katalogu krzywd wyrządzonych w latach jej wprowadzania.

Nezorané meze / Niezaorane bruzdy Jana Špáty (1968), to film, który znakomicie ilustruje to założenie. Widać w nim pewne zacięcie socjologiczne, które charakteryzuje czeski dokument lat 60. Nieobecny jest bojowy duch przełomu jako znaku czasu, wydaje się wręcz, że ten film powstał poza czasem. Autor przeprowadził szereg ankiet w pewnej wiosce, dodał również komentarz. Dostrzega, że wieś się starzeje, może nawet prędzej niż całe społeczeństwo, wskazuje tego przyczyny. Ważnym wątkiem jest zanik wartości w społeczeństwie, mówią o nim zarówno przewodniczący spółdzielni, jak i ksiądz: ludziom dziś zależy głównie na pieniądzu. Te wątki pojawiały się w poprzednich filmach autora, nowym tropem jest krytyka relacji w spół-

³⁰ <https://www.ustrcr.cz/publikace/obrazy-z-kolektivizace/> [dostęp: 11.07.2024]. W 2011 roku wydano w związku z tym projektem zestaw filmów na DVD.

dzielniach produkcyjnych. Zdaniem jednego z rolników są one potrzebne głównie dobrze zarabiającym funkcjonariuszom, przysyłanym z zewnątrz. Wypowiedzi rolników mają spory ładunek emocjonalny, wspominają oni trudne rozstania ze zwierzętami gospodarskimi, które były zabierane do kolektywnych gospodarstw. Te obrazy równoważą jednak – paradoksalnie – wypowiedzi starych kobiet, ich uśmiechnięte twarze. Kobiety te przyjmują każdą pracę w spółdzielni, i to za minimalne wynagrodzenie, ponieważ nie są w stanie wyżyć z emerytury. Emerytki są żywiołowe i autentycznie radosne, w przeciwieństwie do młodych, których pokazano w scenie zabawy tanecznej.

W Polsce po 1956 roku problemy rolników miały nieco inny wymiar (przede wszystkim nie wszystko u nas skolektywizowano i jeszcze w latach 80. rolnicy indywidualni stanowili 1/3 grupy zawodowo czynnej). Wskażę najpierw na świadectwa pamiętnikarskie. Kiedy już minęła pierwsza fala zainteresowań tematem nieudanej kolektywizacji, pojawiły się *Nowe pamiętniki chłopów*, red. Halina Ruszkiewicz, Bożena Wiloch (Książka i Wiedza, Warszawa 1962), *Ta ziemia jest nasza. Wybór pamiętników z konkursu ogłoszonego w 20-lecie reformy rolnej przez „Gromadę – Rolnik Polski”*, red. Stanisława Jarecka-Kimłowska (Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, Warszawa, 1969). Z ich lektury można się dowiedzieć, w jaki sposób przeżyła wojnę najuboższa warstwa, jak wyglądał przebieg zasiedlania Żuław. Po raz kolejny chłopskie pamiętniki ukazały swój nieprzeciętny walor poznawczy.

Wyraźny w latach 60. nurt filmów dokumentalnych dotyczący rolników nałożył się na „nurt wiejski” w fabule, reprezentowanej głównie przez dzieła będące adaptacjami literatury (Juliana Kawalca *Ziemi przypisany*, Włodzimierza Haupego *Głos ma prokurator*, Józefa Mortona *Mój drugi ożenek* i film pod tym samym tytułem Zbigniewa Kuźmińskiego), ale są to filmy społeczno-obyczajowe.

W kontekście politycznym za najważniejsze uważam filmy dokumentalne Krystyny Gryczelowskiej. *90 dni w roku* (1968) ujawnia feudalne relacje, które odnowiły się w państwie socjalistycznym. Od rolnika oczekuje się posłuszeństwa i pokornego czekania. Klasyfikator w punkcie skupu żywcza zwierzęcego, który się spóźnia do pracy, „to wieki pan”. Kiedy wreszcie zjawia się, widzimy, że i on prawdopodobnie pochodzi ze wsi. Ale władza wytworzyła dystans pomiędzy klasą urzędników i klasą (rzeczywiście) pracującą. Rolnika boli, że zniszczono kilkadziesiąt ton nawozów, które nie były

zabezpieczone, teraz je przeceniono, kiedy już są bezwartościowe. Tytuł filmu wyjaśnia komentarz lektora: „Więć obudzona z letargu żąda maszyn, paliwa i smarów (...). Badania Instytutu Ekonomiki Rolnictwa dowiodły, że na załatwienie dostaw i zakupów chłop polski traci 70 do 90 dni roboczych w roku. Te dni to czas ukradziony jego warsztatowi pracy, czas ukradziony nam wszystkim”.

... w *lutym 1971* (1971) tej samej autorki ukazuje dialog pomiędzy władzą a „ludem”, ujawniając, że rok po przełomie 1970 roku obowiązuje dawna retoryka. Przybyły do pewnej wsi poseł wygłasza, że

istota rzeczy sprowadza się do tego, żebyśmy po gospodarstwu potrafili patrzeć na to, co się wokół nas dzieje, żebyśmy potrafili w sposób szczery i otwarty wytykać mankamenty naszego życia społecznego czy gospodarczego. Dlatego że najgorsze, co sobie można w ogóle wyobrazić w życiu publicznym jest milczenie. – Riposta z sali: – Mówi się, mówi się i nigdy nic z tego nie wychodzi. – No ale może wyjdzie, no słuchajcie: zaczynamy od początku.

Rolnicy nie wierzą, wskazują na absurdalnie zawyżone podatki, które rujną gospodarstwa. Rolnicy indywidualni są wykluczeni, jeśli chodzi o możliwość zakupu pewnych maszyn rolniczych. Nie mogą nawet kupić zepsutych narzędzi – władza uznała, że lepiej je złomować. PGR-y natomiast są nadal uprzywilejowane pomimo kreowanych przez nie strat.

Aby zamknąć ten przegląd, z konieczności ograniczony czasowo do początku lat 70., wskażę na wspólne rysy charakteryzujące twórczość literacką oraz filmową autorów polskich, czeskich i słowackich. Może trudniej się ich dopatrzeć zaraz po wojnie w i latach 50., ponieważ warunki historyczne były odmienne, rok 1956 w Czechosłowacji nie miał przełomowego znaczenia w sferze kultury. Po roku 1969 zarówno filmowcy słowaccy, jak i polscy wskazują na upadek nadziei na zmiany w systemie komunistycznym, niemożność jego „uczłowieczenia”, nadania mu „ludzkiej twarzy”. Nieludzkie oblicze systemu ujawniło się zwłaszcza wobec rolników indywidualnych, którzy obronili się przed kolektywizacją w latach 50. a następnie przez dekady próbowali przetrwać, zachowując swą ziemię. Metody walki z nimi nie były już tak spektakularne jak w latach stalinizmu, tym bardziej jednak

perfidne. Zastosowano cichą eutanazję, której wyraźnym dowodem są filmy Krystyny Gryczelowskiej³¹.

Czechów i Słowaków czekało jeszcze 20 lat „normalizacji”, tym bardziej bolesnej – im większe nadzieje wiązano z Praską Wiosną. Najbardziej wyrazistym symbolem pozostaną dla mnie kadry z filmu *Rolnicy* Jaroslava Pograna: portrety przywódców Alexandra Dubčeka i Ludvíka Svobody umieszczone w domowym ołtarzyku wiejskiego domu. Drewniane chaty słowackich rolników, ukazane z zewnątrz, już się rozpadają, niedługo zanikną. Zapadną się w ziemię, przeminą podobnie jak żądania zapisów konstytucyjnych o trwałości rodzinnego, chłopskiego gospodarstwa. Ten wątek powróci już tylko w Polsce, podczas strajku chłopskiego na przełomie lat 1980/1981. Jak powiedziano wyżej – poza Polską, w każdym z pozostałych państw środkowo-europejskich do kryzysu systemu doszło tylko raz. Ten jeden raz w Czechosłowacji pozostawił jednak wybitne ślady w kulturze. Są wśród nich filmy Karela Kachyňa *Noc panny młodej*, *Wszyscy dobrzy rodacy* Vojtěcha Jasnego, *Rolnicy* Jaroslava Pograna.

References

- XIII Zjazd KSCz, 31 maja – 5 czerwca 1966. Wydawnictwo Literatury Politycznej, Bratysława 1966.
- Bański Jerzy, *Zmiany własnościowe użytków rolnych w wybranych krajach Europy Środkowej*, „Wieś i Rolnictwo” 1 (174) /2017, s. 8.
- Branko P., *Autokarikatúra a jazyk (Čas, ktorý žijeme)*, „Pravda” 18.6. 1968.
- Branko P., *Filmová Príbeta a peripetie dokumentárneho filmu*, [w:] *Straty a nálezy 1948–1998*, Bratislava 1999, s. 95–97.
- Dąbrowska Maria, *Na wsi wesele*, Warszawa 1980.
- Gapińska J., *Geneza i realia „Na wsi wesela” Marii Dąbrowskiej*, „Prace Polonistyczne / Studies in Polish Literature” 1978, seria 34, s. 269–294.
- Hučková J., „Jutro się będzie tańczyć wszędzie” czyli o użyteczności muzyki ludowej, [w:] *Muzyka, rodzaje i style*, red. K. Bittner, D. Skotarczak, Poznań, 2017, s. 181–192.
- Hučková J., *Od Wiertowa do Skoniecznego. „Chłopski los” według kronikarzy, pamiętnikarzy i dokumentalistów*, Kraków, 2023.

³¹ Zob.: J. Hučková, op.cit.

- Hučko T., *Nacjonalizacja kinematografii czechosłowackiej w poglądach i działaniach filmowców Otakara Vávry i Elmara Klosa*, [w:] *Przeostrzenia. Kino wobec transformacji ustrojowych 1945 i 1989*, Redakcja naukowa Sylwia Borowska-Kazimiruk, Paulina Kwiatkowska, Agata Zborowska, Warszawa 2023, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.
- Iwaszkiewicz J., *Dzienniki 1956–1963*, Warszawa 2010.
- Kozłowski K., *Gryfickie metody skupu zboża i kolektywizacji wsi*, [w:] *Opór chłopów przeciw kolektywizacji wsi polskiej 1948–1956*, red. Franciszek Gryciuk, Siedlce 1997, s. 63–74.
- Robakowski K., *Program kolektywizacji polskiej wsi*, [w:] *Opór chłopów przeciw kolektywizacji wsi polskiej 1948–1956*, red. F. Gryciuk, Siedlce 1997.
- Slavkovský P., *Kolektivizácia poľnohospodárstva na Slovensku ako predmet etnologickeho a muzeologickeho výskumu v 50. rokoch 20. storočia (historicko-kultúrne kont.)*, „Slovenský národopis” 57.4 (2009): 429–443.
- Zajdel J., *Pokolenia PRL na ekranie w kontekście dokumentów prasowych z epoki*, Katowice 2018.

Źródła internetowe:

- Cena wygranej. O problemach wsi w PRL z Tomaszem Berezą, Leszkiem Próchniakiem, Ryszardem Śmietanką-Kruszelnickim rozmawia Barbara Polak*, Biuletyn IPN 2001, nr 1, http://niniwa22.cba.pl/komunizm_wies_i_chlopi_w_prl_ipn.htm [dostęp: 12.02.2018].
- Kamiński Ł., *Chłopi wobec komunizmu*, „Tygodnik Powszechny” 16.08.2011, <https://www.tygodnikpowszechny.pl/chlopi-wobec-komunizmu-139786> [dostęp: 12.02. 2018].
- Kamiński Ł., *Pierwsza kostka domina*, „Tygodnik Powszechny”, 10.06.2013, <https://www.tygodnikpowszechny.pl/pierwsza-kostka-domina-19620> [dostęp: 12.02. 2018].
- <http://www.dw.com/pl/powstanie-ludowe-w-nrd-17061953-pierwszy-zryw-wolno%C5%9Bci-w-obozie-komunistycznym/a-16885600> [dostęp: 12.02. 2018].
- <https://www.csfd.cz/tvurce/4628-jan-lacko/zajimavosti/> [dostęp: 11.07.2024].
- <https://www.csfd.sk/film/220032-pribetska-jar/prehľad/> [dostęp: 11.07.2024].
- <https://www.csfd.sk/film/28853-tri-dcery/recenzie/> [dostęp: 11.07.2024].
- <https://www.ustrcr.cz/publikace/obrazy-z-kolektivizace/> [dostęp: 11.07.2024].

Studia Interkulturowe Europy Środkowo-Wschodniej 18
ISSN 1898-4215; e-ISSN 2544-3143
Copyright © by Alicja Szumowiecka 2025
Creative Commons: Uznanie Autorstwa 4.0 (CC BY 4.0)
<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>
<https://doi.org/10.31338/2544-3143.si.2025-18.10>

Alicja Szumowiecka
Uniwersytet w Siedlcach
as45@stud.uws.edu.pl
<https://orcid.org/0000-0002-8060-5047>

PAMIĘĆ O PIERWSZEJ WOJNIE ŚWIATOWEJ
W 20. ROCZNICĘ JEJ WYBUCHU W ŚWIETLE WYBRANYCH
ARTYKUŁÓW PRASY POLSKIEJ I CZECHOSŁOWACKIEJ

**Memories of the First World War on the 20th Anniversary
of its Outbreak in the Light of Selected Articles
from the Polish and Czechoslovak Press**

Abstract

The collective memory is a method of creating the past of community. In the 1930's, when the press was a main medium, nationwide dailies had a possibility to keep the memory of the First World War. For the purpose of getting to know the interpretations of that history in the Central-European states, I chose some articles which were published in late July and early August in 1934 on the pages of the following newspapers: *Ilustrowany Kurjer Codzienny*, *Wieczór Warszawski*, *Lidové Noviny* and *Národní Listy*. Examining the news stories from popular dailies allowed me to answer a few questions: how did people remember the start of the First World War; which events were in their opinion the most important; what were the differences and similarities in interpretations depending on the editorial staff. Moreover, as Maurice Halbwachs said, collective memory reflects the present's worries, so papers published on the 20th anniversary of the war

gave us information on what political issues disturbed editors and readers of the chosen Polish and Czechoslovakian press.

Keywords: collective memory, memory of the First World War, the Polish daily, the Czechoslovakian daily, *Ilustrowany Kuryer Codzienny*, *Wieczór Warszawski*, *Lidové Noviny*, *Národní Listy*, Central Europe

Każda wielka wojna zaczyna się w powszechnym przekonaniu, że jest nieuniknioną i każda kończy się wśród całkiem jasnej już świadomości jej głównych aktorów, że była niepożądana i że można jej było z łatwością uniknąć¹.

Pamięć zbiorowa jest sposobem, w jaki zwyczajni ludzie tworzą przeszłość². W latach 30. XX wieku, kiedy głównym medium była prasa, dzienniki ogólnokrajowe kształtowały pamięć o ważnych wydarzeniach z życia społeczeństwa. Pierwsza wojna światowa stanowiła przełom w historii narodów tworzących późniejszą Polskę i Czechosłowację, umożliwiając im samodzielne budowanie państwowości. Większość obywateli obu państw odczuwała skutki wybuchu wojny, toteż wspomnienie o tym było żywe w społeczeństwie, a więc również wśród dziennikarzy i czytelników prasy.

Tematyka pamięci o wydarzeniach z lat 1914–1918 doczekała się publikacji, czego przykładem jest praca Marcina Jarząbka, który w 2017 r. opublikował wyniki analizy m.in. form upamiętniania w książce *Legioniści i inni. Pamięć zbiorowa weteranów I wojny światowej w Polsce i Czechosłowacji okresu wojennego*³. Temat wspomnień o wojnie został również opracowany na podstawie literatury pamiętnikarskiej kobiet⁴. Choć zagadnienie pamięci o konflikcie światowym zostało już poddane badaniom m.in. historyków i socjologów,

¹ *Rocznica wielkiego złudzenia. W 20 lat od pierwszych strzałów w wojnie światowej*, „IKC”, 30 lipca 1934, nr 209, s. 1.

² B. Schwartz, *Jak Abraham Lincoln stał się symbolem równości rasowej*, [w:] R. Chymkowski, P. Dobrosielski, P. Majewski i in. (red. red.), *Antropologia pamięci. Zagadnienia i wybór tekstów*, Warszawa 2018, s. 605.

³ M. Jarząbek, *Legioniści i inni. Pamięć zbiorowa weteranów I wojny światowej w Polsce i Czechosłowacji okresu wojennego*, Kraków 2017.

⁴ A. Niewęglowska, I. Zalewska, *Ta wojna zmieni wszystko... Obraz I wojny światowej w literaturze wspomnieniowej kobiet. Wybór tekstów źródłowych*, Toruń 2022.

w niniejszym artykule podjęłam się analizy interpretacji tekstów prasowych opublikowanych w 1934 r., a dotyczących wydarzeń sprzed dwudziestu lat.

Celem niniejszego tekstu było zbadanie, jak wybrane redakcje pism polskich i czechosłowackich wspominały pierwszą wojnę światową. Analiza materiału źródłowego została dokonana w oparciu o następujące pytania badawcze: jakim aspektem wojny autorzy tekstów poświęcili uwagę oraz jakie wydarzenia z okresu konfliktu uznano za najważniejsze. Ostatnim pytaniem, jakie sobie postawiłam, analizując prasowe wspomnienia, był związek między przeszłością a teraźniejszością i wpływ sytuacji aktualnej na zainteresowanie określonymi wydarzeniami historycznymi.

Badanie objęło artykuły opublikowane w dniach od 28 lipca do 4 sierpnia 1934 roku na łamach wybranych polskich i czechosłowackich dzienników. Teksty ukazały się we wszystkich wybranych do analizy periodykach: „Ilustrowanym Kurjerze Codziennym” (dalej: „IKC”), „Wieczorne Warszawskim” (dalej: „WW”), „Lidových Novinach” (dalej: „LN”) i „Národních Listach” (dalej: „NL”).

Głównymi kryteriami wyboru periodyków do analizy był nakład i orientacja polityczna redakcji. Najlepiej sprzedawane gazety miały wpływ na dużą grupę społeczną, a więc miały możliwość utrwalania bądź tworzenia pamięci o danym wydarzeniu. Wybór dzienników o różnych orientacjach politycznych pozwolił na porównanie sposobów interpretacji pierwszej wojny światowej wśród zwolenników i przeciwników ówczesnie rządzących.

Największym dziennikiem ogólnopolskim przed II wojną światową był „IKC”⁵, którego nakład sięgał około 160 tysięcy egzemplarzy⁶. Gazeta została założona w Krakowie w 1910 roku. Przez cały okres międzywojenny była prowadzona przez swojego założyciela – Mariana Dąbrowskiego (1878–1958)⁷. Choć „Kurjer” nie był organem prasowym żadnej partii, to jego właściciel i zarazem redaktor naczelny był człowiekiem związanym z wie-

⁵ Na temat „IKC” istnieje obszerna literatura przedmiotu; m.in. opracowanie P. Borowca, *Jesteśmy głosem milionów: dzieje krakowskiego wydawnictwa i koncernu prasowego Ilustrowany Kurjer Codzienny (1910–1939)*, Kraków 2005.

⁶ IKC, [w:] Encyklopedia PWN, 2023, <https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/Ilustrowany-Kurjer-Codzienny;3914202.html> (dostęp: 30.05.2025).

⁷ A. Bańdo, *Marian Dąbrowski i legenda „Ilustrowanego Kurjera Codziennego*, [w:] J. Jarowiecki (red.), *Kraków – Lwów: książki, czasopisma, biblioteki XIX i XX wieku*, t. 6, cz. 2, s. 195–206.

loma stronnictwami. Od 1926 r. po zamachu majowym przeszedł do obozu piłsudczyków, zostając w 1928 i 1930 roku posłem z ramienia BBWR⁸. Można więc uznać „IKC” za pismo sprzyjające rządowi.

Drugim wybranym do analizy dziennikiem ogólnopolskim, był opozycyjny „WW”. Linia polityczna stołecznej gazety była bliska ideałom deklarowanym przez endecję⁹. Pismo zostało założone w 1928 roku i ukazywało się do 1939 r. Jego redakcję objął m.in. Stanisław Piasecki¹⁰. Periodyk zaliczał się do prasy codziennej sensacyjno-politycznej. Ze względu na niską cenę, w porównaniu do innych tytułów stołecznych, zyskał w ciągu kilku miesięcy popularność, osiągając pięćdziesięciotysięczny nakład¹¹.

Największym dziennikiem czechosłowackim w okresie międzywojennym były założone w 1893 r. „Lidové Noviny”. Siedzibą redakcji było Brno, a nakład periodyku sięgał 40 000. Gazeta związana była z tzw. Hradem, tzn. środowiskiem politycznym skupionym wokół prezydenta Tomáša Masaryka (1850–1937), a jej redaktorem naczelnym w latach 1933–1938 był pisarz Eduard Bass (1888–1946)¹².

Popularnym opozycyjnym pismem czechosłowackim były w tym okresie „Národní Listy”. Dziennik powstał już w 1861 r., a w okresie międzywojennym funkcjonował kolejno jako organ prasowy stronnictw założonych przez Karela Kramářa (1860–1937)¹³, tj. działającej od 1918 r. partii nazwanej *Česká státoprávní demokracie*, która w 1919 r. zmieniła nazwę na Czecho-słowacką Partię Narodowo-Demokratyczną (cz. *Československa Národní Demokracie*). Następnie – od 1934 roku – „NL” stały się gazetą partii *Národní sjednocení*. Dziennik osiągał nakład 20 tysięcy egzemplarzy¹⁴.

⁸ P. M. Majewski, *Kiedy wybuchnie wojna? 1938: studium kryzysu*, Warszawa 2019, s. 119.

⁹ A. Paczkowski, *Prasa codzienna Warszawy w latach 1918–1939*, Warszawa 1983, s. 81, 83.

¹⁰ Stanisław Piasecki (1900–1941) – publicysta, krytyk, działacz polityczny, związany z Narodową Demokracją. Jerzy J. Terej, *Stanisław Piasecki*, [w:] *PSB*, t. 25, 1980, s. 792–794.

¹¹ A. Paczkowski, op. cit., s. 82.

¹² J. Skalička, *Eduard Bass – cesta osobnosti*, „Česká literatura”, 1989, vol. 37, s. 54.

¹³ P. Majewski, *Kiedy wybuchnie wojna?...*, op. cit., s. 11–12; zob. też. J. Mařica, *Od Československé národní demokracie k Národnímu sjednocení*, Brno 2018.

¹⁴ V. Kubičková, N. Carpentier, *Re-Evaluating the Political Press. A Case Study on Political, Economic and Journalistic Functioning of the Inter-War Czechoslovak Party-press Newspa-*

W związku z przypadającą na przełomie lipca i sierpnia 1934 r. dwudziestą rocznicą wybuchu pierwszej wojny światowej na łamach analizowanych dzienników pojawiło się 10 tekstów dotyczących tego wydarzenia. W tabelach zamieszczono wyniki kwerendy prasowej, tj. liczbę tekstów z uwzględnieniem dziennika, w którym zostały opublikowane (w przypadku Tabeli 1.) oraz liczbę artykułów opublikowanych w okresie od 28 lipca do 4 sierpnia 1934 r. z uwzględnieniem stron, na których się ukazały (w przypadku Tabeli 2.).

Tabela 1. Liczba tekstów o pierwszej wojnie światowej opublikowanych w danym dzienniku w okresie od 28 lipca do 4 sierpnia 1934 r. (opr. własne)

Tytuł prasowy	Liczba artykułów	Liczba innych tekstów
„Ilustrowany Kurjer Codzienny”	2	1 (ilustracja z obszernym opisem)
„Wieczór Warszawski”	1	0
„Lidové Noviny”	4	0
„Národní Listy”	2	0

Jak wynika z danych umieszczonych w obu tabelach, w „IKC” ukazały się dwa obszernie teksty. Jeden, będący, jak zaznaczyła redakcja, autorstwa Benita Mussoliniego z 29 lipca oraz drugi – zajmujący 2 pierwsze strony numeru z 30 lipca. W numerze z 29 lipca na ostatniej stronie redakcja umieściła fotografię przedstawiającą cmentarz pochodzący z wielkiej wojny.

W odróżnieniu od krakowskiego periodyku, na łamach stołecznego dziennika pojawił się w tym okresie jedynie krótki tekst na temat artykułu Mussoliniego. Komunikat ten znalazł się dopiero na trzeciej stronie, co świadczy o małym znaczeniu, jaki „WW” nadawał dwudziestej rocznicy wybuchu konfliktu.

Wybrane do analizy czechosłowackie pisma wykazywały większe zainteresowanie tą tematyką w porównaniu do „IKC” i „WW”. W omawianym czasie ukazały się dwa artykuły w „Národních Listach” i cztery – w „Lidových Novinách”. Redakcja „NL” umieściła oba teksty na pierwszej stronie *per Národní listy, and its Publishing Company the Prague Stock Printery (PAT)*, “Observatorio Journal”, 2016, vol. 10, nr 2, s. 8.

numerów. W przypadku „LN” jeden artykuł znalazł się na pierwszej stronie, dwa opublikowano na czwartej i jeden ukazał się na szóstej stronie.

Tab. 2. Liczba artykułów opublikowanych w badanym okresie w danym dzienniku z uwzględnieniem stron, na których teksty zostały umieszczone.

Tytuł prasowy	Liczba artykułów	Strona, na której ukazał się tekst
„Ilustrowany Kuryer Codzienny”	1	1-2
	1	2
„Wieczór Warszawski”	1	3
„Lidové Noviny”	1	1
	2	4
	1	6
„Národní Listy”	2	1

Redakcja krakowskiego periodyku zgodnie z profilem czasopisma wzbogaciła przemyslenia o ilustracje. Przykładem tego była publikacja z 30 lipca 1934 r., w której umieszczono fotografie przedstawiające portrety postaci związanych z wybuchem wojny.

Na pierwszej z nich był portret cesarza Austro-Węgier Franciszka Józefa. Kolejna przedstawiała ostatniego władcę Królestwa Serbów, Chorwatów i Słoweńców – Aleksandra I Karadziordziewicia, będącego w 1914 r. regentem w Królestwie Serbii. Redakcja „IKC” w tekście umieściła również podobiznę premiera Serbii – Mikołaja Pasicza. Ostatnie zdjęcie przedstawiało szefa sztabu generalnego generała Franza Conrada von Hötzendorfa, którego redakcja oskarżyła o zastosowanie nacisku na cesarza w kwestii wypowiedzenia wojny.

Jak wynika z analizy statystycznej, najmniej zainteresowaną redakcją w kwestii wspomnianego wybuchu wojny światowej był „Wieczór Warszawski”, a najwięcej miejsca temu tematowi poświęcił brneński dziennik – „Lidové Noviny”. Dwa dzienniki: „IKC” i „Národní Listy” zamieściły po dwa teksty, ale były to obszerne materiały zajmujące pierwsze strony wspomnianych

gazet. Świadczyło to o wadze, jaką przypisano wspomnieniom konfliktu oraz analizie sytuacji międzynarodowej.

Analiza treści artykułów ukazujących się na przełomie lipca i sierpnia 1934 r. prowadzi do następującego pytania: jak poszczególne redakcje polskich i czechosłowackich dzienników wspominały zdarzenia przed dwóch dekad?

Jak już wspomniałam, na łamach krakowskiego dziennika 29 lipca na ostatniej stronie numeru pojawiła się fotografia przedstawiająca cmentarz w St. Ellia pod Triestem. Pod nią znajdował się opis, w którym redakcja określiła wojnę światową mianem *czteroletniego koncertu armat*. Redakcja krakowskiego periodyku zwracała uwagę na skutki wojny dla społeczeństwa. Dalej autor wyeksponował tragedię wojny, pisząc o *masakrze i rozlewie krwi*. Stwierdził, że *przez lata przewalała się groza przejmująca, szalało zniszczenie, harcowała śmierć*, a po wielkiej wojnie pozostały tylko cmentarzyska, *wobec których niczym są najstraszniejsze okropności starego świata przechowywane w muzeach, czytane w średniowiecznych dokumentach*¹⁵.

W „LN” 28 lipca 1934 r. przede wszystkim omawiano kulisy mobilizacji, którą Wiedeń ogłosił 20 lat wcześniej. Autorem artykułu zatytułowanego *Niebezpieczni iluzjoniści*¹⁶ był Emanuel Moravec (1893–1945) piszący pod pseudonimem Stanislav Yester – wysoki oficer wojska czechosłowackiego. W okresie pomonachijskim kolaborował z Niemcami, mimo tego, że wcześniej wojskowy apelował o obronę republiki¹⁷. W Protektoracie Czech i Moraw pełnił funkcję ministra szkolnictwa i kultury ludowej. Kierował ponadto Urzędem Oświecenia Ludowego i Propagandy. Stał się on później symbolem zdrady¹⁸.

Moravec skupił się w swym artykule przede wszystkim na błędach sztabu generalnego poczynionych w pierwszych dniach wojny. Publicysta stwierdził, że austriaccy generałowie ponieśli porażkę, zanim wystrzeliły działa. Jak zaznaczył, *była to porażka mobilizacji*¹⁹. Wojskowy krytykował strategię przyjętą przez sztab oraz kilkudniowe opóźnienia w mobilizacji wynikające z niedostatecznej liczby pociągów i nietrafionego przegrupowania armii.

¹⁵ 20 lat temu zaczęła się wojna..., „IKC”, 29 lipca 1934, nr 208, s. 24.

¹⁶ S. Yester, *Nebezpeční kouzelníci*, „LN”, 28 lipca 1934, nr 374, s. 1.

¹⁷ J. Jirák, P. Bednařík, B. Köpplová, *Druhá republika: 167 obyčejných dnů*, Praha 2016, s. 181.

¹⁸ P. M. Majewski, *Niech sobie nie myślą, że jesteśmy kolaborantami. Protektorat Czech i Moraw, 1939–1945*, Warszawa 2021, s. 267.

¹⁹ S. Yester, op. cit.

Z tekstu tego specjalisty wynikało, że żywa była pamięć o tym, jak wyglądały pierwsze dni od wypowiedzenia wojny. Treść jego sprowadzała się do oskarżeń ówczesnych decydentów o mylenie *lekkomyślności z odwagą*²⁰.

Ponadto Moravec poddawał w wątpliwość rozsądek generałów, twierdząc, że nie potrafili ocenić swoich możliwości i wierzyli w magiczne rozwiązania problemów. Jak stwierdził, *politycy polegali na czarodziejskiej mądrości sztabu generalnego [...]. Wierzyli, że wojenni alchemicy potrafili z każdej sytuacji doprowadzić do zwycięstwa*²¹. Tego samego dnia redakcja „LN” zamieściła prześmiewcze wspomnienia sytuacji z wojska²². Dwa pozostałe artykuły, które ukazały się na łamach brneńskiego dziennika traktowały o zachowaniu się innych państw w sytuacji zagrożenia wojennego w Europie²³.

W „Národních Listach”, podobnie jak w „LN”, krytykowano posunięcia sztabu generalnego. Redakcja praskiego dziennika wskazywała na nieodpowiedni dobór osób, które decydowały o wojnie. Wytykała im brak doświadczenia na polu bitwy. W odróżnieniu od negatywnej oceny wystawionej ówczesnym decydentom, autor tekstu zwrócił uwagę na poświęcenie żołnierzy. Jak podkreślił, *podkomendni nieśli [swoich dowódców – A.S.] i za nich płacili*. Publicysta Karel Hoch²⁴ stwierdził ponadto, że sztabowcy nie doceniali przeciwnika – Serbii. Tłumaczył, że wysocy oficerowie uważali, iż *druga strona [przeciwnik – A.S.] nie myśli lub wystraszy się*. Redaktor stwierdził, że duży wpływ na postępowanie Wiednia miały kwestie prestiżowe – *bardziej dynastyczne, niż państwowe*. Autor tekstu zwrócił uwagę na powszechne w pierwszych dniach poparcie dla wojny. Jak podkreślił, *4 sierpnia cały sejm, [...] zatwierdził kredyty wojenne*²⁵. W innym numerze „NL” redakcja odniosła się do skutków wojny dla społeczeństwa, stwierdzając, że *światowy pożar rozwinął się w piekło, które przez cztery lata niemiło-*

²⁰ Ibidem.

²¹ Ibidem.

²² *Na pěti sloupečích: Po dvaceti letech*, „LN”, 28 lipca 1934, nr 375, s. 6.

²³ Zob. *Před dvaceti lety. Anglie se zabezpečuje pro všechny případy*, „LN”, 28 lipca 1934, nr 375, s. 4; zob. też. *Před dvaceti lety. Jak Německo vypovědělo válku Rusku*, „LN”, 31 lipca 1934, nr 380, s. 4.

²⁴ Karel Hoch – czeski historyk, publicysta, działacz kultury i polityk. Redaktor naczelny „Národních Listůw” w latach 1921–1926. Attaché prasowy Czechosłowacji w Rzymie.

²⁵ K. Hoch, *Srpnové dny 1914*, „NL”, 2 sierpnia 1934, nr 210, s. 1.

*siernie biczowało ludzkość, aby z jego cierpienia zrodziły się nowe demokracje i państwa*²⁶.

Kolejne pytanie badawcze, służące analizie tekstów prasowych o konflikcie światowym, dotyczyło tego, jakie wydarzenia poszczególne redakcje uznawały za najważniejsze. Jak wynika z lektury wybranych gazet, każda redakcja zwróciła uwagę na inne problemy.

Czechosłowackie tytuły pisały przede wszystkim o początkach wojny – błędach decydujących o późniejszej porażce Austro-Węgier. „NL” oprócz tego wspominały również o naruszeniu przez Niemcy neutralności Belgii. Jak stwierdził K. Hoch w artykule *Sierpniowe dni*, gorsze od pierwszych dni wojny było *przede wszystkim naruszenie belgijskiej neutralności*. Jak zaznaczył, *bez względu na to, co Niemcy powiedzą na swe usprawiedliwienie, nie cofną faktu, że wiara w trwanie i wypełnianie międzynarodowych zobowiązań przez napaść na Belgię została trwale i fatalnie zniszczona*²⁷.

Krakowski periodyk, podobnie jak czechosłowackie dzienniki, wyekspozował początek wojny. Skupił się jednak na analizie przyczyn jej wybuchu. Jak wspomniął autor, dyskusja nad tym, kto jest winien wybuchu tej wojny trwa nadal i skończy się zapewne dopiero wówczas, kiedy...**rozpocznie się nowa interesująca debata**, kto mianowicie winien jest ...**nowej wojny światowej**²⁸ [oryginalne pogrubienie czcionki – A.S.]. Redakcja zaznaczyła, że wiadomym było kto formalnie wypowiedział wojnę – cesarz. Jednakże, jak podkreślił autor tekstu, *do ostatniej chwili* Franciszek Józef starał się uniknąć konfliktu i był *pierwszym defetystą*²⁹. Publicysta „IKC” wyjaśnił, iż podjęta przez niego decyzja była efektem intrygi, której twórcą był minister spraw zagranicznych Cesarstwa – hrabia Leopold Berchtold (1863–1942)³⁰. Redakcja zwróciła ponadto uwagę na nastroje panujące w wielonarodowym społeczeństwie: chęć wyrwania się z nudy, przesył dobrobytem, zniechęcenie jednostajnością warunków życia³¹.

²⁶ *Hlas 4 srpna 1914*, ibidem, 4 sierpnia 1934, nr 212, s. 1.

²⁷ K. Hoch, op. cit.

²⁸ *Rocznica wielkiego złudzenia. W 20 lat od pierwszych strzałów w wojnie światowej*, „IKC”, 30 lipca 1934, nr 209, s. 1.

²⁹ Ibidem.

³⁰ J.A.F. von Reiszwitz, *Berchtold, Leopold Graf*, [w:] *Neue Deutsche Biographie* 2, Berlin 1955, s. 65–66, <https://www.deutsche-biographie.de/pnd123557372.html#ndbcontent> (dostęp: 30.05.2025).

³¹ *Rocznica wielkiego złudzenia...*, op.cit.

Analiza treści tekstów ukazujących się w 1934 r. w dwudziestą rocznicę wybuchu światowego konfliktu przywołuje na myśl stwierdzenie Maurice'a Halbwachsa, że pamięć społeczna odzwierciedla niepokoje teraźniejszości. Autorzy artykułów ukazujących się na łamach wspomnianych już dzienników wskazywali na niebezpieczeństwa zagrażające Europie. Przykładem był tekst *Srpnové dny 1914 (NL)*, w którym Hoch przypomniał, że *dziesięć lat wcześniej* [tj. w 1924 r. – A.S.] *nie wspominało się* wybuchu wojny tak jak *tego roku* [1934 r. – A.S.], gdyż nic wtedy nie wskazywało na podobieństwo sytuacji³².

Jak wskazał autor tekstu, obawy w 1934 r. wzbudzał wzrost potęgi Japonii. Redaktor naczelny „NL” ostrzegał przed prowadzoną przez Tokio polityką dumpingową uderzającą w państwa Europy oraz Stany Zjednoczone. Hoch tłumaczył, że wspomniane działania Japończyków wstrząsnęły gospodarką światową, prowadząc do dewaluacji funta i dolara. [...] Dalej publicysta skrytykował krótkowzroczność zachodnich społeczeństw. Stwierdził, że Europejczycy nie widzieli, jakie niebezpieczeństwa grożą im na Wschodzie. Sytuację tę porównał do lekceważenia Rosji przez Austro-Węgry w 1914 r., a ignorowanie ataków uderzających w siłę gospodarczą Europy nazwał zaśłепieniem³³.

W tym samym artykule autor również wyraził obawę polityką Mussoliniego i Hitlera. Zwrócił uwagę na nieprawdziwą tezę głoszącą, że wojna prowadzi do pacyfizmu. Podkreślił, że *jednych krew odstrasza, innych zamienia w bestie, które chcą jej więcej i więcej...*³⁴

W krakowskim dzienniku wskazywano na niebezpieczeństwo wybuchu nowej wojny. Warto zaznaczyć, że artykuł opublikowano w „IKC” pięć dni po próbie obalenia rządu Engelberta Dollfussa³⁵. Jak wynikało ze wstępu redakcji, powodem zamieszczenia tekstu włoskiego premiera była chęć poznania poglądów politycznych przywódcy państwa aktywnego w regionie naddunajskim. Zwrócono bowiem uwagę na działania Rzymu w obliczu trudnej sytuacji Wiednia, m.in. zarządzenie we Włoszech pogotowia wojskowego³⁶.

³² K. Hoch, op.cit.

³³ Ibidem.

³⁴ Ibidem.

³⁵ W wyniku ataku zamachowców kanclerz został ranny i zmarł.

³⁶ B. Mussolini, *Europa w 20 lat po wybuchu wojny i wobec widma nowych wojen*, „IKC”, 29 lipca 1934, nr 208, s. 2.

W artykule *Europa w 20 lat po wybuchu wojny i wobec widma nowych wojen* włoski premier stwierdził, że **położenie Europy w dalszym ciągu związane** [było – A.S.] z [wojną światową – A.S.] **i z pokojem, który ją zakończył** [oryginalne pogrubienie czcionki – A.S.]. Autor wskazał trzy siły i trzy prądy w Europie. Jedni, jak zauważył, szeroko skorzystali z traktatów pokojowych. Drudzy – ponieśli konsekwencję klęski (terytorium i położenie polityczne), a jeszcze inni byli zwycięzcami, ale *uważali, że [...] powinna się rozpocząć rekonstrukcja porządku ustalonego na konferencji pokojowej*³⁷. Mussolini zaznaczył, że do trzeciej grupy – prowadzącej politykę równowagi – należały Włochy i Anglia.

W swoim tekście zwrócił uwagę na kwestię niepodległości Austrii. Uznał, że problem [ten – A.S.] *jest sprawą zasadniczą nie tylko [tego państwa – A.S.], ale także całej Europy. Austria jest niezależną i musi niezależną pozostać*³⁸. Warto pamiętać o poparciu Mussoliniego dla działań Dollfussa w kwestii sprzeciwu wobec niemieckich planów *Anschlussu*. Wyrażało się ono m.in. w deklaracji ogłoszonej 17 lutego 1934 r. przez Włochy, Wielką Brytanię i Francję, w której mocarstwa uznały za konieczne utrzymanie niezależności Austrii. Ponadto miesiąc później – 17 marca Włochy, Austria i Węgry podpisały tzw. protokoły rzymskie, ustalając w ten sposób ramy politycznej i gospodarczej współpracy³⁹.

Polityk w swej wypowiedzi zwrócił uwagę na potrzebę zweryfikowania zapisów traktatowych i zaznaczył, że:

największe racje żądania rewizji [miały – A.S.] Węgry. Powoływał się również na postawę wielu Francuzów [...], którzy mieli twierdzić, że tego, co jest, nie można gwarantować i że to musi doprowadzić **albo do wojny, albo do stosowania artykułu 19 paktu Ligi Narodów**⁴⁰ [oryginalne pogrubienie czcionki – A.S.].

³⁷ Ibidem.

³⁸ Ibidem.

³⁹ A. Essen, *Problem Anschlussu w polityce europejskiej 1919–1938*, „Rocznik Naukowo-Dydaktyczny. Prace Historyczne”, nr 14 (1989), s. 114–118.

⁴⁰ Artykuł 19 Paktu Ligi Narodów dopuszczał negocjacje w sprawie rewizji postanowień traktatu pokojowego. Zgromadzenie może, od czasu do czasu, wezwać Członków Ligi, aby przystąpili do ponownego zbadania traktatów niedających się już stosować, jak również do zbadania sytuacji międzynarodowych, utrzymanie których mogłoby stworzyć niebezpieczeństwo dla pokoju świata. Zob. *Pakt Ligi Narodów*, Dz. U. 1920, nr 35, poz. 200.

Mussolini podał ponadto przykłady siłowego rozwiązania problemu – Turcji i Bułgarii⁴¹. Zapewne miał na celu również zastraszenie czytelników konsekwencjami wynikającymi z bagatelizowania sprawy rewizji traktatów.

W kontekście ówczesnego zagrożenia wojną w Europie Środkowej tekst Mussoliniego miał istotne znaczenie dla polskich czytelników. Włoski premier potwierdzał w nim słuszność prowadzonej przez Warszawę polityki zagranicznej. Mussolini bowiem pozytywnie skomentował fakt podpisania polsko-niemieckiej deklaracji o niestosowaniu przemocy, co usunęło *problem* [„korytarza” pomorskiego – A.S.] *na lat 10. Wyeliminowano więc płaszczyznę poważnych i obszernych tarć. Dla Wschodu jest to coś nowego* [oryginalne pogrubienie czcionki – A.S.]⁴².

Do artykułu Mussoliniego odniosła się redakcja „WW”, która zwróciła uwagę na obowiązek pokojowego rozwiązywania problemów w Europie. Jednakże podkreśliła równocześnie, że *państwa europejskie są obecnie bardziej uzbrojone, aniżeli w 1914 r., że za wszelką cenę nowa katastrofa wojenna winna być uniknięta*⁴³. Wskazuje to na zaniepokojenie redakcji sytuacją w regionie.

W artykułach opublikowanych w „LN” nie odniesiono się bezpośrednio do ówczesnej sytuacji na arenie międzynarodowej. Zwraca uwagę jedynie podtytuł jednego z tekstów o rocznicy wybuchu wojny: *Anglia zabezpiecza się na wszelki wypadek*.

Podsumowując, najwięcej uwagi 20. rocznicy wybuchu I wojny światowej poświęciły: „LN”, „IKC” i „NL”. Autorzy artykułów w zależności od gazety przedstawiali różne aspekty wojny. „IKC” i „WW” skupiły się na przyczynach wybuchu i tragicznych skutkach wojny, natomiast „LN” i „NL” szczegółowo analizowały decyzje dowódców, eksponując błędy popełnione przez sztab generalny już na początku wojny.

Warto zauważyć, że teksty opublikowane w wybranych periodykach w pewnych kwestiach przedstawiały podobne stanowisko. Redakcje wszystkich analizowanych dzienników wyrażały obawę przed możliwością wybuchu kolejnej wojny w Europie. Ponadto na łamach „IKC” i „NL” wspomniano

⁴¹ B. Mussolini, op.cit.

⁴² Ibidem.

⁴³ *Europa silniej uzbrojona niż w 1914 r.*, „WW”, 30 lipca 1934, nr 210, s. 3.

o entuzjazmie społeczeństwa w pierwszych dniach wojny i podkreślono, że wojna światowa dała szansę narodom walczącym o swoją niepodległość.

Innym aspektem, który poruszyli autorzy tekstów opublikowanych w „IKC” i „NL” była groźba nowej wojny. Redakcje zwróciły uwagę na zbrojenie się państw oraz wzrost znaczenia Japonii i jej ekspansję gospodarczą godzącą w interesy Zachodu. Wspomniano również o trudnej sytuacji wewnętrznej Austrii grożącej pokojowi w Europie. Ponadto na łamach analizowanych gazet wyrażano obawę przed próbami rewizji traktatów pokojowych.

Na uwagę zwraca trafność przewidywań autorów artykułów, której przykładem jest cytat z krakowskiego periodyku:

Kilkoma krótkimi staromodnymi frazesami historia zaczyna swoją opowieść o nowej epoce dziejów ludzkich, która właśnie się rozpoczęła. Postęp, jaki ludzkość osiągnęła od tego czasu, polega głównie na tym, że nowa wojna rozpocznie się **już bez wypowiedania i wypisywania takich naiwnych formułek...**[oryginalne pogrubienie czcionki – A.S.]⁴⁴.

References

Dokumenty:

Pakt Ligi Narodów, Dz. U. 1920, nr 35, poz. 200.

Literatura:

Bańdo A., *Marian Dąbrowski i legenda „Ilustrowanego Kuryera Codziennego*, [w:] *Kraków – Lwów: książki, czasopisma, biblioteki XIX i XX wieku*, red. J. Jarowiecki, t. 6, cz. 2, s. 195–206.

Borowiec P., *Jesteśmy głosem milionów: dzieje krakowskiego wydawnictwa i koncernu prasowego Ilustrowany Kurier Codzienny (1910–1939)*, Kraków 2005.

Essen A., *Problem Anschlusu w polityce europejskiej 1919–1938*, „Rocznik Naukowo-Dydaktyczny. Prace Historyczne”, nr 14 (1989), s. 93–130.

Jarząbek M., *Legioniści i inni. Pamięć zbiorowa weteranów I wojny światowej w Polsce i Czechosłowacji okresu wojennego*, Kraków 2017.

Kubičková V., Carpentier N., *Re-Evaluating the Political Press. A Case Study on Political, Economic and Journalistic Functioning of the Inter-War Czechoslovak Party-press*

⁴⁴ *Rocznica wielkiego złudzenia*. op.cit.

- Newspaper Národní listy, and its Publishing Company the Prague Stock Printery (PAT), "Observatorio Journal"*, 2016, vol. 10, nr 2, s. 1–29.
- Majewski P. M., *Kiedy wybuchnie wojna? 1938: studium kryzysu*, Warszawa 2019.
- Majewski, P. M., *Niech sobie nie myślą, że jesteśmy kolaborantami. Protektorat Czech i Moraw, 1939–1945*, Warszawa 2021.
- Mařica J., *Od Československé národní demokracie k Národnímu sjednocení*, Brno 2018.
- Niewęgłowska A., Zalewska I., *Ta wojna zmieni wszystko... Obraz I wojny światowej w literaturze wspomnieniowej kobiet. Wybór tekstów źródłowych*, Toruń 2022.
- Paczkowski A., *Prasa codzienna Warszawy w latach 1918–1939*, Warszawa 1983.
- Schwartz B., *Jak Abraham Lincoln stał się symbolem równości rasowej*, [w:] *Antropologia pamięci. Zagadnienia i wybór tekstów*, red.: R. Chymkowski, P. Dobrosielski, P. Majewski i in., Warszawa 2018, s. 604–615.
- Skalička J., *Eduard Bass – cesta osobnosti, „Česká literatura”*, 1989, vol. 37, ss. 54–62.
- Terej J. J., *Stanisław Piasecki*, [w:] *PSB*, t. 25, 1980, s. 792–794.

Źródła internetowe:

- IKC, [w:] *Encyklopedia PWN*, <https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/Illustrowany-Kurier-Codzienny;3914202.html> [dostęp: 30.05.2025].
- Reiswitz J.A.F. von, *Berchtold, Leopold Graf*, [w:] *Neue Deutsche Biographie 2*, Berlin 1955, s. 65–66, <https://www.deutsche-biographie.de/pnd123557372.html#ndbcontent> [dostęp: 30.05.2025].

Źródła prasowe:

- Hoch K., *Srpnové dny 1914*, „NL”, nr 210, s. 1.
- Mussolini B., *Europa w 20 lat po wybuchu wojny i wobec widma nowych wojen*, „IKC”, 29 lipca 1934, nr 208, s. 2.
- Yester S., *Nebezpeční kouzelníci*, „LN”, 28 lipca 1934, nr 374, s. 1.
- 20 lat temu zaczęła się wojna...*, „IKC”, 29 lipca 1934, nr 208, s. 24.
- Europa silniej uzbrojona niż w 1914 r.*, „WW”, 30 lipca 1934, nr 210, s. 3.
- Hlas 4 srpna 1914*, „NL”, 4 sierpnia 1934, nr 212, s. 1.
- Na pěti sloupečích: Po dvaceti letech*, „LN”, 28 lipca 1934, nr 375, s. 6.
- Před dvaceti lety*, „LN”, 28 lipca 1934, nr 375, s. 4.
- Rocznica wielkiego złudzenia. W 20 lat od pierwszych strzałów w wojnie światowej*, „IKC”, 30 lipca 1934, nr 209, s. 1.

RECENZJE/OMÓWIENIA/NOWOŚCI

Studia Interkulturowe Europy Środkowo-Wschodniej 18
ISSN 1898-4215; e-ISSN 2544-3143
Copyright © by Beata Kubok 2025
Creative Commons: Uznanie Autorstwa 4.0 (CC BY 4.0)
<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>
<https://doi.org/10.31338/2544-3143.si.2025-18.11>

Beata Kubok

Uniwersytet Warszawski

b.kubokova@uw.edu.pl

<https://orcid.org/0000-0003-3608-8860>

ORLANDO FIGES, *POŚLIJ CHOCIAŻ SŁOWO.* *OPOWIEŚĆ O MIŁOŚCI I PRZETRZEWANIU W GULĄGU*

przeł. Władysław Jeżewski, wyd. Wielka Litera,
Warszawa 2024, 424 s.

„Każde słowo było jak zmartwychwstanie”¹

Dwanaście lat po wydaniu książki Orlando Figesa *Just send me a Word. A True Story of Love and Survival in the Gulag* (2012) pojawiło się na rynku polskim nowe wydanie tej pozycji².

To prawdziwa historia miłości Swietłany i Lwa, studentów fizyki, rozdzielonych w czasie drugiej wojny światowej (którą Lew cudem przeżył), a potem przez stalinowski Guląg. Mimo uwięzienia Lwa na długie lata, upokorzenia i terroru, para prowadziła tajną korespondencję, wysyłając sobie ponad tysiąc listów (1246), które się zachowały, a później zostały przekazane stowarzyszeniu Memoriał.

¹ Cytat pochodzi z szesnastego listu Lwa Miszczenki z 14 listopada 1946 r. [w:] O. Figes. *Poślij chociaż słowo. Opowieść o miłości i przetrwaniu w Gulągu*, Warszawa 2024, s. 105.

² Pierwsze wydanie książki, również w tłumaczeniu W. Jeżewskiego, zostało opublikowane przez wydawnictwo Magnum.

Książka została starannie wydana, z zamieszczonym na końcu aparatem naukowym – z podaniem źródeł archiwalnych, przypisów oraz spisem ilustracji. Opatrzona jest mapami obozu³, licznymi zdjęciami narzeczonych, a także towarzyszy Lwa w warunkach obozowych, jak również wkładką z zdjęciami na papierze kredowym z archiwum rodzinnego Miszczenków.

Orlando Figes to znany i uznawany (choć nie bez kontrowersji) brytyjski historyk, sowietolog, badacz dziejów Rosji oraz Związku Sowieckiego⁴, a także zjawisk kulturowych, związanych z tymi politycznymi bytami. Jego praca *stricto* naukowa oraz popularno-naukowa wiąże się ze znakomitymi osiągnięciami, takimi jak *Taniec Nataszy...*⁵ i chwytającymi za gardło *Szeptami...*⁶ (pozwalam sobie na osobisty wybór z listy Figesa), a także, niestety, z nieetycznymi działaniami w postaci pisania pochlebnych recenzji na własny temat (które przeszły do brytyjskiej historii akademickiej jako „skandal recenzyjny”), szkalującymi przy okazji osiągnięcia kolegów po fachu (m.in. Roberta Service’a i Rachel Polonsky). W otwarte spory personalne wchodził także z Richardem Pipesem. Niektórzy „tradycyjni” akademicy uważają, że jego książki są zbyt sensacyjne jak na poważną historiografię, charakteryzując się nadmiernym upraszczaniem tematów, korzystaniem w sposób wybiórczy z indywidualnych, osobistych historii świadków (zarzut zupełnie, moim zdaniem, absurdalny), ich dramatyzowaniem oraz nadinterpretacją.

Za jego przełomową pracę nadal uchodzi *Tragedia narodu. Rewolucja rosyjska 1891–1924*⁷ do dziś uważana za jedną z najlepszych „wielkich syntez” rewolucji rosyjskiej. Niektórzy jednak, na przykład wyżej już wspomniany Richard Pipes, zarzucali mu zbyt emocjonalne podejście i literackie upiększanie historii.

³ O. Figes, *Posłij chociaż słowo...*, op. cit., s. 376–377.

⁴ Nazwę tę, pomimo istniejącej neutralnej nazwy (Związek Socjalistycznych Republik Radzieckich), powtarzam za nomenklaturą użytą przez polskiego tłumacza, [w:] O. Figes, *Posłij chociaż słowo...*, op. cit., s. 50–51.

⁵ O. Figes, *Natasha's Dance, A Cultural History of Russia* (2002). Wyd. pol.: O. Figes, *Taniec Nataszy. Z dziejów kultury rosyjskiej*, Warszawa, 2023 (data 1. Wyd. 2011).

⁶ O. Figes, *The Whisperers. Private Life in Stalin's Russia* (2007). Wyd. pol.: O. Figes, *Szeptamy. Życie w stalinowskiej Rosji*, Warszawa, 2008.

⁷ O. Figes, *A People's Tragedy. The Russian Revolution 1891–1924* (1996). Wyd. pol.: O. Figes, *Tragedia narodu. Rewolucja rosyjska 1891–1924*, Warszawa 2009.

Między *Tańcem Nataszy...* (2002) a *Poślij chociaż słowo...* (2012) minęło dziesięć lat. Historyk był już po ostrej krytyce *Tańca...*, dzieła, które dla Rachel Polonsky miało znamiona raczej eseju literackiego aniżeli pracy naukowej i chociaż, jej zdaniem, nie chodziło o „gigantyczne” błędy, to jednak dla badaczy kultury były one poważne⁸. W tym czasie, pod ostrzałem krytyki, Figes pisze jeszcze niezwykle ważną i przejmującą (ale to, ponoć, z punktu widzenia akademickiej dysputy niestosowne podejście) książkę *Szepty. Życie w Stalynowskiej Rosji* (2007)⁹ – o przyczynach i przebiegu „wielkiego terroru”, losach rodzin, szczególnie dzieci tzw. kułaków. Nie omieszkał również przyjrzeć się konformistycznym zachowaniom inteligencji (np. postaci Konstantina Simonowa). Praca oparta była na ogromnej liczbie dokumentów z archiwów publicznych i prywatnych, a także setkach wywiadów, przeprowadzonych w większości przez pracowników Memoriału.

Z kolei impulsem do napisania recenzowanej przeze mnie książki było przekazanie stowarzyszeniu Memoriał kilku tysięcy dokumentów, w tym listów dwojga fizyków – Lwa Miszczenki i Swietłany Iwanowej, pisanych w latach 1946–1954. Lew Miszczenko, z wyrokiem za zdradę stanu, więziony był w Peczorze, obozie pracy na północnych obrzeżach Związku Radzieckiego (Republika Komi). Powodem jego uwięzienia było to, że jako niedoświadczony student w stopniu podporucznika dostał się w 1941 roku do niewoli pod Wiaźmą, a później przebywał w niemieckim obozie jenieckim, z którego próbował uciec. Po wyjściu z łagru, w czasach poststalinowskiej odwilży, Lew został zatrudniony w Laboratorium Promieniowania Kosmicznego w Instytucie Fizyki Jądrowej Uniwersytetu Moskiewskiego, założył rodzinę ze Swietlaną, z którą wspólnie wychowywał dwoje dzieci. Orlando Figes odwiędził małżeństwo w Moskwie, w marcu 2008 roku.

⁸ R. Polonsky, *Just let me finish*, „The Times Literary Supplement”, 2002 (27.9.2002), nr 5188, s. 11. Polonsky zarzuciła historykowi brak historycznej precyzji i zaniedbanie strukturalnych powiązań między zjawiskami kulturowymi, nie tłumacząc jednak, co owe „strukturalne powiązania” miałyby w praktyce oznaczać. Figes odpowiedział na zarzuty listem do redakcji. W odpowiedzi na krytykę przyznał, że jego praca może budzić kontrowersje wśród specjalistów różnych dziedzin, ponieważ starał się łączyć różne aspekty kultury rosyjskiej w jedną narrację skierowaną do szerszego grona odbiorców („The Times Literary Supplement” 4.10.2002, nr 5189).

⁹ O. Figes, *The Whisperers...*, op. cit.

Dokumenty, którymi dysponował Figes, za przyzwoleniem stowarzyszenia Memoriał, były starannie datowane i numerowane przez autorów. Lew i Swietłana prowadzili rejestr swojej korespondencji i informowali się nawzajem o otrzymanych listach.

Pisane przez Miszczenkę zawierają informacje o życiu w obozie, warunkach pracy, relacjach z administracją obozu i współwięźniami, a także bardziej osobiste opinie Lwa na temat nauki, przeczytanych książek i innych, na przykład pozaobozowych wydarzeń. Z kolei listy Iwanowej do narzeczonego dotyczą studiów, a następnie spraw zawodowych, trosk materialnych, zainteresowań intelektualnych, a także bardziej osobistych problemów – stanów apatii, melancholii i zazdrości z powodu braku dzieci, które już urodziły jej koleżanki ze studiów. Swietłana nie ucieka również przed szczerym informowaniem narzeczonego o zmianach w jej wyglądzie, szczególnie o zmianach zachodzących w jej ciele, twarzy i skóry. Abstrahując od strony osobistej, listy przynoszą również wiele informacji na temat powojennej Moskwy i życia moskwian, architektury i nowopowstałych budynków, premier teatralnych, nowych filmów i świąt¹⁰.

Para pisywała do siebie zazwyczaj dwa razy w tygodniu. Listy ukochanej Lew przechowywał w małej, podłogowej skrytce w swoim obozowym baraku. Kiedy już nie mieściły się w skrytce, odsyłał je w paczce do Swietłany. Większość listów była nadawana poza obowiązującym obozowym systemem, za pośrednictwem wolnonajemnych pracowników – najczęściej byłych więźniów – dochodzących do łagru. Trzeba przyznać, że jak na ówczesne warunki i panujący wokół wszechogarniający terror, kontrolujący każdą, najmniejszą dziedzinę życia, sposób przekazywania listów był co najmniej nietypowy. Mógł on spowodować niebezpieczeństwo na wszystkich zaangażowanych w ten proceder i świadczył o jakimś rodzaju „niefrasobliwości” zakochanych. Jednakże z listów, a także opisów samego Figes, wyłaniają się bohaterzy nietuzinkowi, odważni i pełni werwy, pomimo obozowego wycieńczenia Lwa i częstych stanów depresyjnych Swietłany. Z listów i działalności Swietłany wynika, że wielu jej przyjaciół i krewnych bezpośrednio i pośrednio pomagało Lwowi oraz innym więźniom – w zdobywaniu ubrań, bielizny, poduszek, lekarstw i bandaży, papieru, gazet i książek. Prawie na

¹⁰ Więcej na temat charakterystyki listów, dokonanej przez Irinę Ostrowską z Memoriału w O. Figes. *Posłij chociaż słowo...* op. cit., s. 387–388.

cuda zakrawa fakt, że w czasie wieloletniej korespondencji, nielegalnych, poza państwowym systemem kontroli, wyjazdów Swietłany do obozu, w celu odwiedzenia Lwa, nikt nie doniósł na nią. Sytuacja ta była o tyle niebezpieczna, że Swietłana prowadziła badania naukowe nad nową metodą wykorzystania polibutadienu, która miała znaczenie wojskowe i której nadano status tajemnicy państwowej. Iwanowa nie została skazana na ostracyzm przez środowisko kolegów z pracy oraz przyjaciół, co więcej wielu, za pośrednictwem Swietłany, pomagało więźniom peczorskim. Swietłana również zaktywizowała byłych kolegów Lwa ze studiów, którzy pisali do niego, adresując listy do „parasola”¹¹. Dziś, w czasach demokratycznych, szybkich łączy komunikacyjnych i swobodnie zapisywanych przez nas treści poza cenzurą, działania te wydają się błahe i pospolite, ale w czasach stalinowskich stanowiły „akty heroiczne”.

W odróżnieniu od *Szeptów...*, publikacji Figes z 2007 roku, nie pada w książce określenie „homo sovieticus” – termin na zespół społeczno-psychologicznych mechanizmów przystosowawczych, cechujący się między innymi konformizmem, oportunistycznym i donosicielstwem obywateli ZSRR. Zabieg ten od strony autora jest, moim zdaniem, uczciwy, pomimo że Figes, poprzez śledzenie losów „tylko” jednej pary¹², traci tu jakąś możliwość, chociażby za pośrednictwem aparatu socjologicznego i głębszego spojrzenia, dokonania szerszego przekroju społeczeństwa i jego oceny. Nie oznacza to jednak, że brytyjski historyk pozostaje całkowicie bezkrytyczny wobec bohaterów, pomimo dużej wobec nich empatii. Figes zwraca uwagę na naiwny

¹¹ Kryptonim Gułagu. Według oficjalnych danych 1 stycznia 1950 roku w obozach pracy i koloniach Gułagu przebywało 2 561 351 więźniów, co stanowiło 2 procent siły roboczej kraju. Jednak, co podkreśla Figes, wkład Gułagu w gospodarkę sowiecką był znacznie większy. Dotyczyło to przede wszystkim wydobycia metali kolorowych w rejonach arktycznych, a także kanału Wołga–Don, hydroelektrowni kujbyszewskiej, Bajkalsko-Amurskiej magistrali kolejowej, nowych linii moskiewskiego metra itd. Gułag był rozległym archipelagiem obozów pracy, systemem gospodarki niewolniczej, jednak niewielu ludzi zdawało sobie sprawę, że styka się z nim na co dzień. Więcej na ten temat: O. Figes, *Poślij chociaż słowo...*, op. cit., s. 252–262 in. O stopniowym wcielaniu się gospodarki Gułagu w gospodarkę cywilną w latach powojennych zob. także A. Applebaum, *Gułag*, Warszawa, 2013.

¹² W książce znajdują się nieliczne dygresje dotyczące innych więźniów znajdujących się na terenie gułagu peczorskiego, jak chociażby te, dotyczące losów Swietłany Tuchaczewskiej, córki marszałka. (O. Figes, *Poślij chociaż słowo...* op. cit., s. 242–243).

entuzjizm, jaki cechował parę bohaterów, szczególnie jeżeli chodzi o tzw. „wielkie budownicze dokonania” – takie jak magistrale kolejowe, Kanał Wołga–Don, nowe linie moskiewskiego metra czy siedziba Uniwersytetu Moskiewskiego, nazywana powszechnie „stalinowskim soborem”. O ile jeszcze historyk usprawiedliwia Swietłanę, która nie była świadoma cierpienia i śmierci „budowniczych” – więźniów systemu Gułag, o tyle nie znajduje słów usprawiedliwienia dla Lwa. „Jak to możliwe” – pyta Figes – „że Lew tak zachwycał się kanałem Wołga–Don? Przecież dobrze wiedział, że na jego budowie pracowali więźniowie Gułagu [...]. Poglądy polityczne Lwa na pewno zmieniły się od czasu aresztowania przez Smiersz w 1945 roku. Nie miał już złudzeń co do komunizmu i sowieckiej praworządności. A jednak nawet przebywając w Gułagu, wierzył w postępowy charakter sowieckiej nauki i techniki. Potwierdzały to jego starania, aby usprawnić pracę elektrowni”¹³.

Figes próbuje opisać swoiste „rozdwojenie jaźni” bohaterki, uchwycić sedno podwójnego życia Swietłany: „Jak miliony sowieckich obywateli, żyła w podwójnym świecie wiary i wątpliwości. W życiu publicznym była funkcjonariuszką sowieckiego systemu; jej badania nad produkcją gumy miały duże znaczenie dla tak zwanego kompleksu wojskowo-przemysłowego, który również opierał się na wyzysku więźniów, takich jak Lew. Ale w życiu prywatnym, emocjonalnie, utożsamiała się całkowicie z tymi więźniami i starała się ułatwić im życie, śłać pieniądze, żywność i lekarstwa. Sprzeczność między tymi dwoma stanami świadomości musiała budzić w niej niepokój”¹⁴.

Tego typu odautorskie komentarze jednak należą do rzadkości. Figes pozostawia przestrzeń swoim bohaterom, cytując dłuższe fragmenty ich listów bez zbytejnej interpretacji własnej, dyskretnie śledzi ich losy oraz losy współwięźniów. Analizy Figesa i próby większej syntezy dotyczą raczej rzeczywistości obozowej Peczory. Tworzy mikrohistorię zespołu obozowego, jakim był peczorski obóz pracy od początku jego powstania aż do jego powolnego

¹³ O. Figes. *Posłij chociaż słowo...*, op. cit., s. 254. Może pewnym psychologicznym wytłumaczeniem postawy Lwa byłoby opowiadanie Aleksandra Solżenicyna *Jeden dzień Iwana Denisowicza* (Warszawa, 1989), w którym bohater próbuje znaleźć sens życia w uczciwie wykonywanej przez niego pracy. To ona, jako ostatnia, stanowi ostoję poczucia jakiegokolwiek sensu obozowego życia.

¹⁴ *Ibidem*, s. 287–288. Następnie Figes przechodzi do opisu niepokojącego snu bohaterki.

upadku¹⁵ w latach pięćdziesiątych – to mikroskopowa analiza „historii obozu”, studium przypadku. Jednak to, co stanowiło istotę zarzutów brytyjskich historyków wobec pisarstwa Figesa i jego stylu – efektowna narracja, stylistyczna ekwilibrystyka, nadmiar szczegółów kosztem większej syntezy – jest moim zdaniem zaletą, trzymającą w ryzach stylistyczną monotoność i schematyzację historiograficznych tekstów, dającą pierwszeństwo żywemu opisowi przed „strukturalnymi powiązaniem”¹⁶ lub chęcią udokumentowania za wszelką cenę jakoby zaistniałych tzw. „procesów dziejowych”¹⁷. Zaletą, której odmówiono recenzowanej przeze mnie książce. Figes, moim zdaniem, całkowicie poddaje się prostej narracji epistolarnej Lwa i Swietłany, relacjonując ich losy – na przykład: „Obudziła się w Koźwie. Była już noc. Poszła do Lwa Izrailewicza, gdzie znów zasnęła i spała do rana...”¹⁸ albo „Swieta marzyła o dziecku. Miała już trzydzieści lat. Wiedziała, że będzie musiała czekać na Lwa ...”¹⁹.

Autor lepiej sobie radzi z opisem dłuższego okresu badanej przez siebie historii lub jakiegoś przełomowego zjawiska. Wtedy ma do wyboru więcej źródeł, mniej relacjonuje (na czym, moim zdaniem, cierpi recenzowana przeze mnie książka), lepiej zgłębia niuanse mentalności rosyjskiej i przybliża kontekst historyczny, jak chociażby w znakomitym opisie jubileuszu trzechsetlecia panowania Romanowów w Rosji i wielu innych fragmentach²⁰.

W szerszej retrospektywie bibliograficznej dzieła Figesa odbiegają od dogmatycznego podejścia do opisywanej historii – tej jednostkowej, jak miało to miejsce w przypadku *Poślij chociaż słowo...* lub zbiorowej, dotyczącej

¹⁵ Od roku 1951 system bezpieczeństwa w obozie szwankował. Powodów było kilka – duże ilości wódki w obozie, bratanie się strażników z więźniami, łapówki. Zdarzało się, że przekupieni strażnicy pomagali więźniom w ucieczce. W samym roku 1951 doszło do 27 ucieczek indywidualnych i zbiorowych. „Jakby tego było mało – pisze Figes – duża grupa więźniów strajkowała. Nie wychodzili na apele – siedzieli w barakach i grali w karty”, (O. Figes, *Poślij chociaż słowo...*, op. cit., s. 285).

¹⁶ Zob. przypis 8.

¹⁷ Por. krytykę „naukowych” teorii dziejów w: K. Popper, *Nędza historycyzmu*, Warszawa 1989. W polskiej, nowszej historiografii przeciwstawia się takiemu ujęciu chociażby Kacper Pobłocki, (K. Pobłocki, *Chamstwo*, Wołowiec, 2022).

¹⁸ O. Figes, *Poślij chociaż słowo...*, op. cit., s.179.

¹⁹ Ibidem, s. 200.

²⁰ O. Figes, *Tragedia narodu. Rewolucja rosyjska 1891–1924*, Warszawa 2009, s. 23–35.

dłuższego wycinka historycznego. Jego styl naukowy i metoda opisywania są połączeniem warsztatu historyka – historii oralnej i mikrohistorii – metod, które obecnie stanowią powszechnie stosowaną praktykę, z empatią i oddolną perspektywą. Figes stawia w centrum ludzi i ich doświadczenia, a jego opisy są pełne emocji, detali z życia codziennego, intymności. Pomimo że korzysta z technik powieściowych – budowania postaci, suspensu i obrazowości, tak jak wielu obecnie historyków i antropologów – nie odbywa się to, wbrew niektórym krytycznym głosom, kosztem źródeł, z których bogato czerpie. Oprócz archiwów państwowych sięga do listów, pamiętników i wywiadów. Swoje źródła traktuje empatycznie – nie tylko jako materiał informacyjny, ale także „ludzki” – z barwnym wachlarzem stanów psychicznych – niepewności, wstydu i lęku bohaterów. Zamiast korygować sprzeczności, pozwala im wybrzmieć, nawet za cenę „wielkiej syntezy”.

Historia samego Orlando Figesa na gruncie akademickim również wybrzmiewa dramatycznie (oczywiście w ramach istnienia dyskursu akademickiego). Z jednej strony pokazuje sztywne, historyczne podejście metodologiczne w stosunku do różnych źródeł, nieobce także na gruncie polskim²¹, z drugiej strony próby jego przełamania przez autora *Szeptów...*, korzystającego z innych dziedzin – badań antropologicznych oraz socjologicznych²², czyniącego z interdyscyplinarności fundament badawczy. Zdaje się, że z prób tych Figes wychodzi po latach zwycięsko. Szkoda jednak, że nie zawsze dokonywały się one w sposób transparentny i etyczny.

²¹ Warte są przypomnienia burzliwe dyskusje, jakie rozpętały się po opublikowaniu dzieł Jana Tomasza Grossa (*Sąsiedzi*, 2000; *Strach*, 2006; *Złote zniwa*, 2011). Najczęstszymi zarzutami wywodzącymi się z polskiego środowiska naukowego wobec J.T. Grossa była „literackość”, wybiórczość i „nienaukowe” podejście do źródeł.

²² Na gruncie polskimi interdyscyplinarne podejście na szerszą skalę – złączeniem metod historii, socjologii, filozofii i literatury stosował historyk Jerzy Jedlicki. Por. J. Jedlicki, *Jakiej cywilizacji Polacy potrzebują. Studia z dziejów idei i wyobraźni XIX wieku*, Warszawa 1988. Interdyscyplinarne podejście zdecydowanie cechuje również pisarstwo Joanny Tokarskiej-Bakir. Jej prace łączą antropologię, historię, studia nad pamięcią, socjologię, psychoanalizę i religioznawstwo, por. J. Tokarska-Bakir, *Legendy o krwi. Antropologia przesądu*, Warszawa 2008; J. Tokarska-Bakir, *Wyklęci. Pogrom Żydów w Kielcach*, Warszawa 2021.

Chronologiczna lista publikacji Orlando Figesa:

Peasant Russia, Civil War: The Volga Countryside in Revolution, 1917–1921 (1989)

A People's Tragedy: The Russian Revolution, 1891–1924 (1996)

Interpreting the Russian Revolution: The Language and Symbols of 1917 (1999) – współautor: Boris Kolonitskii

Natasha's Dance: A Cultural History of Russia (2002)

The Whisperers: Private Life in Stalin's Russia (2007)

Crimea: The Last Crusade (2010)

Just Send Me Word: A True Story of Love and Survival in the Gulag (2012)

Revolutionary Russia, 1891–1991: A History (2014)

The Europeans: Three Lives and the Making of a Cosmopolitan Culture (2019)

The Story of Russia (2022)

Studia Interkulturowe Europy Środkowo-Wschodniej 18
ISSN 1898-4215; e-ISSN 2544-3143
Copyright © by Joanna Kozłowska 2025
Creative Commons: Uznanie Autorstwa 4.0 (CC BY 4.0)
<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>
<https://doi.org/10.31338/2544-3143.si.2025-18.12>

Joanna Kozłowska
Uniwersytet Warszawski
jm.kozłowska@uw.edu.pl
<https://orcid.org/0000-0001-5302-4696>

DANGIRAS MAČIULIS, DARIUS STALIŪNAS,
KRAŽIŲ SKERDYNĖS 1893 M. LAPKRIČIO 10 D.,
LIETUVOS ISTORIJOS INSTITUTAS, VILNIUS 2022, 768 S.

Obszerna publikacja przygotowana przez litewskich historyków podejmuje temat rzezi w Krożach na Żmudzi, do której doszło w listopadzie 1893 roku. Zagadnienie to nie jest powszechnie znane w polskiej literaturze, tym bardziej ważne jest zaprezentowanie wydanej w Wilnie publikacji. Książka omawia prześladowania Kościoła katolickiego w zaborze rosyjskim i polityki caratu zmierzającej do zamykania lub przekształcania w cerkwie prawosławne dotychczasowych kościołów katolickich. W tym momencie warto zwrócić uwagę, że w polskiej literaturze zagadnienie mordu krożańskiego jest mniej znane¹ niż tematyka obrony przez wiernych cerkwi unickich Polubicze, Drelów, Pratulina na Podlasiu, do których doszło w 1874 roku².

¹ Autorzy książki cytują publikacje polskie, które poruszały ów temat np.: P. Kubickiego, *Bojownicy kapłani za sprawę Kościoła i ojczyzny w latach 1861–1915. Materiały z urzędowych świadectw władz rosyjskich, archiwów konsystorskich, zakonnych i prywatnych*, cz. druga: *Dawna Litwa i Białoruś*, Sandomierz 1938; P. Dąbrowski, R. Gaidis, *Rzeź katolików w Krożach. Przyczynek do dziejów walki Polaków i Litwinów przeciwko rządowi carskim w XIX wieku*, „Czasopismo Prawno-Historyczne”, t. LXIV, z. 1, Poznań 2012.

² Zob. szerzej J. Szczepaniak, *Męczennicy z Pratulina*, „Folia Historica Cracoviensia”, Vol. XV/XVI, Kraków 2009/2010.

Autorzy książki podkreślają, że podjęty przez nich temat rozbudowuje się na szereg rozmaitych „podtematów”, których nie sposób pominąć, a które naświetlają w szerszej perspektywie konkretne problemy. Dlatego też monografia dzieli się na dwie części: I. *Wydarzenie* (od pierwszej fali prześladowań w XIX w. aż po odzyskanie kościoła po rewolucji 1905 roku) i II. *Obraz* (ofiary przemocy, cel propagandowy, pamięć o wydarzeniach)³. Temat ten na bieżąco opisywali również korespondenci polskich gazet wydawanych w Cesarstwie Niemieckim czy Cesarstwie Austro-Węgierskim, zaznaczając, że najważniejszym źródłem opisującym wydarzenie były akta sprawy sądowej⁴.

W podrozdziale I. 1. *Zamknięcie* opisane zostały bezpośrednie przyczyny polityki władzy carskiej względem Kościoła katolickiego, traktującej klasztor i parafie katolickie jako ognisko polskości. Dlatego w XIX wieku pierwsza fala prześladowań przypadła po powstaniu listopadowym⁵. Druga fala nastąpiła po powstaniu styczniowym, kiedy najsilniejsze represje przeciwko katolikom miały miejsce w guberni wileńskiej, grodzieńskiej i mińskiej⁶. W przypadku zakonów jako przyczynę zamykania władza podawała małą liczbę zakonników lub uczestnictwo w powstaniu. W wyniku takiej polityki część zakonników zdecydowała o przejściu pod strukturę duchowieństwa diecezjalnego, część zaś udała się za granicę, podpisując dokument, że do Imperium Rosyjskiego nie powróci. Jednak część ukaranych duchownych zamieszkiwała w klasztorach, co powodowało, że niektóre musiały funkcjonować dalej⁷. Autorzy zaznaczają, że jeszcze w tamtym czasie sytuacja Kościoła katolickiego w guberni kowieńskiej była nieco lepsza⁸. Innym czynnikiem, który wpłynął na nie przekształcanie niektórych kościołów w cerkwie, był brak wystarczających środków finansowych. Jako przykład Autorzy podają sytuację słynnego barokowego kościoła św. Piotra i Pawła na wileńskim Antokolu w 1869 roku⁹. Podrozdział I. 1.3. ukazuje sytuację zakonów w latach

³D. Mačiulis, D. Staliūnas, *Kražių skerdynės 1893 m. lapkričio 10 d.*, Vilnius 2022, s. 13.

⁴W bibliografii książki znajdują się liczne odwołania do dwóch polskich czasopism wydawanych w tamtym okresie w Krakowie: „Nowej Reformy” i „Czasu”, z których informacji korzystały inne polskie gazety.

⁵D. Mačiulis, D. Staliūnas, op. cit., s. 30–45.

⁶Ibidem, s. 48.

⁷Ibidem, s. 55.

⁸Ibidem, s. 48.

⁹Ibidem, s. 65.

90. XIX wieku, podrozdział ten przybliży do wydarzeń, których tyczy książka, przedstawia sytuację pozostałych jeszcze funkcjonujących klasztorów¹⁰.

Po naszkicowaniu rządzącej ówczesnie cywilnej administracji rosyjskiej na omawianych terenach i jej stosunku do Kościoła katolickiego Autorzy przechodzą do meritum, tytułując kolejny podrozdział: *Decyzja zamknięcia klasztoru i kościoła benedyktynów w Krożach*. Chcąc przybliżyć czytelnikowi tamtejsze wydarzenia, nie pominięto składu wyznaniowego, według spisu z 1897 roku, w którym na ponad 235 tys. mieszkańców w całym ówczesnym powiecie rosieńskim (lit. Raseinių apskritys) katolicy stanowili prawie 80 proc.¹¹. Następnie Autorzy opisują dzieje Kroże, świątynie i klasztory, których doczekała się miejscowość na przestrzeni wieków (warto zwrócić uwagę na ryciny i fotografie ukazujące miejscowość)¹². Streszczają też historię powstania w 1643 roku w Krożach klasztoru benedyktynek, który ostał się w okresie dwóch fal prześladowań Kościoła w zaborze rosyjskim i którego sytuacja na początku lat 80. XIX wieku również nie wzbudzała zaniepokojenia¹³.

Autorzy publikacji zauważają, że idea zamknięcia klasztoru na Żmudzi dojrzała już w 1890 roku, a jako przyczynę władze carskie miały podać zbyt liczne skupisko klasztorów katolickich. Ostatecznie jednak, z powodu długości procesu decyzyjnego (biurokratycznego), uzasadnienie w dokumencie zawierało podobną jak w innych przypadkach zaboru rosyjskiego treść: mała liczba zakonnic¹⁴. Następnie opisane jest tło wypadków i przyczyny, z powodu których zamknięcie kościoła benedyktyńskiego miało nastąpić 10 listopada 1893 roku. Kolejny podrozdział omawia szturm wojsk rosyjskich, a w następnym przybliżone zostały osoby, które ucierpiały w wyniku działań władz¹⁵. Mačiulis i Staliūnas wykazują, że taka polityka władz

¹⁰ Ibidem, s. 66–76.

¹¹ Ibidem, s. 82.

¹² Ibidem, s. 81–89.

¹³ W tamtym czasie w klasztorze było 14 benedyktynek i 7 bernardynek, ibidem, s. 86.

¹⁴ Ibidem, s. 87.

¹⁵ Warto dodać, że w podrozdziale znajdują się dwie fotografie nieznanego autora z XIX w. ukazujące stan świątyni po jej zamknięciu. Wielokrotnie przez Autorów przywoływany jest przypadek podobnych losów świątyni żmudzkiej Św. Rocha oraz zbudowanego przy nim szpitala dla chorych duchownych w Kęstaičiai (pol. Kienstajcie), który rozkazem władz carskich nakazano zamknąć w 1886 roku, a którego z determinacją bronili okoliczna ludność. W 1890 r. kościół i szpital zostały zburzone.

carskich względem Kościoła katolickiego, szczególnie w drugiej połowie XIX wieku, wpisywała się w stosowaną w Cesarstwie Niemieckim politykę *kulturkampf*¹⁶. W dalszej części książki przedstawieni zostali obrońcy krożańskiej świątyni, szczególnie zasłużeni podczas obrony, jak również wysiłki (w postaci składanych petycji u władz rosyjskich) mające na celu pozostawienie kościoła do użytku parafian¹⁷.

Podjęty został także temat procesu sądowego, który odbywał się w Wilnie i decyzji sędziów. Kolejny podrozdział opisuje zwrócenie kościoła rozkazem cara w 1908 roku (należy podkreślić, że Autorzy, omawiając to zagadnienie, dołączyli szereg fotografii pochodzących z 1909 roku, przedstawiających stan kościoła w środku, jak i na zewnątrz, a także innych zabudowań przykościelnych)¹⁸.

W drugiej części książki wnikliwie przedstawiona została różnorodna prasa pisząca o wydarzeniach w Krożach, dzięki czemu czytelnik może poznać opinie różnych ówczesnych środowisk, zarówno świeckich, jak i katolickich¹⁹. Na tym Autorzy nie poprzestali, kompletując materiał zdjęciowy i opisowy przedstawiający Kroże z okresu dwudziestolecia międzywojennego na Litwie aż po czasy współczesne²⁰.

Do książki dołączona jest publikacja ponad 46 wspomnień zebranych w latach 1938–1940 przez Antanasa Rimkusa, pod redakcją D. Mačiulisa i D. Staliūnasa²¹.

Podsumowując, należy podkreślić wartość publikacji zarówno dla historyków analizujących losy ludności na terenach Żmudzi w XIX wieku, jak i dla tych badaczy, którzy zajmują się dziejami Kościoła katolickiego w XIX w.

¹⁶ Ibidem, s. 156.

¹⁷ Ibidem, s. 212–225.

¹⁸ Ibidem, s. 250–284.

¹⁹ Ibidem, s. 289–377.

²⁰ Ibidem, s. 383 i dalsze.

²¹ *1893 metų Kražių skerdynės. Senelių prisiminimai*, sudarė A. Rimkus-Šlinskis, parengė D. Mačiulis, D. Staliūnas, Lietuvos istorijos institutas, Vilnius 2022.

NOTY O AUTORACH

Artur Bulakh – doktorant w Instytucie Historii Europy Wschodniej Uniwersytetu Wiedeńskiego. Studiował na Narodowym Uniwersytecie im. Olesza Honczara w Dnieprze na Ukrainie, Uniwersytecie Wrocławskim oraz Uniwersytecie w Regensburgu. Obronił pracę magisterską na temat „Kultura w okresie okupacji: niemiecka polityka kulturalna na okupowanych terytoriach Ukrainy”. Jego zainteresowania naukowe obejmują II wojnę światową i Ukrainę, politykę okupacyjną nazistowskich Niemiec, Holokaust, stosunki między ludnością ukraińską i polską oraz historię Ukrainy i Polski.

Viktorii Biliavska – dr nauk humanistycznych w zakresie literaturoznawstwa, docent Katedry Literatury Ukraińskiej i Powszechnej oraz Dydaktyki Uniwersytetu Państwowego im. Iwana Franki w Żytomierzu (Ukraina). Zakres zainteresowań naukowych to: historia literatury powszechnej i polskiej, polska literatura pamiętnikarska Ukrainy Prawobrzeżnej okresu romantyzmu. Autorka ponad 30 publikacji naukowych.

Oksana Chaplinska – dr nauk humanistycznych w zakresie filozofii, docent Katedry Literatury Ukraińskiej i Powszechnej oraz Dydaktyki Uniwersytetu Państwowego im. Iwana Franki w Żytomierzu (Ukraina). Tytuł rozprawy doktorskiej: „Filozofia ukraińskiego neoromantyzmu: parametry rozumienia człowieka”. Zakres zainteresowań naukowych to filozofia literatury, filozofia cielesności, filozofia postmodernizmu, historia literatury ukraińskiej, intertekstualność, intermedialność. Autorka ponad 60 publikacji naukowych.

Jadwiga Hučková – prof. dr hab., historyk filmu, pracuje w Instytucie Sztuk Audiovizualnych UJ w Krakowie. Zainteresowania: film dokumentalny i użytkowy Europy Środkowej. Działała w komisji selektywnej Krakowskiego Festiwalu Filmowego (1997–2023); należy do Rady Programowej tego Festiwalu. Była jurorką blisko czterdziestu festiwali dokumentalnych. W latach 2006–2015 była w gronie ekspertów Polskiego Instytutu Sztuki Filmowej. Opublikowała (jako Jadwiga Głowa/Jadwiga Hučková) ponad sto prac naukowych, w tym: *Dokument po przełomie. Film dokumentalny lat 90. w Europie Środkowo-Wschodniej / Przybliżenie punktów zwrotnych historii. Dokumenty lat 90. w Europie Środkowo-Wschodniej* (red. Kraków 1999); *Český a polski dokumentární film w éře evropeizace / Czeski i polski film dokumentalny w czasach europeizacji* (współred. Praha 2015); książki autorskie: *Dokument filmowy epoki Havla* (Kraków 2005); *Od Wiertowa do Skoniecznego. „Chłopski los” według kronikarzy, pamiętnikarzy i dokumentalistów* (Kraków 2023).

Wiktor Jakubau (biał. Віктар Якубаў / Viktor Yakubau) – doktorat z historii („Inflanty w wewnętrznej i zewnętrznej polityce WKL w końcu XVI – początku XVII w.”) obronił w Instytucie Historii Akademii Nauk Białorusi w 2013. Specjalizuje się w historii wojskowości i polityki WKL i Rzeczypospolitej w okresie panowania króla Zygmunta III Wazy. Pracował od 2007 r. jako profesor (docent) i Zastępca Dziekana na Połockim Uniwersytecie Państwowym. Represjonowany za udział w białoruskiej rewolucji 2020 r. Obecnie przebywa na emigracji w Polsce.

Jolanta Kazimierczyk-Kuncer – dr hab. prof. Politechniki Koszalińskiej (Katedra Studiów Regionalnych i Europejskich), filolog (rusycysta), historyk, literaturoznawca. Zainteresowania naukowe: zagadnienia uniwersaliów kulturowych determinujących współczesną Rosję (monografia: *Zrozumieć Rosję. Uniwersalizm w kulturze Rusi IX–XVI wieku*, Kraków 2008), rosyjsko-francuskie relacje historyczno-kulturowe (monografia *Jedźmy do Rosji. O kulturze rosyjskiej we francuskiej literaturze podróżniczej XVIII–I połowy XIX wieku*, Toruń 2018), a także dyskurs tożsamościowy Ukrainy (na tle imperialnej polityki rosyjskiej). Redaktorka wieloautorskich monografii *Wschód–Zachód w nieprzerwanym dialogu*, Słupsk 2010, 2012, 2017.

Viktar Korbut – dr nauk humanistycznych w dyscyplinie językoznawstwo. Zainteresowania badawcze: historia białoruskiego języka literackiego, białoruskiego ruchu narodowego, dziedzictwo kulturowe Wilna.

Joanna Kozłowska – dr nauk humanistycznych w zakresie nauk o polityce, adiunkt dydaktyczny w Instytucie Studiów Interkulturowych Europy Środkowo-Wschodniej Uniwersytetu Warszawskiego, absolwentka Instytutu Nauk Politycznych i Stosunków Międzynarodowych Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prowadzi badania w zakresie historii Litwy i ziem północno-wschodnich II Rzeczypospolitej.

Beata Kubok (Beata Kuboková) – dr, slawistka, bohemistka w Instytucie Studiów Interkulturowych Europy Środkowo-Wschodniej Uniwersytetu Warszawskiego, kulturoznawczyni, badająca szczególnie zjawiska związane z modernizmem oraz ze sztuką nowoczesną. Zajmuje się także wielokulturowością na pograniczach, związkami religii, polityki i języka, czeskimi kodami kulturowymi. Popularyzuje różne zjawiska i aspekty kultury czeskiej/słowackiej oraz kinematografię czeską ostatnich lat.

Dangiras Mačiulis – dr nauk humanistycznych, historyk, pracownik naukowy Instytutu Historii Litwy. Zainteresowania naukowe: historia Litwy XX wieku, kultura pamięci w Europie Środkowo-Wschodniej, historia kultury Europy Środkowo-Wschodniej XX wieku.

Justyna Szlachta-Ignatowicz – dr, adiunkt w Instytucie Studiów Interkulturowych Europy Środkowo-Wschodniej Uniwersytetu Warszawskiego, polonistka, germanistka, glottodydaktyk. Autorka artykułów dotyczących szeroko pojmowanej kultury pogranicza kulturowego, ze szczególnym uwzględnieniem relacji polsko-niemieckich.

Alicja Szumowiecka – absolwentka Uniwersytetu Warszawskiego, kierunków Stosunki międzynarodowe i Dyplomacja współczesna. Obecnie jest doktorantką historii w Szkole Doktorskiej Uniwersytetu w Siedlcach. W 2024 r. ukończyła studia podyplomowe na kierunku Historia sztuki i współczesna kultura wizualna w Instytucie Historii Sztuki Polskiej Akademii Nauk. Ponadto uczestniczyła w Letniej Szkole Językowej organizowanej przez Wydział Filozoficzny Uniwersytetu F. Palackiego w Ołomuńcu. W ramach pracy badawczej zajmuje się

historią polskiej i czeskosłowackiej prasy okresu międzywojennego. W kręgu jej zainteresowań jest również kultura (polityka i dyplomacja kulturalna w Europie Środkowej, szkolnictwo artystyczne), historia regionalna, a także turystyka historyczna i kulturowa. Jest także członkiem Międzyuczelnianego Zespołu Badań nad Historią Społeczną.

Grzegorz Wnętrzak – dr, absolwent historii, kulturoznawstwa oraz słowia-
noznawstwa na Uniwersytecie Jagiellońskim. W 2011 roku uzyskał stopień
doktora nauk humanistycznych na Uniwersytecie Zielonogórskim. Od 2016
roku adiunkt w Akademii Sztuki Wojennej w Warszawie (Instytut Historii
i Polemologii). Zainteresowania naukowe koncentrują się wokół historii Eu-
ropy Środkowej XIX i XX wieku ze szczególnym uwzględnieniem stosunków
narodowościowych i wyznaniowych, geografii politycznej i wyborczej między-
wojennej Polski oraz historii kolejnictwa.

Olena Yurchuk – dr hab. nauk humanistycznych w zakresie literaturoznaw-
stwa, kierownik Katedry Literatury Ukraińskiej i Powszechnej oraz Dydaktyki
Uniwersytetu Państwowego im. Iwana Franki w Żytomierzu (Ukraina). Autor-
ka ponad 80 publikacji naukowych, w tym monografii: *Współczesna strategia
baroku. Zmodyfikowane cechy baroku w literaturze ukraińskiej końca XX wieku*
(Żytomierz 2008), *W cieniu imperium. Literatura ukraińska w świetle teorii post-
kolonialnej* (2013).

SPIS TREŚCI (TOM XVIII)

Historia i społeczeństwo

- Віктар Якубаў** *Удзел грамадзян ВЯЛ ікага княства літоўскага ў ваенных кампаніях Рэчы Паспалітай на тэрыторыі Маскоўскай дзяржавы 1609–1613 гг.* 3
- Viktar Korbut** *Українцы і українська-беларускія адносіны на старонках газет „Наша Доля” і „Наша Ніва” ў 1906–1907 гг.* 41
- Dangiras Mačiulis** *Stosunek społeczności polskiej na Litwie do procesu lituanizacji nazwisk w Republice Litewskiej w latach 1918–1940.* 67
- Grzegorz Wnętrzak** *Postawy polityczne kleru parafii greckokatolickich diecezji przemyskiej wobec kryzysu lat 1938–1939* 87

Язык i literatura

- Jolanta Kazimierzczyk-Kuncer** *Tożsamość Ukrainy w historiozoficznej perspektywie Oksany Zabuzko* 121
- Olena Yurchuk, Viktoriia Biliavska, Oksana Chaplinska** *„Аліє, Альона і я. З наших імен, написаних у рядок або стовпчик, можна вивчати історію Криму”. Віднайдена національна ідентичність у романі Анастасії Левкової „За Перекопом є земля. Кримський роман”* 143
- Justyna Szlachta-Ignatowicz** *„[K]resy są wszędzie” – narracje „neokresowe” Leszka Szarugi* 157

Kultura i sztuka

- Artur Bulakh** *Preserving and Plundering: German Cultural Policy in Occupied Ukraine (1941–1944)* 171
- Jadwiga Hučková** *Trwały ślad – filmowe i literackie świadectwa kolektywizacji w latach 1946–1971 w Czechosłowacji oraz w Polsce* 199

Alicja Szumowiecka <i>Pamięć o pierwszej wojnie światowej w 20. rocznicę jej wybuchu w świetle wybranych artykułów prasy polskiej i czechosłowackiej</i>	219
---	-----

Recenzje, omówienia, nowości

Beata Kubok, <i>Orlando Figes</i> , pošlij chociaż słowo. Opowieść o miłości i przetrwaniu w Gułagu, przeł. Władysław Jeżewski, wyd. <i>Wielka Litera</i> , Warszawa 2024, 424 s.	233
Joanna Kozłowska, <i>Dangiras Mačiulis, Darius Staliūnas</i> , Kražių skerdynės 1893 m. lapkričio 10 d., <i>Lietuvos istorijos institutas</i> , Vilnius 2022, 768 s.	243
Noty o autorach	247

CONTENTS

History and Society

- Viktar Yakubau** *Participation of Citizens of the Grand Duchy of Lithuania in Military Campaigns of the Polish-Lithuanian Commonwealth on the Territory of the Moscow State in 1609–1613* 3
- Viktar Korbut** *Ukrainians and Ukrainian-Belarusian Relations in Nasza Dola and Nasza Niwa Newspapers, 1906–1907* 41
- Dangiras Mačiulis** *The Attitude of the Polish Community in Lithuania towards the Process of Lithuanisation of Surnames in the Republic of Lithuania in 1918–1940* 67
- Grzegorz Wnętrzak** *The Political Attitudes of the Clergy of the Greek Catholic Parishes of the Przemyśl Diocese During the Crisis of 1938–1939* 87

Language and Literature

- Jolanta Kazmierczyk-Kuncer** *Ukraine's Identity in Oksana Zabuzhko's Historiosophical Perspective* 121
- Olena Yurchuk, Viktoriia Biliavska, Oksana Chaplinska** „*Aliie, Aliona, and I. From our names, written in a row or a column, one can study the history of Crimea*”. *Rediscovered National Identity in Anastasiia Levkova's Novel Beyond Perekop, There is Land: a Crimean Novel* 143
- Justyna Szlachta-Ignatowicz** “[K]resy are everywhere” – “Neo-Kresy” Narratives of Leszek Szaruga 157

Culture and Art

- Artur Bulakh** *Preserving and Plundering: German Cultural Policy in Occupied Ukraine (1941–1944)* 171

Jadwiga Hučková <i>A Lasting Trace – Film and Literary Testimonies of Collectivization in the Years 1946–1971 in Czechoslovakia and Poland</i>	199
Alicja Szumowiecka <i>Memories of the First World War on the 20th Anniversary of its Outbreak in the Light of Selected Articles from the Polish and Czechoslovak Press</i>	219
Reviews/Discussions/News	
Beata Kubok, <i>Orlando Figes, Poślij chociaż słowo. Opowieść o miłości i przetrwaniu w Gułagu, przeł. Władysław Jeżewski, wyd. Wielka Litera, Warszawa 2024, 424 s.</i>	233
Joanna Kozłowska, <i>Dangiras Mačiulis, Darius Staliūnas, Kražių skerdynės 1893 m. lapkričio 10 d., Lietuvos istorijos institutas, Vilnius 2022, 768 s.</i>	243
Notes on the Authors	247

Instytut Studiów Interkulturowych Europy Środkowo-Wschodniej (do 2024 roku – Katedra Studiów Interkulturowych Europy Środkowo-Wschodniej) istnieje na Uniwersytecie Warszawskim od ponad dwudziestu lat. Powstał z potrzeby objęcia badaniami naukowymi i uwzględnienia w nauczaniu uniwersyteckim regionu, w którym w szczególny sposób przejawia się jedność i różnorodność Europy, gdzie Wschód łączy się z Zachodem. Prowadzone w jednostce badania dotyczą tożsamości kulturowej, a także świadomości społecznej i politycznej mieszkańców regionu, specyfiki zachodzących w nim procesów narodotwórczych, roli języków, literatury i religii w kształtowaniu tożsamości jego mieszkańców oraz czynników zewnętrznych, które od XIX wieku wpływają na relacje kulturowe i narodowościowe w Europie Środkowo-Wschodniej.